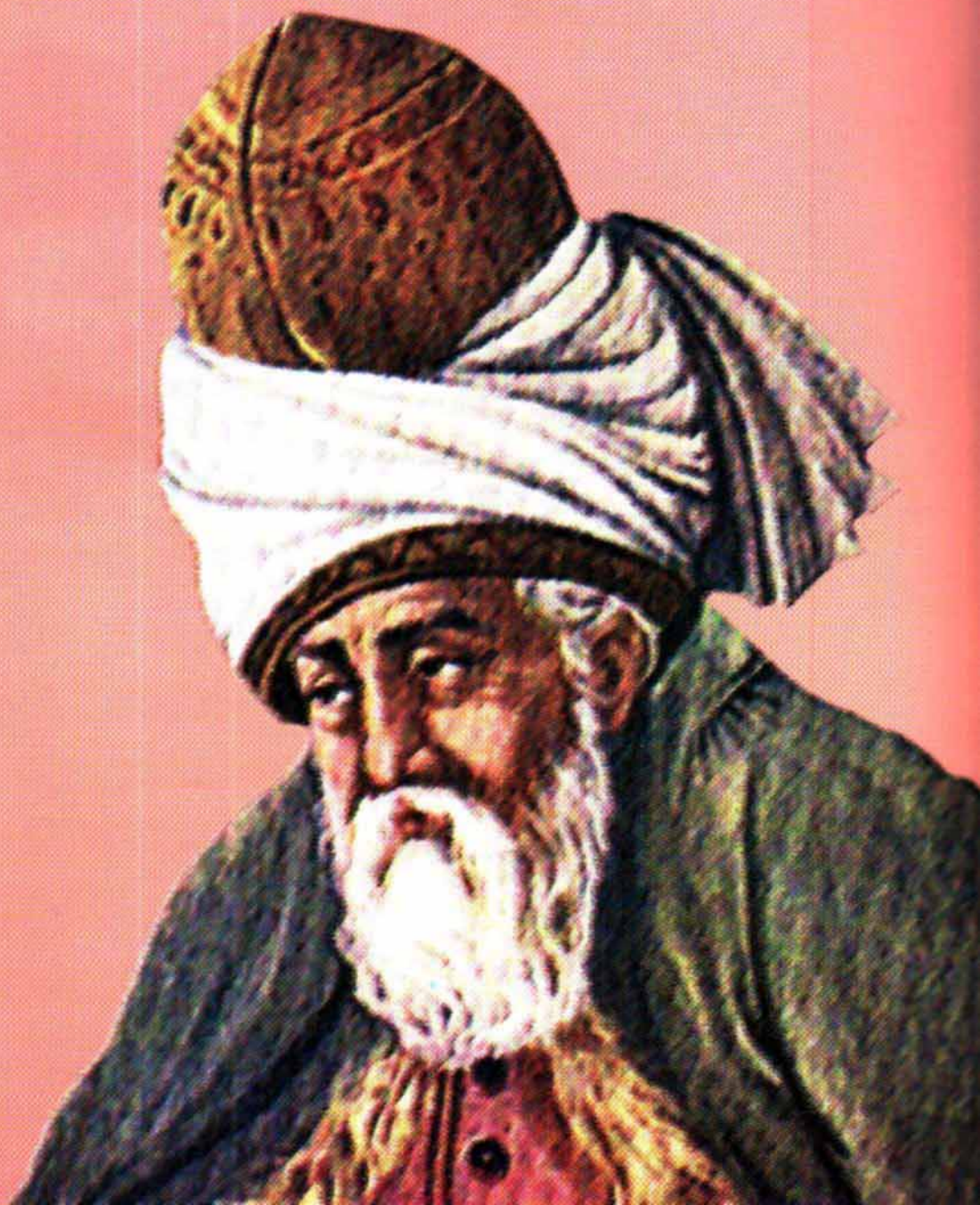

وارلیق

تورکجه - فارسجا کولتورول درگی
فصلنامه فرهنگلی تورکی - فارسی

۲۹- جومایل، یان ۱۳۸۶، ساین ۱۴۵
سال بیست و نه، تابستان ۱۳۸۶، شماره ۱۴۵

۲۹-جو ایل، یای ۱۳۸۶، سایب ۱۴۵
سال بیست و نهم، تابستان ۱۳۸۶، شماره ۱۴۵

اولو تانری نین آدی ایله ایچینده کیلر

- ۳-۶ ● مولانا جلال الدین رومی حاقیندا بیر نجه سۆز، دوکتور جواد هیئت
- ۷-۱۴ ● چاغداشیمیز مولانا، آثار رضا
- ۱۵-۲۲ ● ۱۹۲۰ اؤنجه سینده روس آذربایجانیندا میلی کیملیگین یوکسلیشی
و ادبی دیل سیاستی، تادئوس سوئیتوچووسکی
- ۲۳-۲۶ ● آتروپاتن یا آتروپاتنا (۳)، میرهدایت حصارى
- ۲۷-۴۲ ● ایراندا آذربایجان تورکجه سی نین استانداردلاشما پروسه سی، محمدرضا هیئت
- ۴۳-۵۰ ● بهار خراسانی آئینه بهار شروانی، رضا همراز
- ۵۱-۶۶ ● درآمدی بر پیش از تاریخ آذربایجان (۱)، بهرام آجرلو
- ۶۷-۷۵ ● آذربایجان خلق جمهوریتی نین ایرانداکی سفیری ع. زیادخانلی، سبحان طالیلی
- ۷۶-۷۸ ● توفارقاندا یارانمیش یئددی ملین کؤکو، دوکتور حسن جعفرزاده
- ۷۹-۸۲ ● نخجوان سرزمین ترکان (۲)، صمد سرداری نیا
- ۸۳ ● تاریخ مختصر زبان و ادبیات ترکان ایرانی (۱)، دکتر جواد هیئت
- ۸۴-۸۵ ● پروفیسور دوکتور حسن ارن وفات اتندی
- شعر: بهار و ایشیق، حمید نطقى؛ نیر، ح.م. ساوالان؛ گورونمز سئوگیلی، شوریده،
کوس، علیرضا خیابانی؛ تورکجه م، نازلی رعنا گورال؛
- ۸۶-۹۱ ● یئنی یابینلار، م. ر. هـ
- ۹۲-۹۳ ● خبرلر
- ۹۴-۹۷ ● بیلدیری: «دوکتور جواد هیئت جایزه سی»
- ۹۸

مولانا جلال الدین رومی حاقیندا بیر نئجه سؤز^۱

پروفیسور دوکتور جواد ہیئت

مولانا جلال الدین رومی ۱۳-جو عصرین ان بؤیوک عاریف-صوفی و متفکر شاعیری دیر. او، ۱۲۰۷-۵۰ بلخ ده آنادان اولموشدور.

عارف نه دئمکدیر؟ یونانیلارین میستیک و بیزیم عاریف دئدیگیمیز صوفی درویشدیر. اما صوفی ایله عاریفین بیر فرقی واردیر: صوفی مسلمان عاریفدیر.

صوفی سؤزونون ایکی معناسی واردیر: عربجه صفا و صاف، اورگی پاک دئمکدیر. صوف "یون" دئمکدیر. یونان پالتار گئیدیکلی اوچون اونلار صوفی دئمیشلر. خریستیانلارین رهبانلری کیمی.

۳

صوفی لیک ایلاهی حقیقتلرین درکی دیر. صوفیلره اهل حق ده دئییلر. صوفی لیک ویا تصوف ۸-جی عصرده یارانندی و ایلك صوفیلر عابید و زاهدلر اولموشلار. سببی ده گوناہ قورخوسو و بنی امیه نین ظولمو و دونیایا چوخ باغلیلیگی اولموشدور.

تصوف مکتبی نین تملی عشقیدیر. انسان تانریبا عشقله قوووشار (ایلاهی عشق). عشق فردی شخصیتی معشوق (تانری) قارشیسیندا قارشیلیقسیز فنا و فنا اتمکدن عبارتدیر. ائله تصوفون سون مرحله سی فنا فی الله تانریدا معنا اریمک (فنا) و ابدیته قوووشماقدیر. بو باخیمدان فنا بودیستلرین نیرواناسینا بنزر، اما نیروانادا ابدیته قوووشماق یوخدور.

عاریف بو درجه یه وارماق اوچون طریقت، معرفت و حقیقت سفرینه چیخمالیدیر. صوفی بیر طریقته گیرر، بیر شیخ ویا پیرین ارشادی ایله سیر و سلوک ائدر، سونرا معرفت مرحله سی باشلار. صوفی معرفتی ایلهام، اشراق و مکاشفه^۲ (عرفان) ایله اله گتیرر و تانرینی جذبہ-خلسه^۳ ایله تانیییار. بونون اوچون سماع بیر وسیله دیر.

^۱ بو مقاله ۲-۴ اوکتوبردا (ATİB) طرفیندن پاکینا مولتانین ۸۰۰-جو دوغوم گونو مناسبتیله دوزنله ن مولانا گونلرینده تقدیم ائدیلمیشدیر.

^۲ Intuition

^۳ Extase

سماع اثیسمک دئمکدیر. خلسه یالنیز ذکر و فیکیرلشمکله یوخ، سماع موسیقی - آواز ویا اوخوما و رقصله ده اولور، اله گلیر. مولاتانین سلفلریندن فرقی سماعدا دیر. بو مرحله نین سونوندا فنا فی الله تانرییا قوووشماق و بقاء ابدیلشمه حاصل اولور. صوفی فنا اولماقلا بقایا چاتیر. یعنی تانری ایله معناً بیرلشیر (۱- جی سفر). اوندان سونرا عشق و محبتله خالقا و بوتون وارلیقلارا قایدیر و یاخشیلیق و صفا ایله اونلارا یاناشیر (۲- جی سفر). پیغمبریمیزین معراجی کیمی. دئمه لی، سماع بیر معراجدیر ویا معراجین سمبولودور.

صوفیلر مختلف طریقتلره بؤلونورلر، آما هامیسی نین بیرلشدیگی بیر ایدییا، مفکوره وحدت وجوددور. وحدت وجود ایدیاسینا گؤره عالمده آنجاق بیر وارلیق وار، مطلق وارلیق. او دا تانریدیر. بوتون کاینات اونون تظاهورودور. بو فیکیر قرآندا "انالله و انا الیه راجعون" آیه سیندن دوغوموشدور، بیز تانریدانیق و اونا دا قایداجاغیق.

مولانا شمس تبریزی ایله تانیشما دان مولانا - شیخ و مدرس ایدی. شمس ایله ۱۲۴۴-۵۵ گؤروشندن سونرا اونا مرید و عاشیق اولدو و هر شئی دگیشدی. شمس بیر درویش ایدی. اونون نطقلری مقالات شمس ده یازیا آئینمیشدیر. اورادا فلسفه، کلام، حدیث، تفسیر و مختلف مذهبلر و اونلارا مناسبت، تاریخی حادثه لر و ان سوندا تانری عشقی و جاذبه سینان صحبت گئدیر.

مولانانین اثرلری دیوان شمس، مثنوی، دیوان کبیر و فیه ما فیه دیر. فیه ما فیه نثرله یازلمیشدیر. دیگرلری شعرله دیر. بو اثرلری، اؤزللیکله مثنوی و دیوان شمس اونو دونیا شهوتلی بیر متفکر، صوفی شاعیر کیمی تانیتمیش و ایدی لشدیرمیشدیر. بو اثرلرینده وحدت وجود، فانی لیک و ایلاهی عشق ترنم اولونموشدور.

۴

مولانا دریندن دینداردیر و دوشونجه لری قرآنا و حدیثه اساسلانیردی.

مثنوی ده عرفانا دایاناراق آلاها قایدیش و اولمزلیک عالمی نین سیرلارینی آچیقلایر و انساندا ایلاهی طبیعتینه اینام حیستی آشیلاییر و ایلاهی منشأینه اشاره ائدیر (انالله و انا الیه راجعون). تانری نین اؤز ذاتینا ویا ذاتیندا اولان عشقی عالمین و انسانین یارادیلماسینا سبب اولموش. تانری اؤز جمالینی گؤزمک و گؤستمک اوچون کایناتی یاراتمیشدیر.

حدیث قدسی: کنت کنزاً مخفیاً فاحیبت ان اعرف فخلقت الخلائق لیعرفنی (لکی اعرف) (گیزلی بیر خزینه گنج) ایدیدیم، تانینماق ایسته دیم، خلقی یاراتدیم).

گوهری بودم نهان اندر صدف	اوفتاده قعر دریا بی هدف
موجی از عشق آمد از جایم بکند	گاه این سو، گاه آن سویم فکند.

عالمین یارادیلشی سئوگی و عشق اوزرینده اولموشدور.

مولانا فیلسوف دئییلدی، سیستمی یوخ ایدی، آما تصوف فلسفه سینی درینلشدیریدی. بو مسئله مثنوی ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

مولانادا دیالکتیک و تکامل (انکشاف) نظریه سی: مولانایا گؤره هر شئی ضدی ایله تانینیر: ایشیق - قارانلیقلا، خیر - شر ایله. گرچکلیک رنگلر عالمی دیر و بو رنگلر عالمی نین تظاهورو اونلارین ضدلریله

شرطلنمیشدیر. تانری نین ضدی اولمادیغی اوچون گؤرونمز. او، او قدر بیزه یاخیندیر کی، بیز اونو گؤره بیلمه ریک.

منجه تانری گؤرونمه دیگی حالدا، وجودو اثریندن آشکار اولور. اما ماهیتی مخلوقا آیدین اول بیلمز. چونکی مخلوق خالیقی نین ماهیتینی تانییا بیلمز: ماسا ایله دولگر (تجار) کیمی (جواد هیئت).

تکامل - انکشاف دا مولانا دیالکتیک ایله ایضاح ائدیلمز. اشیا (جماد) انکشاف ائدیر، نبات اولور و اؤز جمادلیغینی ایتیریر.

وز نما مردم ز حیوان سر زدم	از جمادی مردم و نامی شدم،
پس چه گویا من ز مردن کم شدم.	مردم از حیوانی و آدم شدم،
تا برآرم از ملائک بال و پر.	بار دیگر هم بمیرم از بشر،
آنچه اندر وهم ناید آن شوم (یعنی، تانرییا	بار دیگر از ملک پرآن شوم،

قوووشارام).

مولانا اولومه، ابدیته گئچید مرحله سی کیمی باخیر. بو باره ده شمس دیوانیندا بئله دئییر.

گمان مبر که مرا درد این جهان باشد	به روز مرگ چو تابوت من روان باشد
مرا وصال و ملاقات آن زمان باشد	چنازه ام چو ببینی مگو فراق فراق
که گور پرده جمعیت چنان باشد	مرا به گور سپاری مگو وداع وداع
غروب شمس و قمر را چرا زیان باشد	فرو شدن چو بدیدی برآمدن بنگر
چرا به دانه انسانیت این گمان باشد.	کدام دانه فرو رفت در زمین که نرست

مولانا بورادا انسانی توخوما بنزه دیر کی، یثره اکیلدیکن سونرا جوجه ریر.

مولانا کائناتین یارادیلیشی باره ده بوگون قبول اولونان "حرکت جوهری" ویا دگیشمه و ضد نظریه سینی قبول ائدیر. اونا گؤره کاینات هر آن مطلق وارلیقدان صدور ائتمه ده و بیر آن ایچینده یئنه مطلق وارلیغا قوووشماقنادیر. یعنی، هر آن یئتیدن وار اولماقنادیر. بو عیناً شیرازلی فیلسوف مولاً صدرانین فلسفی نظریه سی ویا "حرکت جوهری" دیر. بو باره ده هراکلیتوسون هر شئی داواملی دگیشمکده و ثابت قالان آنجاق دگیشمه نظریه سی و ۲۰-جی عصرین اینگیلیس فیلسوفو برتراند راسل ین دنیا واقعه لر ویا حادثه لردن عبارتدیر (case) و هر شئی هر آن دگیشمکده دیر نظریه سی نین تئیسیت ایضاحی دیر. بو نظریه نی اؤمولاردا دا گؤروروک.

روحی و مادی

برتراند راسل ین نظریه سینه گؤره عالم حادثه لردن تشکول اتمیشدیر. بو حادثه لر بئش حیستیمیزله درک ائدیلمز، اونا لارا مادی دئییریک. بیر حصه سی او قدر اینجه دیر کی، حیسلریمیزله درک اولونمور. بونلارا روحی دئییریک.

مولانا مجازی عشقین ده اورگی تمیز توتماق شرطی ایله ایلاهی عشقه یول توتاجاغینا اینانیر.

مولانا شمسدن سونرا صلاح الدین زرکوبو (قیزیل اوستاسی) اونون یثرینه قویدو و اؤزونه خلیفه سئجدی. اوندان سونرا حسام الدین چلبی نی اؤزونه خلیفه سئجدی و اونون تشویقی ایله مثنوی اثرینی یازدی. حسام الدین ین اصلی اورمییه دندیر. آتاسی اخیلرین زاویه صاحبیی ایدی. اونا اخی- تورک و اوغلو حسام الدینه اخی-تورک اوغلو دئییردیلر.

مولانانین بوتون اثرلری فارسجادیر، آما بیر نئچه تورک شعرلری و ملمعلری ده واردیر. تورکجه شعرلریندن بیر نمونه وئیریریک.

گله سن بوندا سنه من غرضیم یوق، ائشیدورسن،
چلبی دور قامو دیرلیک چلبه گل، نه گزرسن
نه اوغوردور، نه اوغوردور چلب آغزیندا قیغیرماق^۱
دولارسان.

ملمعلردن بیر نمونه:

مردم از فراق تو مردم که همه داندند
بو آیریلیق اودونا نیجه جیگیریم یانه

مولانا ۱۲۷۳-ده قونیادا وفات ائتدی. مقبره سی خانقاه و خالقین زیارتگاهی دیر.

۶

قایناقلار

نیکلسون، رینولد آن؛ *عرفای اسلام*، ترجمه دکتر ماهدخت بانو همائی، موسسه نشر هما، تهران ۱۳۶۶.
رستموا، آزاده؛ *مولانا جلال الدین رومی*، آذربایجان ملی علملر آکادیمیسی نظامی آدینا ادبیات انستیتوسو،
علم نشریاتی، باکی ۲۰۰۵.

رستموف، یوسف؛ *مولانا جلال الدین رومی نین صوفی لیک فلسفه سی*، باکی ۲۰۰۲.

دیوان شمس تبریزی، تهران.

مثنوی مولوی، فروزانفر، تهران.

بانارلی، نهاد سامی؛ *رسیملی تورک ادبیاتی تاریخی*، استانبول.

دیوان کبیر.

هیئت، دوکتور جواد؛ *مولانادا فلسفی دوشونجه لر*، مولانا سمپوزیومو، باکی ۳۳-۲۱ اکتوبر.

چاغداشیمیز مولانا

آنا رضا^۱

خامدییه، پیشدییه، یاندیه

جلال الدین رومی

مولانا جلال الدین رومی (۱۲۷۳-۱۲۰۷) آمانسوز و آجیماسوز بیر زاماندا، قانلی ساواشلار، مکرلی ساری قصدلری، اجتماعی، میلی، دینی دوزومسوزلوق دؤرونده یاشامیش و یورولمادان وارلیغین ان بؤیوک حقیقتی کیمی عشقی ترنوم اتمیشدیر، دایما دوشمنلیگه و رخنه یه دئییل، باریشا و انلاشماغا چاغیرمیشدیر.

۷

ما برای وصل کردن آمدیم

نی برای فصل کردن آمدیم

"دونیایا ایریلماق اوچون یوخ، بیرلیکده اولماق اوچون گلمیشیک" - بو فیکیر یارادیجیلیغی نین آنا خطی دیر.

مولتانین یاشادینی ایلرده بؤیوک بیر منطقه - یاخین و اورتادوغو (خاورمیانه)، کیچیک آسیا، تورکوستان ساواش اووالارینا غرق اولموشدو. غربدن صلیبچیلرین آردی - آراسی کسيلمه ین هجوملاری داوام اندیردی، شرقده تکبرلو و ادعالی خوارزمشاه محمد بغداددا خلیفه نی دئویریپ بوتون مسلمانلارین یالنیز شاهی دئییل، هم ده دینی رهبری اولماغا جهد اندیردی. جنوبدان عرب حؤکمدارلاری متمادی عصیانلارلا سلجوق سلطنتینی سارسیتماغا چالیشیردیلار. اما ان دهشتلی "سونامی" موغول اوردولاری نین یوروشلری ایدی.

مولتانین آتاسی، درین بیلیکلرینه و مدریکلیگینه گۆزه سلطان علما لقبینی قازانمیش بهالدین ولد، خوارزمشاهین اؤزباشینالیغینا تحمل انده بیلمه دیگیندن می، یا یاخین گله چکنه کی موغول استیلاسینی قاباقجادان دویدوغوندان می بوتون عایله سی و مریدلریله برابر جلال الدین یین ده دوغولدوغو دوغما بلخ شهریندن باش گؤتوروب کیچیک آسیایا یوللانندی. شرق قاینقلاری بیزانس - شرقی روما آدی ایله

^۱ آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی نین صدری.

باغلی بو اولکه نی ده روم آدلاندیریدیلار. بهالدین ولدین اون دویمو گرچکلشدی، او واخت خوارزمشاهلار دولتی نین ترکیبینه اولان، ایندیکی افغانستان اراضیسینده یترلشن بلخ موغول استیلاسینا معروض قالدی، یترله یکسان ائدیلدی. ادعالاری نین اسیری اولان خوارزمشاهی اوز تکبرو محو ائتدی، موغوللارا مغلوب اولوب خزر آدالاری نین بیرینده عومرونو باشا ووردو.

اونون اوغلو، جسور جلال الدین - بویوک شاعیرین آداسی - استیلاچیلارلا دویوشده اولدو.

بهالدین ولدین بلخدن آنادولویا یوللانان کاروانی نیشابور شهرینه وارد اولور و بشش - آلتی یاشلی جلال الدین بوردا مشهور صوفی شاعیر فرید الدین عطارلا گوروشور. گورکملی شرفشناس ی. ای. برتلس بو گوروشو افسانه آدلاندیریر. اونون فیکرینجه بو افسانه اوندان قایناقلا نیر کی، سونرالار جلال الدین رومی بویوک نجیبلیکله عطارین (ائله جه ده سنائی نین) اوز یارادیجیلیغینا تاثیرینی اعتراف ائدیب. هر نه ایسه بو افسانه یه گوره عطار بالاجا جلال الدین یین بویوک گله جگی اولدوغونو سؤیله ییب.

مولتانین آرتیق یاشلی واختیندا گنج یونس امره ایله گوروشمه سی ایسه افسانه دئییل، حقیقتدیر.

تاجیک تدقیقاتچیسى محیه محمدجانوا «جلال الدین رومی نین فلسفه سی» کیتابیندا یازیر: «مولتانین تورک چاغداشلاریندان یونس امره نین آدینی چکیرلر. یونس امره قرآنی، مولانا جلال الدین یین شعرلرینی شرح اتمیش، حتی سعدی شیرازی نین بیر نتجه شعرینی تورک دیلینه چتورمیشدیر. او، مولتانین اولوموندن ۴۷ ایل سونرا، ۱۳۲۰-جی ایله وفات اتمیشدیر. شعرلرینده مولانا جلال الدین رومی یه بویوک احترامینی بیان ائدیر و مولتانان خئیر دوعا آلدیغینی سؤیله ییر.»

۸

دوغما بلخی ترک اتمیش مدریک بهالدین ولد یقین دوشونه بیلمزدی کی، موغول آخینی اونون آنادولودا مسکن سالدیغی، خلاص اولاجاغی و راحت یاشایاجاغینا اومید باغلا دیغی قونیا شهرینه ده گلیب چاتا جاق. و البته هنج جور عاغلینا قونینا موغول تارماریندان، تالاتیندان اوز نفوذویلا خلاص ائتن اونون اوغلو اولاجاق - بو زمان آرتیق مشهور عرفان اهلی کیمی تانینان جلال الدین رومی.

جلال الدین رومی یالنیز قونینا خلاص اتمه دی، او بوتون بشریت اوچون نجات و خلاص یولونو گؤستردی: دنیادا دوشمنلیک، قصاص دئییل، محبت، باریش، آنلاماق، دؤزوملولوک حؤکم سورمه لیدیر. بو ساده و ساده اولدوغو قدر ده مدریک چاغیریش بلکه مولانا دؤروننن داها چوخ بیزیم زامانه میز اوچون اؤنملیدیر. او زامانلار (یعنی ائله باشقا زامانلاردا دا) حاکمیت حریصلیگی زمینینده قارداش دوغما قارداشینا اؤلدورتدوروردو، اوغول آتاسینی زهرله دیردی. او زامانلار یعنی ائله همیشه کی کیمی، یوکسک سؤزلر بیان ائدیلمه و آلچاق ایشلر گؤرولوردو، ریاکارلیق، ایکی اوزلولوک میدان سولا ییردی. و بئله بیر زامانه ده مولانا ابدی یاشار بیر دستور چیخاردی انسانلیغین قارشیسینا: «یا اولدوغون کیمی گورون، یا گوروندونو کیمی اول.»

مردلری مولتانان خواهش ائنده کی، منجیلیگین (اقوئیزمین) و خئیرخواهلیغین، آتروئیزمین ماهیتینی اونلارا ایضاح ائتسین، جلال الدین طلبه لرینی یتمک ماساسی نین آرخاسیندا قارشى - قارشیا اگلتدیریر. هامیسی نین قاباغینا یتمک قویدورور و هامیسینا چوخ اوزون قاشیقلار پایلا ییر. بو قاشیقلارلا هنج کس

اۇز بوشقايىندان يىتمك گۆتۈرە بىلمىر. مريدلر بونا عمل ائديرلر. مولانا منجىلىكلە آلتروئىزمىن فرقىنى عىانى شكىلدە بىلە ايضاح ائدير.

پرولتار بين المملچىلىگى يا دا هر هانسى باشقا بين المملچىلىگىن اورتايا چىخماسىندان چوخ- چوخ عصر اۇنجه مولانا ميالتىرىن، عىرقلارىن، دىنلرىن قارداشلىغى دوشونجه سىنە تاپىنيردى.

تقرىباً اونون معاصرى اولان بۇيوك ايتاليان شاعىرى دانته آلبىقىرى (۱۳۲۱-۱۲۶۵) / يلاهى كومدىسىنده خاچ پرست اولمايانلارىن هامىسىنى جهنمده، ان ياخشى حالدا عرفده يئرلشدىرمىشىدى. مولانا ايسه خنىرخواھلىق و اومىد درگاھىنا مسلمانلارى و خرىستىانلارى، آتش پرستلرى و گۆرونمە مىش بىر جسارتلە آلاھسىزلارى، ھىچ نہ يە اعتقادى اولمايانلارى دعوت ائديردى.

يىنە گل، يىنە گل

نە اولورسان اول،

اىستر كافىر اول، اىستر آتسە تاپىن،

اىستر بوته.

اگر بعضى اسلام تدقىقلىرىنە گۆرە گوناھ ايشلە مىش مسلمان مسلمانلىقدان چىخاريليرديسا (اوستە ليک هر بىر مۇمىن مسلمان نہ اينكى اونون اۇزونو قتله يىتيرە، حتى بوتون نسلينى قىرا بيلردى)، مولانانين بو دىنى دۇزوملولوك چاغىرىشى چاتىلماز بىر تولرانسلىق زىروھ سى ايدى.

۹

او دۇردە (معين معنادا ايندى نىن اۇزونده دە) كوفر سايبلا بىلە جک دىنى دۇزوملولويو بيان ائدن مولانا، شعرى نىن سون سطرلرىنده آرتىق هر هانسى بىر انسان فردىنە خطاب ائدير، انسان وارلىغى نىن ان اينجه پسىكولوژىك اۇزلىكلرىنى و ضعيفلىكلرىنى درىندن - درىنە دوپاراق مراجعت ائدير: «اىستر يوز کره تۇبە اتتىمش اول، اىستر يوز کره يوزموش اول تۇبە نى، اومودسوزلوق قايسى دئىل بو قاپى، نئجه ايسن اۇيله گل».

انسان ماھىتىنى بو قدر درىندن دويماق و آنلاماق مدرىكلىگىنى، انسانا بو قدر بۇيوك تسلى و اومىد وئرمگى او عصرده دە، ائلە سونراكى يوز ايللرده دە داھا كىم گۆستره بىلمىش؟

سككىز عصر سونرا - يالئىز ائلە ۲۰- جى يوز ایلده كى ايكى قانلى دنيا ساواشىندان، هولوكوستاندان (يهودى قىرقىننىندان)، عصرىن اورتالارىندا قوزئى قاققاز و كىرىم خالقلىرى نىن زوراكى سورگونوندىن، بوتون آذربايجان توركلرى نىن ارمنستاندان وحشىجه قوولمالارىندان، خوجالى سوي قىرىمىندان و ۱۹۹۰- جى ايلين قارا ژانويه سىندن سونرا، آرتىق اوچونجو مين ايلين اولىنده، سېتامىرىن ۱۱- دە آمريكادا دهشتلى ترور حادثە سىندن، مسؤلىتسىز ابلە لرین بعضى أوروبا قزئت- درگىلرىنده حضرت محمده اىگرئىج كارىكاتورلار درج ائدىكلرىندن سونرا، طاليليرين افغانىستاندا بودا آبيده لرینى داغىتيدىقلارىندان سونرا مولانانين دىنى، عىرقى، دۇزوملولويه چاغىرىشى بشرىتى خلاص هارايى كىمى سىلنىر.

بىلمىرم ئو تولستوى رومى ارئى ابلە تانىش ايدى يا دا يوخ. بۇيوك يازىچى نىن قازان اونيورسىتە سىنده شرق دىللىرىنى اۇيرنمە سى، قرآنا بۇيوك ماراغى بىلە بىر گومانى استئنا اتتىمىر. هر حالدا تولستويون زورا

قارشى زور ايشلتمە مك، ظلومە، شرە قارشى زوراكىلىقلا مقاومت گۇسترمە مك فلسفە سىندە (بو فلسفە ايله بلکہ دە قانلى روس انقلابى نىن قارشىسىنى الماق ايستە بيردى) مولانا دوشونجه لرى نىن عكس-صداسى دويولماقدادير. و ارتيق تصديق اولونموش حقيقتدير كى، ماهاتما قاندى نىن اؤز اعترافينا گۆره اونون دونيا گۆروشونه اساسلانان قاندى چوخ ميلتلى و چوخ دنلى هينديستانين مستقل ليگينه قانسيز-قاداسيز نايلى اولوبدور. نه يازيق كى قاندى ده، مبارزه سىنى عىنى دوشونجه لر اساسيندا قورموش مارتين لوتر كىنگ ده اؤزلىرى غدار سوء قصدلرين قوربانى اولدولار.

برتلس يازيردى: اگر عطار - ياليز فارس شاعيريديرسه، جلال الدين دونيا مقياسيندا شاعيردير، اونو داها ياخشى تائيسايديلار، شكسپير و گوته كىمى بوتون دونيانين ثروتى اولاييلردى) (Sufizm vya "sufiyskaya literatura" Moskva. ۱۹۶۵)

دوغرودان دا رومى نىن دوشونجه لرى غربه گليب چيخانندان سونرا گوته نى حيران قويموش و اؤز اعترافينا گۆره هگلە ديالكتيك متودونون فورماسيندا تاثير گۇسترميشدير.

تورک عالمى جيهان اوقويوجونون «ايچيميزده كى مولانا» كيتابيندا بئله بير معلومات وار: «عثمانلى تاريخى و موسيقيسى حاقيندا اراشديرمالارين موليفى ديميترى كان تمير قيد ائدير كى، مولويلرين انسانا محبت آنلايشى ايله تائيش اولانندان سونرا اؤزوموز اوچون (يعنى خريستيانلىق اوچون) خجالت چكديم».

ييزيم دۇرده مولانانين بوتون دونيادا، او جمله دن آمريكا و اوروپادا شۇهرتى گۇرونمه ميش بير يوكسكلگه اوچالميشدير. حتى اينگيلستاندا بئله اونون كيتابلارى نىن تيرازى شكسپيرين اثرلىرى نىن تيرازىنى اوسته له يير. جيهان اوقويوجو م. بارس اين بئله بير رايىنى ده گتيرير: «مولانانى تائيسانندان سونرا هوغو، گوته و شكسپيرده نه بين چاتيشماديغىنى آنلاديم». تورک عالمى نىن همين كيتابيندا داها بير ماراقلى فاكث وار: «لهستان بسته جيسى كارول شيمانووسكى (۱۹۳۷-۱۹۸۲) ۱۹۲۲-جى ايلده مولانانين «گنجە شرقىسى» غزلى نىن اساسيندا اوچونجو سمفونىسىنى يازميشدير. بو اثر توركيه ده ۱۹۹۰-جى ايلده سسلنميشدير».

شخصاً من اؤزوم ۱۹۹۳-جو ايلين دسامبريندا قونيدا بيتيب-توكنمه ين خاريجى زؤار آخىنى نىن رومى نىن مزارىنى زيارت ائتمه سى نىن، هابئله سماع زنلرين - فيرلانان درويشلىرىن رقصينه نجه بۇيوك حيرانلىقلا باخماسى نىن جانلى شاهيدى يم.

مولانا ياليز دونيا گۆروشو، دؤزوملولوك فلسفە سى اعتبارى ايله دئيل، هم ده شعرلى نىن فورما، بيچيم اؤزلىكلرينه گۆره ده ييزيم معاصيريميزدير. فورما جهتن او، ۲۰ و ۲۱-جى عصر مودرنىست شاعيرلىرى نىن ياراديجيلىغىنا ياخيندير. قافيه نىن اسارتيندن خلاص اولماق جهديله، وزن اولچولرى نىن سربست ليگى باخيميندان، ان گۆزلىلمز و غريبه آيملار - بيرلشديرمه لر اعتيباريله. روس ديلينده مولانا حاقيندا ايلك كيفيتلى كيتابىن موليفى رادى فيش يازير: «بۇيوك شاعير قوتلى بيرلشديرىجى دوشونجه يه ماليك ايدى. بو قوت اونا امكان وئريردى كى، بير-بيرينه اوزاق اولانلارى ياخينلاشديرسين، اويقون

اولمایانلاری اویقونلاشدیرسین، اوخشارسوزلیغی اوخشادا بیلسین و بئله لیکله نسنه لرین ماهیتی اچا بیلسین».

اسلام شرقی نین بؤیوک شاعیرلری آراسیندا مولانانی فردوسی دن، نظامی دن، نوایی دن فرقلندیرن جهت اودور کی، آدی ذکر اولونان اوچ داهی صیرف سوژه لی پوئمالار یارادیردیملار (استثنا کیمی یالینیز «سیرلر خزینه سی» نین آدینی چکمک اولار). مولانانین ان بؤیوک و اساس اثری - «مثنوی معنوی» - ایسه آیری- آیری حکایه لردن، لطیفه لردن، روایتلردن، مدریک، چوخ معنالی، بعضاً حتی بیر قدر کوبود کلاملاردان عبارتدیر و اولار بیر-بیرلریله یالینیز آسوتسیاتیو دوشونجه ایله باغلانیرلار. البتّه، مولانا هر بیر حکایه نی، لطیفه نی صوفیزم روحوندا معنالاندیریر و هر بیر یی نین ایچینده گیزلنن مبهم حکمت، چوخ وخت اورتودوکسال دینی احکاملارا ضیددیر. میرزا فتحعلی آخوندزاده مولانانی بگنمه سه ده اونون اولسوبونون بو خصوصیتی چوخ دقیق سئزمیشدی.

«ملای رومی نین و اونون تصنیفی نین باییندا» آدلی یازیسیندا میرزه فتحعلی قید ائدیر کی، «ملای رومی بیر عالیمدیر بی بدل» (یعنی عوضسز)... «عقیده سی عقیده حکمای هیندی، یعنی وحدت وجودا قائلدیر». یعنی کی، کایناتی بیر نور واحیددن عبارت بیلیب همان نورو بیر دریا میثالیندا فرض ائدیر... «جنتّه و جهنمه و حشره داخی ملای رومی قائل دئیل... اما هر اوچونون اثباتیندا او قدر چیغیر- باغیر ائدیر کی، آدم مات قالیب اوتانیر دئسین: کیشی، سن کافیر ایمیشسن!.. امامته داخی قائل دئیل: نجه کی، سؤزلریندن معلومدور...» خلاصه، عقیده سی تاماماً شرع شریفه مخالفدیر. «اما عقایدینی تولکو و چاققال افسانه لری نین ایچینده بیر طرز ایله گیزله بییدیر کی، دویماق چوخ چتیندیر، مثلاً، بیر افسانه باشلایب، افسانه نین اورتاسیندا بیر سؤز توللاب، افسانه نی کسبب اوتور اوزون- اوزون تصوراتا». میرزه فتحعلی نین فیکرینجه ملای رومی بئله جه مطلبی اوخوجونون نظریندن ایبتیریر، «اونون ذهنینی پرت ائدیر، سونرا غفلتاً ناتامام افسانه نی» تاماملاییر. اوخوجو «انجاق بونا خوشحال اولور کی، یاریمچیق افسانه نین رشته سی یئنه اله دوشدو... داخی خبری اولمور کی، ملای رومی نین منظورو توللادیغی سؤزده بیتدی و عاریف خواننده یه (اوخوجویا) مطلب حالی اولدو. سونرا ملای رومی باشلایب اؤزونون اعتقادینا پرده کشلیک ائتمگه، عبادتدن و ریاضتدن دم وورور... اوخوجوسونو لاپ یورور... بئله لیکله بیچاره اوخوجو ائله ظن ائدیر کی، ملای رومی پاک اعتقادلی بیر وجوددور». بو سایاق ملای رومی نین عقیده سی اوخوجونون نظریندن گیزلنیر. اونو کافیر دئییب توتماغا امکان اولمور. دها سونرا میرزه فتحعلی یازیر: «گؤرونور کی، اونون عصری چوخ خطرناک عصر ایمیش. شدت ذوقدن و جذبیدن دانشماق ایسته بییدیر، اما جانیندان دا قورخورموش...» بو سببندن ده ناچار قالیب بیر جور اوصولا آل آتیب.

میرزه فتحعلی نظره آلمیر کی، یالینیز مولانانین عصرینده دئیل، باشقا یوز ایللرده ده دینی احکاملارا آچیق اعتراض ائتمه لری بیر چوخ شرق شاعیر و متفکرلرینه باها باشا گلیب. ایلیک دفعه «نالحق» سؤیله یین حلاج منصور جلال الدین رومی دن اوچ عصر اؤنجه بغداد میدانیندا چارمیخا چکیلیب، شاققالانیب و باشی کسلیب. رومی دن یوز ایل سونرا یاشامیش نسیمی نی ده عینی غدارلیقلا حلب میدانیندا قتله ییتیرمیشلر. ائله میرزه فتحعلی نین اؤز عاقبتی ده بئله اولمادی می؟ ۱۹-جو عصرده ده، ۲۰-جی عصرده ده عقیده

سى حاكيم احكاملارلا اويوشمايانلارنى چارمىخا چكىمىر، دريسىنى سويموردولارسا دا اونلارنى باشقا اوصوللارلا سوسدورور يا محو ائديرديلر.

رومى نين ازوپ دىلى (يثرى گلميشكن او هم ده تمثيللر موليفى ايدى) اؤز دۇرونون محض بئله امانسىز قانولارنى نين نتيجه سى ايدى و اگر او، بو دار قاليلار ايجينده فيكرىنى نه يوللاسا چاتديرا بيليسه، بو شاعيرين ضعيفلىگى يوخ، هنرى دير.

مولانا اوسلوبونون اساس ماهيتىنى دويا بيلن ميرزه فتحلى، اونون «نقصانلارنى» معاريفچى- ماترياليست موقعيندن تنقيد ائدير. اما ميرزه فتحلى نين اؤزونون سهوى اوندان عبارت ايدى كى، مولانانين اثرلرى نين باشقا بير ديله چئوريلمه سىنى غير مومكون سايبيردى. ۲۰-جى و ۲۱-جى عصرلر بونون تام عكسىنى گؤستردى، چاغيميزين دئمك اولار كى، بوتون اساس ديللرينه چئوريلن رومى دونيا ادبياتى نين ان پوپولار كلاسكلرندن بيرى كيمي تانيندى.

بير بۇيوك آذربايجانلىنى انيب باشقا بۇيوك ائلداشيميزى دا يادا سالمالى ييق. مولانانين دونيا گۇروشونو بوس-بوتون دگيشن چاغداشيني - شمس تبريزى نى. تبريزلى شمس الدين (يا شمس) يالئيز مولانانين يئنى دونيا گۇروشونون فورمالاشماسيندا مستنا رول اويناماقلا قالمادى. اونون تاثيريله دين عالمى جلال الدين شاعير اولدو. اسلام پيرى ۶۰ ياشلى شمسله تانيش اولاركن جلال الدين نين ۳۸ ياشى واردى. شمسه غير عادى محبتله باغلانان جلال الدين اونو تانرى سوپه سينده ايلاهى لشديريردى.

۱۲

رادى فيش شمسله مولانانين گۇروشو حاقيندا يازير: «يئندى يوز ايل بوندان قاباق، ۱۲۴۴-جو ايل نوامبرين ۱۶-سيندا قونيدا ايكى نفر يالئيز بير-بيرلرينى تانيماديلار، اونلار داها بۇيوك بير كشف اتديلر - انساندا انسانى اچديلار. بو گۇروش اولماسايدى قوزئيده اورتا آسيادان گونئيده عربستانا قدر، شرقده اندونزى دن غربده قوزئى آفريقايا قدر اون ميلليونلارلا انسان آيرى جور دويار و دوشونديلر. انسانين ايكينجى طبيعتى اولان مدنيت اوچون بو گۇروشون اهميتى سقراطلا افلاطونون، گوته ايله شيللرين گۇروشودوكلرى گون قدر مومكوندور».

دۇرون ايكى اچيق فيكيريلىسى نين بو غريبه دوستلوعونون فاجعه وى عاقبتى اولدو. مولانانين شمسه محبتىنى گۇزه گؤتورمه ين، قيسقانان پاخيلار، تبريزلى شاعيرى اؤلدوردولر، جسدىنى قويويا اتديلار. مولانا عۇمونون سونونا قدر غيب اولموش دوستونون حسرتىنى چكىرميش، آخى اونون اؤلدورولديونو بيلميرميش. جلال الدين ين اوغلو و داوامچيسى سلطان ولد بو قتلى اتاسيندان گيزلتميشدى. قتله جلال الدين ين او بيرى اوغلو علاءالدين ده اشتراك اتميشدى. عۇمونون آخيرينا قدر مولانا شمسين بير گون قايبداجاغىنى گؤزله ييب. مريدلرى اونا: -آخى بو يالندير- دئينده او: - من ده بيليرم كى يالندير- دئييب، دوغرو اولسايدى قاقتانىمى يوخ، حياتىمى باغيشلايارديم.

شمسين غيبه چيخماسيندان سونرا مولانا غزللرينى شمس تبريزى تخلصويله يازير. اما يانيندا اونون آدى نين چكىلمه سىنى قاداغان ائدير. بو آدى ائشيتمك اونا اولمازين عذابلار وثيرميش.

شمسین جسدینی قویودان چیخاریب باسدیران سلطان ولد یالینیز اؤز اؤلوموندن آز اول اونو دفن اتدیگی یثری سؤیله ییب. ۲۰-جی عصرین اورتالاریندا شمسین مزاری آشکار ائدیلب و ایندی هر اوچو - شمس تبریزی، جلال الدین رومی، سلطان ولد قونیادا بیرلیکنه دیرلر.

تا قدیملردن بری اسلام دوشونجه سینده وارلیغی راسیونال ذهنیتله درک ائدنلر و حیستی، اموسیونال قاورایانلار آراسیندا مباحثه گئدیر. راسیونالیستلر (ایلک نؤبه ده معتزلیلر) و صوفیلر آراسینداکی بو تارتیشما مشهور صوفی شیخ ابو سعیدین داھی عالیم- طیب ابن سینا ایله گؤروشوندن سونرا ییغجام شکیلده ایفاده ائدیلب. ابن سینا اوپوننتی حاقیندا «منیم بیلدیگیمی او، گؤرور»- دئییب. عینی فیکری شیخ ده سؤیله ییر: «منیم گؤردیومو او، ییلیر».

شمسین تأثیری آلتیندا مولانا راسیونالیقدان امتناع ائتمه دن گئت- گئده داها آرتیق اینانیر کی، حاقا یالینیز حیسله، دویقویلا، محبتله چاتماق اولار. باشقا سؤزله، بو آلاها قوووشماغین تک یولودور.

اسلامدا صوفیزم، تصوف فلسفه سی نین چرچیوه سی چوخ گئنیشدیر و اؤز ایجینده چوخ شیئی احتوا ائدیر. بو باخیمدان صوفیزمی غربده رونسانسلا- انتباهلا توتوشدورماق اولار. هر ایکسی انسان شعورونو بوخولاردان آزاد ائدی، صنعتکارلارا حیاتی اموسیونال باخیمدان - بوتون گؤزلیگی، الوانلیغی ایله درک ائتمک امکانی وئردی. شرق شعرى نین قادین گؤزلیگینی وصف ائدرکن، سئوگی جفالاریندان یازارکن، هیجران عذابلارینی و وصل هوسینی قلمه آلا رکن هانسی الئقوریک، مجازی مطلبلر قصد ائتمه سی واجیب دئییل. صحبت رئال گؤزلردن می، انسان طالعلری نین رئال چکیشمه لریندن می گئدیر، یوخسا بوتون بونلار تشبیه دیر، یالینیز آلاها مناسبتین، اوندان آیری دوشمک مشقتی نین، اونونلا قوووشما حسرتی نین رمزلی دیر- اساس بو دئییل. اساس اودور کی، مولانا شعریتینده، ائله جه ده یونس امره، حافظ، فضولی شعرینده چاتیلماز درینلیک و اینجه لیکله گرچک انسانی حیسلر، اضطرابلار و سئوینجلر، پشمانلیقلار و او میدلر عکس اولونموشدور.

مولانا ارثی نین جیدی آرشدیریجیلاریندان اولان مرحوم آزاده خانیم روستموا «مولانا جلال الدین رومی» کیتابیندا بئله بیر فاکت گئیریر: بؤیوک سعدی دوستلاریندان بیرى نین «منه ان یاخشی شعرى یوللا» خواهیشینه جواب اولاراق مولانانین غزلینى گؤندریر و قید ائدیر کی، بوندان گؤزل شعر یارانماییب.

۲۰-جی عصرده جلال الدین یارادیجیلیغینا یوکسک قیمت وئرلر سیراسیندا اوچ بؤیوک شاعیر ده وار - هیندیستانلی رایبندران تاقور، تورکیه لی ناظم حکمت، پاکستانلی محمد اقبال.

اونو دا دئییک کی، فارس دیلینده یازان رومی منشأجه تورک اولدوغونو وورقولاییردی. «اصلم ترکست اگرچه هندویم» - «اصلم تورکدور، هیندجه (فارسجا) یازسام دا (اؤرنگی توفیق ملیکی نین «اونو مولانا آدلاندیریردیلر» مقاله سیندن گتیردیم). مولانانین تورک دیلینده یازدیغی شعرلری ده وار، اوغلو سلطان ولد ایسه تورکیه ده دوغما دیله یارانان شعرین ایلك شاعیرلریندن دیر.

اونوتمایاق کی، او دؤرده بیر چوخ فارس اولمایان شاعیرلر ده فارس دیلینده یازیب یارادیردیلر - آذربایجان تورکلری نظامی، خاقانی، مهستی، هیندیستانلی مسلمان امیر خسرو دهلوی و باشقالاری.

«مثنوی معنوی» نین آلتی کیتابی، «دیوان کبیر» و باشقا اثرلری احاطه ائدن گئیش مولانا ارثینده وارلیغین تمل مسئله لری قالدیریلیر و اونلارا چوخ واخت ایناندیریجی جوابلار وئرلییر.

فرانسیز یازیچی آندره مالرو بئله حساب ائدیر کی، غرب مدنیتی «حیاتین معناسی نه دیر؟» سوآلی نین جوابینی بیلمه یین تک مدنیتدیر. نیچه نین اؤلوم حاقیندا دوشونمگی یاساقلاماسی، آبر کامونون - «اؤلوم یوخلوقدور» فیکری ده بوندان دوغور.

رومی دنیا گؤروشونون اوستونلوکلریندن بیرى ده اونون اؤلومه مناسیتی دیر. او، اؤلومو سونلوق کیمی یوخ، اؤلومسوز روحون دگیشمه سی، باشقا شکله دوشمه سی و نتیجه ده آلاها قوووشماسی کیمی قاوراییر.

یاخین دوستلاریندان و آردیجیلاریندان بیرى نین دفنینه مراسیمین باشیندا رقص ائده- ائده گئدرکن رومی یالیز احکاملارا میدان اوخوموردو، بو هم ده اونون دنیا دویمونون طبیعی طلباتی ایدی.

مولانا اؤلوم یاتاغیندا یاتارکن زلزله اولور.

جلال الدین: «تورپاق یاغلی بیر تیکه ایسته ییر- دئییه اؤز بدنینه اشاره ائدیر- اونو یئره یاسدیراندان سونرا تورپاق ساکیتلشه جک».

بو مولانانین سون سؤزلری ایدی.

یونسکو ۲۰۰۷-جی ایلی جلال الدین رومی ایلی اعلان ائدی. بیر نتیجه آیدان سونرا ایل بیته جک. اما مولانا ایلی، مولانا عصری، مولانا مین ایللری هئج زامان بیتمه یه جک. او، بوتون نسیللرین چاغداسی کیمی انسانلاری دایما محبته، خیره، دؤزوملولویه، اومیده سسله یه جک. بیر ده کی، اؤلومدن قورخاماغی اؤیره ده جک.

۱۹۲۰ اوڭجه سينده روس آذربايجانيندا مىلى كيمليگين يوكسليشى و ادبى ديل سياستى^۱

تادئوس سونيتوچووسكى^۲

توركيه توركجه سينه چئوپرن: پروفيسور سعدالدين گومچ
آذربايجان توركجه سينه كوچورن: محمدرضا هيئت

توركجه خلاصه: بو مقاله بيريرلرله باغلانتىلى اوچ مؤوضوع اوزرينده دورماقدادير: سياسى استقلالدان محروم قالان بير خالقين ادبى ديل مساله سي؛ گله نكسل (عننه وي) بير توپلومدا مدرن ايله تيشيمين (ارتباطين) يوكسليشى و روس آذربايجانينداكى مسلمان خالقين مىلى كيمليگي نين گليشمه سي. كرونولوژيك ساحه، روس استيلاسى نين جانلاندىنى ۱۹-جو يوز ايل اورتالاريندا اورتاي چيخان انتلكتوتل مودرنلشمه نين باشلانقچيدان، ۱۹۲۰-ده سوويت آذربايجان جمهوريتى نين قورولماسينا قدر اولان بير دؤنمى احتياوا اندير. مناقشه، زامانين مىلى حركتلى نين ادبى ديل، پان توركيزم و آذربايجانچىلىق گؤروشلىرىنى قاپساديلى كيمي روس حكومتى نين ديل سياستلىرىنى ده ايچينه آليير. مؤوضوع، روسيا و توركيه ده كى ديگر توركجه دانیشان توپلولوقلارين آراسينداكى قارشىلاشديرلابيلير تارتيشما (مباحثه) شرطلىرىنى اينجه له-مكديير.
آچار كلمه لر: تورك ديلي، آذربايجان.

Abstract: This article discusses the inter-relation between the issue of a literary language and the rise of national identity in the Muslim community of Russian Azerbaijan. The chronological framework covers the period from the beginning of intellectual modernization in the mid-nineteenth century, to the establishment of the Soviet Azerbaijani Republic.

Keywords: Turkish Language, Azerbaijan.

خلاصه فارسي: در اين مقاله، مسئله زبان ادبي؛ ارتقا ارتباطات مدرن در يك جامعه ستى و گسترش هويت مى در ميان مردم مسلمان آذربايجان روسيه از اواسط قرن ۱۹، يعنى از دوره آغاز جريان روشنفكرى مدرن تا تأسيس جمهورى سوسياليستى آذربايجان در سال ۱۹۲۰ مورد بررسى قرار مى گيرد. موضوع بحث را نگرش جنبش مى آن دوره نسبت به زبان ادبى، پان تركيزم و آذربايجانگرایی و در عين حال سياست زباني حكومت روس تشكيل مى دهد.

كلمات كليدى: زبان تركى، آذربايجان.

^۱ مقاله نين اينگليزجه سي "Ethnic and Racial Studies, ۱۴/۱, London ۱۹۹۱" ده و توركجه "Tarih Araştırmaları Dergisi, S. ۳۴, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih" سي
^۲ Coğrafya Fakültesi, Ankara ۲۰۰۳" ده يايينلانميشدير.

^۲ Tadeusz Swietochowski

بو آراشدیرما، روس آذربایجانلی^۱ مسلمان اهالیسینده کی ادبی دیل موضوعسو و میلی کیملیگین دوغوشو آراسینداکی قارشیلیق ایلیشکینی مذاکره اتمکده دیر. کرونولوژیک چرچیوه، ۹-جو یوز ایلین اورتاسینداکی انتلکتوتل مودرنلشمه نین باشلانقیجیندان، سوویت آذربایجان جمهوریتی نین قورولوشونا قدرکی دؤنمی قاپسار.

اوغوز آلت قروبو شیوه لریندن بیر تورکجه دانشان آذربایجان تورکلی تاریخلری بویونجا ایرانین بیر بؤلومونو اولوشدورموشلار. آذربایجاندا تورک، آذری ویا آذربایجان تورکجه سی نین یانیندا، بعضاً ده فارسجا حاکیم ادبی شیوه اولاراق یاقین بیر شکیلده ایشلمیشدیر. زامانلا اؤزلیکله ۱۸-جی یوز ایله و ۱۹-جو یوز ایلین باشلاریندا کلاسیک ادبیات دئییه آدلانديريلان دؤنمین آذربایجانیندا فارسجا عنصرلر ساده جه کلمه لرده دئییل، سنتاکس و قرامر یاپیسیندا (قورولوشوندا) دا یاقین بیر شکیلده اتکیلی اولموشدور.

۱۹-جو یوز ایلین باشیندا آذربایجانین آرازین قوزئیینده قالان قیسمی نین روسیائین حاکمیتینه گنچمه سی، اوزون وعده ده توپلومسال (اجتماعی) و کولتورل (فرهنگی) دگیشیکلیکلره سبب اولان بیر دوروم ایدی. بو دگیشیکلیکلردن بیر؛ ادبی دیله هر ایکسی ده یئنی فونکسیونلار قازانديران چاغداش ایله تیشیملر واسطه لری- نین، اؤزلیکله تئاتر و مطبوعاتداکی یوکسلیشی ایدی. ایشلنن دیلی، دانیشیلان آنا دیلی تملینده آلماغی تجربه ائتن مطبوعات اوروپائین تأثیری آلتیندا میدانا گلدی. بو واسطه لرین قوروجولاری، ۱۸-جی یوز ایلین فرانسیز آیدینلانماسی و چاغداش روس خالقچیلیغیندا اولدوغو کیمی، اؤزونو اؤزلیکله بو تیپ فرقلی دیش (خارجی) ائتکیلره قبول اندیجی داوراناراق گؤسترن، بویوک اولچوده اوروپالاشمیش بیر خلق کوتله سینه یئتیشمک اوزره پلانلانمیشدیر. آذربایجان تورکجه سینده کی ایلك قزئت ۱۸۷۵-دن ۱۸۷۸-ه قدر وارلیغینی داوام ائتدیرن حسن بگ زردابی نین هفته لیک "اکینچی" سی کندیلره خطاب اتمکده ایدی.^۲ آذربایجانلی ایلك تئاتر یازاری میرزه فتحعلی آخوندزاده نین گؤزونده تئاتر، اوخوما - یازما بیلمه یین توپلولوقلارین آیدینلانماسینی ساغلاماق اوچون ان اویقون وسیله ایدی.

۱۶

یابین (نشر) حیاتی نین گنیشلمه سی نین طبیعی سونوجو، دیل باخیمیندان فارسلاردان قویما جریانی نین باشلاماسی، ادبی دیله فارسچانین درجه درجه آزالماسی ایدی. بو پروسه هله ده یاقین اولان ایرانلا بنزه شن آذربایجانلی کیملیگی نین خنتی لاشماسی موضوعسوندا اندیشه لی (نیگران) اولان روس اوتوریته لری طرفیندن بیر اولچوده دستک گؤردو.

چارلیق (تزاریسیم) طرفداری اولان مأمورلار لیتوانیالیلارین لهستاندان، لیتویالیلارین آلمان و فینلیلرین سوئد کولتورونون باسقیسیندان یاواش - یاواش قورتولمالاری کیمی، ایمپراتورلوغون دیگر بؤلگه لرینده عینی سیاسته باش ووردولار. بو مأمورلار، آخوندزاده نین اویونلارینی یئرلی صنعتچیلر سرگیله مه دن (نمایشه قویمادان) اؤتجه، بیر روس تئاتریندا صحنه له مه موضوعسوندا یاردیمچی اولدولار. قافقاز گل

^۱ روس آذربایجانلی اصطلاحی، مولف طرفیندن ایشله دیلمیشدیر (م. ر. ه.).

^۲ A. Bennigsen - C. L-Quelquejey, *La presse et mouvements nationaux chez les musulmans de Russie avant ۱۹۲۰*, Paris ۱۹۶۰, s.۲۷-۳۰; A. Orujov, "Ekinçi qezétinin dili haqqında", *Akademiia Nauk Azerbaidzhanskoi SSR*, ۲/۷; A. Mirahmadov, *Ekinçi*, ۱۸۷۵-۱۸۷۷, Baku ۱۹۷۹.

(عمومی) والیسی پرنس میکائیل ووروتسوف^۱، آذربایجانلی بازارلارین یئرلی تاریخله ایلیگیلی چالیشلارینا ایذین وئردی؛ روسجا "قافقاز" درگیسی ۱۸۴۰ و ۱۸۵۰-لرده آذربایجان تورکجه سی خلق شعرلرینی یایینلادی؛ روس و باتیلی (غربلی) قافقاز متخصصلری نین یاپدینی حکومت دستکلی آراشدیرمالار، آذری تورکجه سی، فولکلورو و ادبیاتینا ایلیگی اویندیردی. یئنه ده روس دستگی نه تام اولاراق صمیمی ایدی، نه ده سونسوزا دک سوره جکدی. ووروتسوفون بو بؤلومدن آیریلما سیندان سونرا، ۳-جو الکساندرین سلطنتی سیراسیندا ایستکسیر بیر خوش گۆروه (مسامحه یه) دؤنوشدو و تاماماً بو دستک چکیدی.

فارسلاشمان سببیلیمه پروسه سی یا دا یئرل (محللی) ادبی جانلانما اؤز-اؤزونه یئنی بیر قروپ کیملیگین اورتایا چیخماسی نین دا اشاره لری دئییلدی. روسیا آذربایجان تورکلرینه قافقاز اؤته سی (ماوراء قفقاز) تاتارلاری دئیرکن، اولار اؤزلرینی او منطقه نین یئرلی اداره لریندن بیرسی اولان شیروانیلر دئییه آدلاندیرمیشلار. آخوندزاده نین یازیلاری اونون ایرانلی کیملیگینی اورتایا قویار و گرچکدن ده مودرن فارس میللتچی لیگی نین اؤتجولریندن بیر اولاراق تانینا ییلر.^۲ نوفوسونون بؤیوک بیر بؤلومونون آراسیندا یاتان خلق کیملیگی، دنیا چاپینداکی اتنیک و دیل فرقلی لیکلرینی دقته آلمایان مؤمنلرین توپلومو اولان اسلامی امت کیملیگی ایدی.

گرچکده ۱۸۷۰-لرده کی آذربایجان مطبوعات و تئاتری نین دوغوشو آنا دیلدن قاینالانان بیر ادبی دیل فیکرینی یئرلشدیرمکدن داها چتین ایدی. بو ایکی واسطه ۲۰-جی یوز ایلین باشینا قدر، کؤکلرینی بؤلگه تورپاغینا یئرلشدیرمکده باشاریسیز اولدو. چوخ اوخوما - یازما بیلیمه دیگیندن دولایی "کینچی" کندیلر طرفیندن اوخونمادی. تئاتر کافرلردن قاینالانان بیر یئنی لیک اولاراق، سایجا چوخ تاماشاچییا صاحب اولماسی اولدوقجا چوخ ایدی. سونوج (نتیجه) اولاراق گلشن ایله تیشیم واسطه لری سکتورلاری، دار آیدین طبقه سی اوچون بیر تارتیشما (مشاجره) آلتینا دؤنوشدو. بو گلشیمه آخوندزاده و زردایی نین آذربایجان ادبیات دیلی اولاراق دوشوندویو شئیدن قاچینلماز بیر آیریلیش حالینا گلدی. نادراً آیدینلار اوچون عبدالرحمان حق وئردی یف طرفیندن صحنه یه قازاندیریلان تئاترلار و نجف بگ وزیروف کیمی آخوندزاده نین خلقلری طرفیندن یازیلان اوینلاردا آنا دیلینه آز یئر وئریلیدی. "کینچی" سونراسی دؤنمده ده مطبوعات گنلیکله (عمومیتله) قیسا عؤمورلو و قورولوش اولاراق هامیسی دا سئچگین درگیلر اولان "صیاء" (۱۸۷۹-۸۱)، "صیاء قافقاز" (۱۸۸۱-۸۴) و "کشکول" (۱۸۸۴-۹۱) طرفیندن تمثیل ائدیلییدی.^۳ ۱۹-جو یوز ایلهه کی بو مطبوعات واسطه لری حاقینداکی دقته دگر بیر دوروم دا

^۱ Prens Mikhail Vorontsov

^۲ H. Algar, "Mirza Malkum Han", A Study in the History of Iranian Modernism, Berkeley ۱۹۷۳, ۲۶۴-۲۶۸; A. M. Aghakki, "Ovliiani M. F. Akhundova na razvitie obshchestvenoi mys'li v Irane", Akademiia Nauk Azerbaidzhanskoi SSR, İzvestiia, No ۱۰, Baku ۱۹۶۲, s. ۷۵-۸۵; H. Mammadzada, "M. F. Akhundov ve XIX esr İran maarifçileri", Akademiia Nauk Azerbadzhanskoi SSR, İzvestiia, No ۱۰, s. ۲۵-۳۷.

^۳ Benningsen - Quelquejay, adı geçen eser, s. ۲۹; D. Hacıbeyli, "The Origins of the National Press Azerbaijan", Asiatic Review, ۲۵/۸۸, ۷۵۸-۶۷, ۱۹۳۰.

آذربایجانداکی سنی آزیتلیغا (اقلیته) عاید اولمالاری ایدی. اوچده ایکسی شیعه اولان نوفوسون گله نكسل اولراق ایرانا چکلمه سیله، سنیلرین کوتورول یؤنلمه سی ده عثمانلی دۆلتینه دوغرو اولدو. بو گرچک، آنا دیلینی ایشلمکدن اوزاقلاشدیران باشقا بیر آددیم اولراق، آذربایجان مطبوعات دیلی نین آرتان بیر شکیلده عثمانلیلاشماسینا سبب اولدو. عثمانلیلاشما تمایلو، روسیا دستکلی پان اسلاویزمین قارشیسیندا کیریملی بیر تاتار یازار اولان اسماعیل قاسپیرالی نین پان تورکیزم دئییه آدلاندیریلان تورک خلقلری نین بیرلیگی فیکری ایله دستکلندی. بالکانلاردان چینه قدر بوتون تورکلرین آنلادیغی اورتاق بیر دیل، بو آماج چاتمانین ایلك شرطی ایدی و اسماعیل بگ قزتی "ترجمان" -دا بو تیپ بیر اورتاق شیوه گلشیدردی. هر نه قدر ساده بیر سۆز دوزومو ایشلنه - رک و آرتیق یابانجی کلمه لردن آرتاراق یازلسا دا، عثمانلیجه، یعنی استانبول تورکجه سی تمل اولراق آیینمیشدی. "ترجمان" دیشیندا اورتاق لهجه، روسیاداکي چاغداش ویا "جدیدچی" مسلمان مکتبلی نین درسلیکلرینده ده دستکلنمیشدیر.^۱

عثمانلیجایا اولان اگیلم (تمایل) یئرلی دیلین داها چوخ دگیشدیرلمه سینی آماجلییر ایسه ده، روسجانین مطبوعات دیلی اولماسی اوچون گیریشیلن تجربه قیاسلانایلمز بیر شکیلده داها کسین (قطعی) اؤنمه حائز ایدی. "کسکول" -ون یابین حیاتیندان چکلمه سیندن سونرا، چارین امریله اداره چیلرین تورک دیلینده بیر یابینا اجازه وئرمه مه لری اوزرینه آذربایجانلی آیدینلار اوچون باکیلی مسیونر بیر خیرستور اولان حاجی زین العابدین تقی یف طرفیندن آلینان ۱۸۹۰-لاردا روسجا گونلوک قزت اولان "کاسپی" تشبوتونده بولونولدو.^۲ فایدالی بیر اؤرنکدن داها اؤته "کاسپی"، اصلینده لیرال دوشونجه لی آیدینلارین بیر اورتاقنی ایدی. قزت بعضی شکیلرده آذربایجانین چاغداشلاشما پروسه سینده، آیدینلارین روس دیلی نین رولو اوزرینه اولان گؤروشلرینی یانسیتدی. بو قروپون یول گؤسترمه سیله آخوندزاده دن، زردابی و شاعیر سید عظیم شیروانی یه قدر اولانلارین هامیسی روسیا حاقیندا آراشدیرما آپارماغا چاغریلدیلار. اولار بو دیل اوزرینده اوستالاشماغی ساده جه چاغداش یئته نکلی نین (قابلیتلی نین) قازانجی اولراق دئییل، داها دا اؤتملیسی، اولارین روسلاشدیرما پلانلارینا یاردیم اتمکله اتهام ائدیلمه لرینه سبب اولاجاق وطنلری نین انسانلاری نین مسلمان اولمایان دونیا طرفیندن تجربه ائدیلیب، آشاغیلانماسینی انگللهیه جک بیر اصول اومودو اولراق گؤردولر. آخوندزاده، "مسلمانلار، حیاتلاری نین، ساقینلیقلاری نین و رفاهلاری نین امنیت آلتیندا بولوندوغو روسلاردان اوزاق دورماقدان واز گنچه جکلر و اولارین ایچینده کی فاناتیزم روحو سونسوزا دک یوخ اولاجاق. قافقاز مسلمانلاری آراسیندا اوخوما - یازما ایستگی، اخلاقلارینی گلشیدیرمگه یؤنلده - جک بیر اؤیرنمه عزمی آچيفا چیخاجاقدیر" دئییه یازمیشدی.^۳

بوتون روس دولتی داخیلینده کی مسلمان خالقلار آراسیندا دولشان "کاسپی" آذربایجانداکی دیل انگلینی آشا بیلمه دی و روسجا دیشینداکی (خارجینده کی) دیلرده یابین یاساغی یوموشادیلینجا دورومو سرعتله سارسیلدی.

^۱ A. Fisher, *The Crimean Tatars*, California ۱۹۷۸, s. ۱۰۰-۶; S. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge ۱۹۶۰, s. ۲۴-۳۶; E. Lazerini, *İsmail Bey Gaspirinski and Muslim Modernism in Russia*, Doktora Tezi, Washington ۱۹۷۳.

^۲ Hacıbeyli, adı geçen meqale, s. ۷۶۳.

^۳ M. F. Axundov, *Eserleri*, C. ۲; Bakı ۱۹۵۸, s. ۲۸۴.

۲۰-جی یوز ایلین باشلارینداکی دگیشن دوروم آلتیندا، آذربایجان تورکجه سینده یازماغا وئرین اؤنم یئتیدن اورتابا چیخدی. ۱۹۰۳-ده اوتوریتته لر ان سونوندا ترانس قافقاز مسلمانلاری نین ایلك گونلوک قزتی اولان سرق روس- ون یاینینا ایذین وئریدیلر. بو قزتین ناشیری، خاطرلنماغا دگر بیر باش یازی؛ "بیز ادبی دیلدن محروموق" دئین اسماعیل شاهتاختینسکی اؤنده گلن بیر آذربایجانلی آیدین ایدی. شاهتاختینسکی یئرلی خلق طرفیندن دانیشیلان بیر شیوه ایله یازما چاغریسی یاپدی. او واختا قدر ادبی آذربایجان تورکجه سی اوچون اوزرینده آنلاشیلیمیش بیر استاندارد یوخ ایدی، آنجاق بو چئشید ادبی بیر دیلین اؤز قزتی نین صحیفه لرینده گلیشه جگینی ساندی. بو آچیقلاماسی ایله شاهتاختینسکی ۲۰-جی یوز ایلین باشیندا آذربایجان تورکجه سینده یازیلماسی طرفدارلی اولان آذربایجان تورکلری نین ایلكی اولدو.^۱

۱۹۰۵ روس انقلابی نین قاریشقیلی عرغه سینده کی آتموسفرده، بو دیل پروقرامی قاچینیلماز اولاراق سیاسی ترمینلر (اصطلاحلار) داخیلینده ترجمه ائدیلمیش اولدو. سرق روس اؤزونو، روسلارین مسلمان خلقی اتنیک چیزگیله بؤلمه اماجلارینا خدمت اتمه و بئله جه پان تورکیزم چابالارینی تهلوکه یه سوخما سوچلامالاری نین (اتهاملاری نین) ایچینده تاپدی. آذربایجان تورکجه سی مخالفلری عثمانلی تورکجه سینده کی کیمی، روسیه مسلمانلاری اوچون ده عمومی بیر ادبی دیل اوچون اصرار ائتدیله و اونلارا عثمانیلاشماچیلار دئیلمگه داوام ائتدیله.

۱۹ دیل اوزرینده کی تارتیشما ۱۹۰۵ انقلابی ایله برابر یئنی و داها آرتیمیش بیر اؤنم قازاندی. دولت کونترولونون ضعیفه مه سی، آذربایجانلی آیدینلارین اوزون مدتدیر باسقی آلتیندا توتولان انرژیلرینی آچینا چیخاردی. بونو تئاتر اویونلاری، باسیلان کیتابلار و قورولان مکتبلرین ساییسنلاری قیده دگر آرتیش ایزله دی و سانسورون آزالماسی آذربایجان مطبوعاتی نین آلتین چاغینی باشلاتدی. ۱۹۰۵ و ۱۹۱۷ ایللری آراسیندا آذربایجاندا اوخوما- یازما بیلمه- مه نسبتی نین هله ده یاییقین اولدوغونو گؤز اؤنونه آلان اتکیله بیجی بیر رقم اولاراق ۶۳-دن آز اولماماق اوزره قزئت و پرودیک نشریات فرقلی و یا عینی زامانلاردا یاین حیاتیئدایدی.^۲

زامانین مطبوعاتی طرفیندن مناقشه ائدیلمیش پروبلملرین چوخلوغو آراسیندا، ادبی دیل مسأله سی اؤزلیکله اوزون سورن و آتشیلی تارتیشمالارین مرکز نقطه سی حالینا گلدی. آذری کیمیلیگی پروبلمی آرخا پلاندا قالان داها بؤیوک بیر تارتیشمایدی. تورکجه دانیشان خلق قروپلاریندن بیریسینه عاید اولما شعورو، اؤزلیکله چوخو ساوادلی آذربایجانلیلار آراسیندا حال حاضریدا قبول گؤرموشدو. گرچکده اونلار آچیقجا تورک دمگه باشلامیشدیله، آنجاق تورکلرینی نئجه تانیملادیقلاری و داها خصوصی اولاراق اؤز لرینی عثمانیلازلار نه یه گؤره باغداشیدرقلاری سوالی هله سوروشولماقدایدی. آذربایجان تورکجه سی و عثمانیلیلار آراسینداکی تارتیشما، میلی استقلال ایله آذربایجانین گله جگی نین گئنیش بیر گؤرونومو آراسینداکی چکیشمه نی یانسیتدی. ۱۹۰۵ سونراسی، دؤنمین اؤنده گلن ادبیات درگیلریندن بیر اولان

^۱ S. Novruzov, "XX. Esrin İlk Azərbaycan Qezeti Şerq-i Rus", Izdatel'stvo Akademii Nauk Az. SSR, Bakı ۱۹۶۷.

^۲ Benningsen- Quelquejay, adı geçen eser, s. ۱۳۷.

فیوضات آذربایجان تورکلری نین، تملده آنادولو تورکلرینده اولدوغو کیمی، اوغوز تورکلری و ایکی خلق آراسینداکی فرقلی لیکلرین دقته دگمز اولدوغو گؤروشونو منیمسه دی.^۱ درگی نین باش یازاری علی بگ حسین زاده، قاققاز تورکلری آراسیندا سونوندا آیری بیر میلتین دوغماسینا یؤنه- لیک محتمل بیر یوکسلیشه سبب اولاجاق دار گؤروشلولویو الشدیرلردن (تنقید ائندلردن) ایدی. او، تاریخین اورتاق دین، دیل و کولتورله بیر- بیرینه باغلی بویوک دؤتلر چاغینا گیردیگینه اینانیردی. اؤز ترجیحی نین عثمانلی دؤلتی ایله بیرلشن بیر آذربایجان اولدوغونو آچیقجا اورتایا قویدو. "فیوضات" قروپونون دورومو قاسپیرالی نین اولدوغو کیمی، بوتون تورک خالققلاری نین عینی ادبی لهجه نی، دگیشدیرلمیش بیر عثمانلی تورکجه سینی منیمسه مه- سی طرفینده ایدی. قاراشیق تارتیشمالاری و دیللی مجرد قاوراملاری (مفهوملاری) ایفاده ائتمه قابلیتینی گلیشدیرمکده باشاریسیز اولموش آذربایجانلیلارین علمی ایره ليله مه لرینه فایدالارینی وورقولامیشدیر. فیوضات "میلی دیل دئدیگیمیز شی، یوز ایللر بویونجا سیاسی، فلسفی و علمی گلیشمه لردن محروم ائدلمیش، سونوچدا طبیعی تکاملدن محروم یوراخلمیشدیر" دئییه یازمیشدیر.

فیوضات داکا مقاله لر، سیرادان بیر آذربایجانلی نین آنلاماسینا قیدسیزلیک گؤستره رک، چوخ واخت آغیر بیر عثمانلیجایلا یازلمیشدیر. فیوضاتین ۱۹۰۷-ده اورتادان قالخماسیندان سونرا، عثمانلیجایلیق پروقرامی یئنی آچیلان ادبیات درگیلی یئنی فیوضات، شلاله و دیریلیک طرفیندن داوام ائتدیرلمیشدیر.

۱۹۰۵ سونراسی دؤنمده کی عثمانلیجایلیقلارین قارشیسینداکیلار، اؤنجه لیکله چوخونلوق (اکثریت) طرفیندن آسان آنلاشیلما یاجاق بیر دیلین خلقی، مطبوعات و ادبیاتی یابانجیلاشدیریلماچاغی قایقسی ایله حرکت ائتمیشدیلر. آنلاشیلما بيله جک بیچیمده آذربایجانچیلار اؤنجه لیکله پوبولیست (خلقلی) تمایلو قروپلاردان گلیمکده ایدی. اونلارین سؤزجوسو، بوتون آذربایجان مطبوعاتیندا ان بویوک تیراژین دؤقونو سورن مشهور ملانصرالدین اولدو. ملانصرالدین یابینلایان جلیل محمدقلیزاده هرکس طرفیندن آنلاشیلما بیلیر بیر دیلله یازماچاغی تعهدو ایله یابین حیاتینا باشلادی. بیر طنز درگیسی اولان ملانصرالدین قرامر و ایفاده لرین ایشلمنه سی نین آذربایجان تورکجه- سینده نئجه گولونچ ائتکیلر یاراتدینینی گؤستره رک، اگلندی (تفریح ائدی). آذربایجان تورکجه چیلری نین دیگر یابین اورقانلاری ترقی و اقبال ایدی. دیلده استقلال حادثه سی آذربایجانلا سینیرلی (محدود) دئییلدی. گرچکدن بو، عثمانلیجیلغا قارشى آذربایجان بئزری تاتارچیلیق و قازاقچیلیقدا تاپدیغی دیگر روسیه تورک خالققلاریندا یثریدیلان کامپانیانین داها گئنیش بیر پروسه ده کی بلیرتیسی ایدی.^۲

دیل تارتیشماسی ۱۹۰۸ ژۇن تورکلر حرکتیندن سونرا باشقا بیر بویوت (بئد) قازاندی. تورکچولوک روحونون یوکسلیشی ایله استانبولداکی بعضی آیدینلار عثمانلیجانین عربجه و فارسجا عنصرلردن تمیزلمه سی اوچون کامپانیالارینی باشلاتدیلار. بونلار عثمانلیجایلا، تورکلر طرفیندن چوخ آنلاشیلما یان صنعی بیر لهجه دئدیلر. یئنی لسان آدینی آن بو میلتچگی یئنی لیک حرکتی نین ائتکیلری آذربایجان ساحه سینده

^۱ M. Cefer, *Azerbaycan Edebiyatında Romantizm*, Bakı ۱۹۶۳, ۱۹۶۳, s. ۱۷۸-۸۴.

^۲ N. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi* (۱۹۰۵-۱۹۱۷), Ankara ۱۹۸۵, s. ۱۶۳-۷۱; ۲۱۶-۱۸.

درحال تکیله (عکس العمله) یول اچدی. عجیب بیر شکیلده یئنی لسان یازارلاری نین فیکیرلری آذربجه تارتیشمالاریندا ایکی طرفی ده قوتلندیردی. آذربجیلر، عثمانلیجانین یابانجی کلمه لرله پوزولدوغونو و تورک دیلی دئیلمگه لایق اولمادیغینی مدافعه ائتدیلر. ملانصرالدین ده تورک دیلی نین ان چوخ عربلشدیگی استانبول ایله کلمه لری نین چوخونو میلی انا دیلیندن آلان آذربجه نین ضدلیگینه اشارت ائدیلمیشدی.^۱ اؤز صفلرینده عثمانلیچاچیلار دا یئنی لسان فیکیرلریندن اتکینلنمیشدیلر. اولارین تمل یابین اورقانی *سلاله* آرتیق تاماماً یئنیلمیش، عثمانلی تورکجه سی ایله یازیلیر حالا گلیمشدی. درگی نین اچقلانان آماجی (هدفی)، تورک لهجه لری نین بوتون تورک دونیاسی ادبیاتلاری نین ایشلتدیگی ان گلیمش لهجه اولان عثمانلی تورکجه سی تمل آیناراق بیرلشدیرلمه سینه خدمت ائتمک ایدی.^۲ *سلاله* نین یابینجیلاری قافقاز دیلرینده کیتاب یازمانین تقریباً امکانشیز اولدوغونو مدافعه ائتدیلر. آذربجیلر، عثمانلیجانین یئنی لسان شکلی نین بئله، فارسجا و عربجه دیل بیلگیسی یاپیلاریندان (قورولوشلاریندان) آریندیرلمیش اولماسینا رغماً، هله ده %۷۰-۷۵ قارشیلیق گلن تورکجه اولمایان کلمه سایسی بین نسبتینی دوشورمه ده باشاریسیز اولدوغونو *اقبال* ین صحیفه لرینده بلیرتمکده گنج قالمادیلار.

تارتیشمانین ان اوست نقطه سینده ادبیات تاریخچسی فریدون بگ کؤچرلی، آذربایجان میلی کیملیگی نین دیل پروبلمی ایله ایلیشکیلی ائیلماغا دگر بیر ایضاحات وئردی. او، دیلین "هر میلتین ماهیتی اولدوغونو" یازدی. "بیر میلت ثروتینی، حکومتینی، حتی وطنینی ایتیره رک حیاتدا قالا بیلیر، انجاق دیلینی ایتیررسه بیر پارچاسی بئله اورتادا قالماز. بو اوزون بیر دؤنم سورن فارسجا حاکمیتیندن سونرا یازی دیلینی یئنی الده ائدن، انجاق ایندی ده اونو عثمانلی تورکجه سیله دگیشدیرمه سی اوچون باسقی آلتینا آیینان قافقاز تورکلری نین باشیندا دولاشان بیر تهید ایدی... قافقاز تورکلری نین دیلی عثمانلیجا کلمه لر و ایفاده لرله دولموشدور. بیزیم گؤروشوموزه گؤره، بو کیمی تقلیدلر و داورانیشلار اولککه یه خیانتدیر"^۳.

آذری کیملیگی نین بو بؤیوک ادعاسی دیلین آلتینی سینیرلاندیردیغی حالدا بئله میلی دؤلتین سیاسی پروقرامی اولان *آذربایجانلیغین* اورتایا چیخیشینی اؤنجه دن گؤستردی. کاراکتریستیک اولاراق بو پروقرامین اؤنچوسو اولاجاق *مساولت* حزبی نین رهبری محمد امین رسولزاده، بؤیوک ساواش اؤنجه سینده یازیلاریندا، آذربجیلری هله تأیید ائتمه میشدی. عثمانلیچاچیلارین دورومونو قطعیتله تانیماماسینا رغماً، "ایری بیر ادبی آذربایجان دیلی قورماق، تورک خالقلاری آراسینداکی بیرلیک فیکرینه قارشى تاماماً قارشى بیر فعالیت اولور" دئییه یازمیشدی. اونون یئنی لسان فیکیرلرینی یانسیدان گؤروشونه گؤره، عثمانلیجا یابانجی کلمه لرین علاوه سیله بیرلیکده زورلامایلا بیر تورکجه قبول ائدیلمیشدی. رسولزاده نین سوندوغو آلترناتیو، تورکیه نین گنج نسیل یازارلاری آراسیندا حالاً تشکول دؤره سینده اولان یئنی، آریندیرلمیش بیر تورکجه ایدی.^۴

^۱ *Molla Nesreddin*, No ۳۲, Tiflis ۱۹۰۹.

^۲ *Şelale*, No ۲۱, Bakı ۱۹۱۳; A.S. Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara ۱۹۴۹, s. ۳۲۱-۳۳.

^۳ *Molla Nesreddin*, No ۳۲, Tiflis ۱۹۱۳.

^۴ *Şelale*, No ۲۱, ۲۷, Bakı ۱۹۱۳.

۱۹۱۴ اۆتۆنجه سینده کی یاریم عصرده روس آذربایجانى دیل اولاراق فارسجانین حاکمیتیندن اۆزونو قورتاردی و تورکجه نین اویانیشی اولاراق بیلینن دۆنمه گیردی. آنجاق بو اویانیش دیلین آذربایجان تورکجه سی می، یوخسا عثمانلی تورکجه سی می اولماسی گرکدیگی سوالی نین آدرسی دئییلدی. حقیقتده، عثمانلیجاچیلیغین چکیجیلیگی پان تورکیزم (تورانچیلیق) و پان اسلامیزم فیکیرلری نین یاییلماسی ایله بیرلیکده آرتماقدا ایدی. حتی بیر آذربایجان میلی دۆلتی دوشونجه سینی تمثیل ائدن مستقل، دموکراتیک جمهوریت اداره سی آلتینداکی ۱۹۲۰-۱۹۱۸ ایللرینده بئله آذربایجان ساده چه عسگری و سیاسی دئییل، عینی زاماندا کولتور و تحصیل ساحه لرینده ده تورکیه نین یاردیمینا احتیاج حس ائتدی. نجه کی، ۱۹۱۹ پروقرامیندا *مسالوات* حزبی، آذربایجان لیسه لرینده عثمانلی تورکجه سی نین تدریسی نین مجبوری اولجاغینی بلیرتدی.^۱ بوندان باشقا جمهوریت یننی قورولان میلی تحصیل سیستمینده پرسونل باخیمیندان آغیرلیقلی اولاراق تورکیه دن گتیریلن اؤیرتمنلره (معلملره) باغلی ایدی. حالاً اوزون وعده ده عثمانلیلاشماغا قارشی گلن آذربایجان توپلومونداکی فرقلی میلی ایستکلرین گوجونو یانسیدان بیر گلشمه اولاراق، آذریچیلر طرفیندن تمثیل ائدیلن، دیلده مختاریت ایدی.

مستقل جمهوریتدن سونرا سوویت اداره سی نین حاکمیتینده آذربایجان سوویت میلی دۆلتی نین قورولوشو، بعضی شکللرده آیدین کسیمین اسکی پروقرامی نین داوام ائتدیریلمه سی ایدی و دیلین عثمانلیجالاشمادان آریندیریلماسی پروسه سی سرعت قازاندی. بیر زامانلار تورکجه یننی *لسان* کامپانیاسی نین یانقیلاری حاقیندا اولدوغو کیمی، بو آذربایجان تورکجه سینی آریندیرما دۆره سینده، سوویت روسیا و حتی باکی کومونیست رژیم- نین ۱۹۲۰-لرین باشلاریندا صمیمی ایلیشکیلر قوردوغو کمالیست تورکیه نین ایزله دیگی سیاسته پارالل بیر یول تعقیب ائتدیلر. هم تورکیه ده هم ده آذربایجاندا عثمانلیجایا قارشی یوردولن کامپانیاه، میلی بیر تورک کیملیگی اورتایا چیخارما شعارى آلتیندا یوروتولدو. بو کیملیگین روخوندا، کمالیست تورکیه ایله یاخینلاشما اولدوغو کیمی، آذربایجان دیلی نین رسمی آدی تورک و یا تورکسکی (روسجا)، تورپاقلارین صاحیبلری ده تورکلر (روسجا تیورکسکی) ایدی. آذربایجاندا ۱۹۲۶ ایلینده عرب ایفباسی نین لایتینشدیریلمه سی تورکیه ده بونا بنزر بیر یننلیگه لۆنچولوک ائتدی و اونو ائتکیله دی. ساده چه استالین یۆتتیمی نین بیرلشدیریجیلیگی آلتیندا آذربایجاندا تورکچولوک یاواشلاتیلدی. دیل رسمی اولاراق یننیدن /نریجه آدی ایله ادلاندیریلدی و ایفبا بو دفعه لایتیندن، کیريله دگیشدیریلدی. تام اسکیدن تمل مسأله نین دیلده فارسلاشما و عثمانلیلاشما اولدوغو کیمی، روسلاشما بو آنا قدر درجه سی بیلینمه ین ان اۆنملی نگرانیلق حالینا گلدی.

^۱ M. Mehmedzade, *Milli Azerbaycan Hereketi*, Berlin, s. ۶۸, ۸۹.

آتروپاتن یا آتروپاتنا (۳)

میر هدایت حصاری

اوغوزلارین ایرانا ایلیک آخینلاری

اوغوزلار اولجه سلطان محمود غزنوی دؤنمینده ایران سرحدلرینه یاخینلاشدیقدا بعضاً مال - قارالاری ایله ایران تورپاغینا گنچردیلر. لاکین بو چوخ سایلی طایفا توپلوسو همیشه ایران حکومتینی قورخویا سالیردی ، سؤزسوز ، او چوخ سایلی و گوبود داورانیشلی کؤچریلر ، ساییسز - حسابسیز مال ، داوالاری ایله هر یئره گلدیکده یئرلی اهالی نین اکینه چکلرینه ، اجتماعی وضعیتلرینه و امنیتلرینه ضربه ووروب و زیان یئتیریدیلر. اودور کی سلطان محمود و سلطان مسعودون دؤلت مأمورلاری اونلاری باشلاریندان رد اتمگه چالیشیدیلر. بو یولدا اونلاری ازیب ووروب و قیریدیلر. لاکین اونلار دا اوتلاق دالیسینجا اولوب و یئرلی اهالی نین سیخیتیلاری نتیجه سینده یوردان - یوردا کؤچمگه مجبور ایدیلر. دفعه لرله آغیر قیرقینلارا و انسانی تلفاتا معروض قالمیشیدیلر. ایندی نمونه اوچون او فاجعه لردن بیر نچه سیننی نقل ائدهک:

۲۳

ابن اثیر کامل اثرینده ۴۰۸ - ایلی نین (هق) حادیشه لری باره سینده بئله یازیر : اوچ یوز مین چادیردان عبارت اولان خطائیه آدلانان تورک قبیله لری بو ایلده ماوراءالنهره ال تاپیدیلر. بو تورکلرین هامیسی کافیر ایدیلر. تورکیستان شاهی «طوغان خان» مسلمان اولدوغو اوچون مسلمانلاردان کؤمک ایسته دی. اوچ یوز مین داوطلب قوشون بیغیلدی. تورکلر بونو ائشیتدیکده اورادان چیخیب اوز یئرلرینه قایتیدیلر. لاکین طوغان خان اوچ آی اونلاری تعقیب ائدیپ ، ۲۰۰ - میندن آرتیقینی اولدوردو ، یوز مین نفرینی اسیر ائتدی. اونلارین چوخلو مال - قارالارینی و گوموش - قیزیل اشیاءلارینی غنیمت آلدی.

یئنه ۳۲۰ - جی ایلی ن (هق) حادیشه لریندن دانیشارکن دئییر کی، سلطان محمود اونلارین رئیس لری ارسلان بن سلجوقو دوستاغا سالدی و بو کؤچریلرین چوخونو اولدورتدوردو. اونلاردان بیر دسته سی خوراسانا گلیب و ایکی مین چادیری اصفهانا ساری گتدیلر.

سلطان محمود اصفهان حاکیمی «علاء الدوله» یه یازدی کی اونلارین یا اولز لرینی یا باشلارینی قوللوغونا گؤندرسین ...

علاءالدوله حیله قوراراق اونلاری بیر باغا قوناق چاغیریب و دئییم عسکرلرینی باغین اطرافیندا گیزلئتدی. لاکین غلاملاردان بیر یی بو خبری اوغوزلارا یئتیردی و اونلار فوریت ایله چادیرلارینی بیغیب اورادان اوزاقلادیلر (آذربایجانا گتدیلر). سلطان محمود طوس حاکیمی ارسلان جاذبی اونلارین دالیسینجا گؤندردی. طوس امیری بیر آغیر قوشون گؤتوره رک تورکمنلرین (اوغوزلار مسلمان اولدوقدان سونرا او

بیری تور کلر اونلاردا تور کمن دئدیله (اوستونه گئتدی. تور کمنلرین (اوغوزلارین) ۴۰۰۰ نفر ایگیدلریندن اؤلدورتدو. چوخلارینی اسیر اتدی. هر حالدا اوغوز تور کلری بو نوع حادثه لرله (اؤلوب - اؤلدورمه لر) نهایتده آذربایجانا گلیب اورادا ساکین اولوردولار.

عراق (اراک) اوغوزلاری

سلطان محمود ۴۲۱-ده (ه.ق.) اؤلوب و سلطان مسعود اونون یئرینده اوتوردوقدا «بلخان» داغیندا یاشایان بیر عده اوغوز تور کلری اونون اطاعتینه گلدیله، سلطان مسعود احمد ینال تکینی ارادان آپارماق اوچون هیندیستانا قوشون چکدیکده اوغوز تور کلری بیر داها عصیان اتدیله. مسعود قایتدیقدان سونرا نیشابوردا اونلارین بؤیوکلریندن ۵۰ نفرینی اؤلدورتدو. اما قاباقجاندان «ری» سمتینه گئدن اوغوزلار اورادا ساکین اولدوقلاری اوچون عراق «عجم عراقی» اوغوزلاری آدی ایله مشهور اولدولار. بوقا «بوغا»، قیزیل ، یغمر (یاغمیر) ، ناصقلی اونلارین سردارلاری ایدی. اونلار بیر نئچه محاربه نی باشدان سوواراق نهایتده «علاءالدوله» نین دعوتی ایله سردارلاری قیزیل ایله بیرلیکده «ری» شهرینده قالدیلار. اونلارین سایسی ۱۵ مین نفره یاخین ایدی. اودور کی چوخ چکمه دن یئرلی اهالی ایله چارپیشمالاری و ووروشمالاری باشلاندی. بو ایسه طبیعی ایدی. ۱۵ مین نفر آدام و اونون نئچه برابری ات ، داوار و قارامال سرگردان حالدا چؤلدن - چۆله اوتلاقدان- اوتلاغا ، شهردن- شهره کۆچرکن یئتیشدیکلری هر یترده اورائین وضعیتینی بوتونلوکله بیر- بیرینه ووروردولار. طبیعی ایدی کی اونلارین اؤز لری یتمک ، اتلاری. مال- داوارلاری یتم (غلوفه) و اوتلاق ایسته ییردی. بله لیکله یئرلی اهالی اونلار قارشی مقاومته قالدیر و توقوشما و چارپیشما اوز وئریردی. بو ووروشمالاردا اوغوزلار ایگید و دؤیوشگن اولدوقلاری و یا نفوس چوخلوغو نتیجه سینده چوخ واخت غالب اولور و اونلاری سیندیریردیلهر او زمانین رسمی کیمی فاتح اولدوقدا مغلوب اولانلارین ماللارینی غنیمت آماغا حاقلی اولوردولار. نئجه کی اونلار اوزلری ده دفعه لرله یئتیلنده وار - یوخلاری تالانیردی. لاکین تاریخچیلر اونلاری غارتچی و تالانچی آدلاندیریر و اونلارین تالانمالارینا ایسه غنیمت آدی قویوردولار. سۆز یوخ کی اوغوزلارین ایرانا گیرمه لری بؤیوک تاریخی بیر حادثه ایدی و اورائین اجتماعی ، سیاسی- اقتصادی، فرهنگی وضعیتینده چوخلو دکیشیک لیکلر توره دیب هر زادی آلت - اوست ائله دی.

بورادا فرصتدن استفاده ائده رک دبه ک کی اوغوزلار سلجوقلورلا سویداش اولدوقلارینا باخمایاراق سلجوقلورلارین مظالمی آلتیندا اولوب اونلارین جور به جور سیختیتیلارینا و قیرقینلارینا معروض قالیردیلهر. خصوصیه سلطان سنجر زامانیندا اونون تعیین اتدیگی وئرگیلری وئرمله حاضیر اولدوقلارینا رغماً یئنه ده سنجرین هجومو ایله اوزلشدیلر. بو ووروشمادا اوغوزلار سنجرین قوشونونو سیندیریب، سنجرین اؤزونو و حیات یولداشینینی اسیر اتدیلهر. او زاماندان اوغوزلارین آدلاری هر یتره یاییلیدی. بو واقعه ۵۴۸- جی ایلهده اوز وئریدی. ناصرالدین ابو شجاع طوطی و سایر اوغوز امیرلری سلطان سنجر ایله آروادینی ۵۵۱- جی ایله دک ساخلادیلهر. سلطانین آروادی زینداندان اؤلدوکدن سونرا سنجر فرصت تاپاراق قاچیب پایتختی اولان مرو شهرینه گلدی و یئنین تاختا چیخدیسدا دا لاکین بیر ایلدن سونرا غصه دن دیغلیاراق اولدو (۵۲۲).

اوغوزلارین آذربایجانا گلیب ساکین اولمالاری

دندیگیمیز کیمی اوغوزلار، هیجری ۴۱۱- جی ایلده «ابو منصور وهسودان ابن مملان» زامانیندا آذربایجانا چاتدیلار. بو پادشاه همیشه روملولار، ارمنیلر و گورجولرله ووروشمادا ایدی. اونا گۆره بو ایگیده، ساواشجیل و گۆزو قانلی انسانلارین اورایا گلمه سیندن سئوینه رک اونلاری راضیلیقلا قارشیلادی و اونلارا اؤز اوردوسوندا یئر وئردی. هله اوندان قاباق دا بو تورکلرین ایگیدلیکلی و خصوصیه اونلارین اوخ - کمان (یای) ایله ووروشمالاری نین شوهرتی هر یانا یاییلمیشدی. سارابین مشهور شاعیری قطران تبریزی اؤز شعرلرینده بونا اشاره ائدهرک دئیر:

نه با سپاه تو دارد درنگ هیچ حصار

نه با سنان تو گیرد قرار هیچ سپاه

بدین مبارز خرگاهیان سخت کمان

شگفت نیست که بر آسمان زنی خرگاه

اوندان قاباق دا اوغوز امیرلری نین تبریزده اولدوغونو و یترلی تورکلرین اورادا اولدوقلارینی تاریخچیلر یازمیشلار. بو تاریخده ایسه اوغوز تورکلری اورایا گلیب چوخلوق تشکیل وئردیکده، جمعیتین قورولوشو و تشکولو آیری بیر رنگ آلمیشدی. مشهور ارمنی تاریخچیسى «چامچیان» میلادی ۱۰۲۱ (هیجری ۴۱۱-) جی ایلین حادیتله لریندن دانیشارکن بئله یازیر.

۲۵

بو ایلده تورکلر سئل کیمی آخیب آذربایجانا دولدولار. اونلار ارمنیستانا «واسپورگان» بولگه سینه هوجوم گتیردیلر. واسپورگان سرداری «شاپور» اؤز قوشونو ایله آرجرونی حاکیمی سنکریمین کومگینه گلدی. اورایا یئتدیکده اوزاقدان چوخلو تورک جمعیتینی گوردو کی قادینلار کیمی ساچلارینی چیگین لرینه تۆکموشلر. اونلارین چوخ برک و محکم کمانلاری وار ایدی. ارمنیلر او زامانا دک بئله بیر جماعت گۆرمه میشدیلر. او تورکلر اوزاقدان جنگ ائدیردیلر. ارمنیلرین بیر عده سینى اوخلاری ایله ووروب یتره تۆکنولر.

ارمنی تاریخچیلری نین یازدیقلارینا گۆره بو تورکلرین آذربایجانا و ارمنیستانا هجوملاری، ائله بیر وحشت تۇرتدی کی آرجون سولاله سیندن اولان ارمنی پادشاهی «سنکریم» اؤز پایتختی واسپورگانی شرقی روم ایمپراتورو "واسیل" -ه وئره رک اهل - عیالینی وقوشونونو و واسپورگان اهالیسی نین اوچدن بیریسینی (تقریباً ۴۰۰ مین نفر) گۆتوروب ائادولودا «سیواس» شهرینه پناه آپاردی.

ابن اثیر یازیر: وهسودان اوغوزلولارلا قوهوملوق رابطه سی تاپیب اونلاری ساکیت ساخلاماق اوچون اونلاردان بیر قیز آلدی. لاکین تورکلر آرام اوتورمادیلار. اونلار مراغایا هوجوم آپاریب، جامع مسجیدینی یاندیردیلار. وهسودان اؤزو ده بو تورکلردن نیگران ایدی. اونلاری آذربایجاندان قووماق فیکرینده ایدی. نتیجه کی باجیسی اوغلو ابوالهیجان ریبب الدوله نین کۆمک لیگی ایله تورک سردارلاری «بوغاء، منصور و کوکتاش» ایله جنگ ائدهرک اوغوزلارین بیر دسته سینى اۆلکه دن چیخارتدی. اونلار اورادان ری، همدان و قزوینه گئتدیلر. لاکین آذربایجاندا قالان اوغوزلولار هله گرگین لیک تۆره دیردیلر. نهایت امیر وهسودان بیر گون اونلارین بؤیوکلرینی قوناق چاغیراراق اوتوز نفرینی توتوب و اونلارین بیر عده سینى اۆلدوردو. نتیجه ده اوغوزلارین بیر دسته سی دیار بکره گئدیپ و بیر عده سی موصله هوجوم آپاراراق اورانی تصرف

اڻتڊيلر. موصل حاڪيمي «امير قره واش عقيلى» موصلدن قاجيب قوشون توپلاري اراق اونلارى سينديريب
بير چوخونو اولدوردو. بو مهلكه دن جان قوتاران اوغوزلار دوردونجو دفعه اولاراق اوز قديم پناهگاهلارى
اولان آذربايجانا قايتديلار.

آذربايجان بو توركلرين پناهگاهى سايلردى. اولار هر يتره گنتديكده و يا خود هر يتره ايشلرى برکه
دوشنده اورايا قايدارديلار. بئله ليكله آذربايجاندا چوخلوق تاپاراق يئرلى توركلر ايله قاريشيب اينديكى
آذربايجان خالقى نين بيناسينى قويدولار. اولاردان بير عصر سونرا (ميلادى ۱۲- جى عصرين ايکينجى
ياريسيندا) قيبچاق توركلرى ده شمالدان جنوبا گليب اوغوزلارا قاريشديلار. بو قاريشما آذربايجان و
تورکيه ده اولان توركلره قيافه «فيزيکى» گوزل ليگى و ديل شيرينليگى باغيشلادى. بئله ليكله آذربايجان و
آنادولو توركلرى قيافه باخميندان او بيرى توركلردن فرقلنديلر. بوندان علاوه اولارين فرهنگ و
ادبياتلارى و ديل شيوه لرى ده دگيشيليب، اوزلشدى عين حالدا کئچميش عنعنه لرى ده قورونوب قالدى.
سوزوموزون سونوندا «روادى ازدي» سولاله سى نين شاهلارى نين آدلارنى و تاريخلرني قئيد ائديريك:

- ۱- محمد بن رواد (۲۳۰ _ ۱۹۸ م. ق.)
- ۲- يحيى بن رواد (۲۳۵ _ ايل حدودوندا)
- ۳- ابوالهيجا حسين بن محمد بن رواد بن محمد (۳۷۸ _ ۳۴۴ م. ق.)
- ۴- مملان «محمد» ۳۷۸ _ جى ايل حدودوندا
- ۵- ابو منصور وهسودان مملان اوغلو (۴۴۶ _ ۴۱۱ م. ق.)
- ۶- ابونصر مملان وهسودان اوغلو ۴۵۰ _ جى ايل حدودوندا

۲۶

آردى وار

قايناقلار

- ابن اثير ، كامل التواريخ ، تهران
محمد جواد مشكور ، مجله بررسى هاى تاريخ ، تهران ۱۳۴۹ ، نومره ۴
سيد احمد كسروى ، شهرياران گمنام ، تهران ۱۳۰۷
عبدالملك بن هشام ، التيجان فى الملوك حميه
دكتور جواد هيئت ، توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش ، تهران ۱۳۷۷ ، چاپ سوم
تاريخ آذربايجان ، ترجمه دكتور اسحقى بيات ، تبريز ۱۳۶۰

ایراندای تورکجه نین استاندردلاشما پروسه سی^۱

محمد رضا هیئت^۲

ایراندای تورک دیلی آذربایجان، تورکمن، خوراسان، قاشقای، سونقور، ایپورد، فریدن (اوغوز قروبو) و خلیج تورکجه لری اولماق اوزره مختلف لهجه لردن اولوشماقدادیر. آدی گتچن تورک لهجه لریندن ساده جه آذربایجان (قاشقای دیالکتی ده داخیل) و تورکمن تورکجه لری نین یازیلی ادبیاتی واردیر. آذربایجان تورکجه سی عینی زاماندا ایراندای دیگر تورک خالقلاری نین (تورکمنلر خارج) اورتاق ادبی دیلی وظیفه سینی ده یئرینه گتیرمکده دیر. نتیجه کی، آذربایجان تورکجه سی نین املاسی ایله ایلگیلی آیینان قرارلار قاشقای، خوراسان، سونقور و حتی تورکمن تورکلری طرفیندن ده منیمسنه رک ایشلمکده دیر (اؤرنک اوچون باخ: مردانی، ۲۰۰۱).

۲۷

ایراندای اولدوقجا اسکی بیر تاریخه، بویوک بیر نفوسا و گنیش بیر جوغرافی ساحه یه صاحب اولان تورکجه، اؤزللیکله ۲۰-جی یوز ایلین باشلاریندان اعتباراً یا تاماماً یاساق، یا دا یاری یاساق بیر موقمه صاحب اولموشدور. بو دوروم تورکجه نین گلیشیمینی منفی یؤنده اتکیله یه رک دیل نورملاری نین تشکولونو انگله میش و استاندرد بیر تورکجه نین اولوشومو گونوموزه قدر ساغلانا بیلمه میشدیر. بونا رغماً، گونئی آذربایجان آیدینلاری نین گیشیمی (تشیبوئو) و فداکارلینی ایله آذربایجان تورکجه سی بیر ادبی دیل اولراق ایراندای حیاتینی داوام اتدیرمکده و حتی جدی بیر انکشاف گؤستریمکده دیر.

بیز بو مقاله ده، تورکجه نین استاندردلاشماسی یولونداکی چالیشمالاری تاریخی بیر پروسه ایچینده دگرلندیره رک، گلیشمه لری (انکشافلاری) و پروبلملری تمیبت اتمگه چالیشاجایق.

۱- مشروطیت اؤنجه سی و مشروطیت دؤنمی: آذربایجان تورکجه سی ۱۹-جو یوز ایله قدر تک بیر وجود اولراق گلیشیرکن، قوزئی آذربایجانین روس اشغالینا گتچمه سی و ۱۸۲۸ تورکمنچای مقاله سی نین امضالانماسی ایله گلیشیمینی فرقلی شرایطده سوردورموشدور. چاغداش آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلی ۱۹-جو یوز ایله م. ف. آخوندزاده و حسن بگ زردابی کیمی یازارلارین اثرلری ایله اولوشماغا باشلامیشدیر. حالیوکی، ایراندای چاغداش آذربایجان تورکجه سی نین ایلیک اؤرنکلرینه ۱۹-جو یوز ایلین سونو (مشروطیت اؤنجه سی) و ۲۰-جی یوز ایلین باشلاریندا (مشروطیت دؤنمی) راستلانماقدادیر. بو

^۱ بو بیلدیری (معروضه) ۲۵-۲۰ سپتامبر تاریخلرینده قیرقیزستانین باشکندی بیشککده گتچیریلن ۲-جی تورک دیلی قورولتاینین سونولماق اوزره حاضرلانمیشدیر.

^۲ آنکارا اونیورسیتته سی، چاغداش تورک لهجه لری و ادبیاتلاری بؤلومو، دوکتورا نامزدی

دۆنمده ايراندا "اصول جديد" (يئنى تىپلى) مکتبلىرى نىن قوروجوسو، مشهور پداقوق (تعليم- تربيه چى) ميرزا حسن رشديه نىن وطن دىلى (رشديه، ۱۸۹۴) ادلى درس كىتابى و عىنى زاماندا *آذربايجان* (۱۹۰۶)، عبرت (۱۹۰۶)، شکر (۱۹۰۷)، *فرياد* (۱۹۰۷)، *آى ملا عمو* (۱۹۰۷)، *خيراندیش* (۱۹۰۸)، *آنا دىلى* (۱۹۰۸)، صحبت (۱۹۰۹)، *وطن دىلى* (۱۹۰۹) و *فروردین* (۱۹۱۱) كىمى ايلك توركجه قزتلرده بير-بيريندن فرقى، محلى آغيز اوزلليكلرى داشييان و يازيم (املا) قوراللىرى قارماشيق بير توركجه قارشيميزا چىخماقدادير.

وطن دىلى درسلىگى ايله دۆنمىن توركجه قزتلرى آراسيندا دىل آپسیندان جدى آنلامدا بير فرق مشاهده ائدىلمه مكدە دير. درسلىگىن چوخ دقتله حاضيرلانميش اولماسينا رغماً، املا آلانينداكى قارماشيقلىق، اثرين كلمه خزينه سينده عربجه و فارسجا سۆزجوكلرين همچ بير محدوديت تانيمادان و يازيم (املا) دگيشيكلگى آپاريلمادان بولجا ايشله ديلمه سى و ايشلنن ديلين بللى بير قايدايا داياناراق دئييل، داها چوخ يازارين دۇق و بيلگيسينه گۆره يازيا كۆچورولمه سى مشروطيت اۇنجه سى و مشروطيت دۆنىمى گونى آذربايجان توركجه سى نىن اساس اوزلليكلرينى اولوشدورماقدادير.

بورادا، وطن دىلى درس كىتابى ايله يوخاريدا آدى گمچن توركجه قزتلرين ديلسل (لسانى) اوزلليكلرينى قارشىلاشديرماق آماجى ايله ان اؤتملى خصوصالارى ماده لر شكلىنده خلاصه ائتمگى قايدالى گورورم.

۱،۱-وطن دىلى درسلىگينده ايشله ديلن ديلين اساس اوزلليكلرى:

- كىتابين دىلى ساده و گۆزلدير.
- نقطه، ويرگول اشاره لرى ايشله ديلمه ميشدير.
- سۆز باشى // -لار بعضاً "ا"، بعضاً ده "آ" شكلىنده يازيلميشدير: آيدان، ايدان
- بوگون دوداقلانمايان بيچيملىرى ده يازيدا ايشلنن اكلرين دوداقلانان بيچيملىرى نىن املادا داوام ائتديگى مشاهده اولونور: يازوب
- گۆرونن (شهودى) گنچميش زامان اكى /-دى، -دونون ساده جه /-دى / شكلى ايشلنميشدير؛ اهنك قانونونا اويמוש /-دولوو بيچيملره يازيدا راستلانماز: اولدى
- بعضاً كلمه ايچينده كى /آ، اى (قالين) و اى (اينجه) // سسلى لرین يازيلماغى گۆرونور: ايدن (آيدان)، در (دير)، اذنه (اذنيه).
- ايلگى حالى نىن ساغير نونلارى چوخ واخت /گ/ و بعضاً /ك/ ايله يازيلميشدير: صفحه سينگ (صفحه سى نىن)، شهرينگ (شهرى نىن)، مدرسه سينك (مدرسه سى نىن)، تبريزگ (تبريزين).
- ۲-جى شخص ييه ليك اكى /-ين، -ون/ تأثيرليك و يۆنلوك حاللاريندا /-يو، -ووا دۆنوشمه سى گۆرونور: وجونووا (وجودونا). بو دورومون باشدا تبريز اولماق اوزره آذربايجانين بير چوخ آغزىندا گررونديوو كىمى، كرkok آغزىندا دا بولونديوغو بيلينمكدە دير. آنجاق آذربايجاندىن فرقى اولاراق /-يو/ ييه ليك اكى كرkok آغزىندا اسمين ادلىق حاليندا دا ايشله ديلمكده دير: كىتابيو (كىتابين).
- گونوموز آذربايجان توركجه سينده سۆز ايچينده اى/يه دۆنوشن /گ/لر قورونموشدور: اوگردن (اؤيردن).
- بعضى فارسجا تاماملالارا راستلانير: *الفباى جديد، عالم بى عمل، زنبور بى عسل.*

- کیتابین متنبنده دۆنمین ادبی دیلینده یازیلیمیش اولماقلا بیرلیکده، تبریز آغزینا مخصوص بعضی اؤزللیکلر ده گۆرونور؛ مثلاً فعلین مصدر اکی نین ساده جه قالین بیجیمی -ماق-ین ایشلمه سی: /یتماق (اتمک)، قضا یا رضا ورماق عبادتترین افضلیدر، کوردون یماق نه دیماق (گۆردون یمک نه دتمک).
- آرتیق کلمه سی "چوخ" مناسیندا ایشله دیلمیشدیر: حافظ کتابی آرتیق با معنی کتابدر (حافظ کیتابی چوخ آنلاملی کیتابدیر). گونوموز آذربایجان تورکجه سینده آرتیق: داها چوخ.
- کیتابین ۴۸-جی صحیفه سینده "من" یئرینه "ین" ایشله دیلمیشدیر.
- عینی کلمه بعضاً -ق، بعضاً ایسه -خ ایله یازیلیمیشدیر: چوخ، چوق.
- راق اکی ایشله دیلمکده دیر: کسگین راق (داها کسکین).
- بوگون هم آذربایجان ادبی دیلینده، هم ده کیتابین یاینلاندیغی تبریز آغزیندا ایشله دیلمکده اولان - یب اکی یئرینه -وبان/ -وین اکی ایشلمیشدیر: اونی قاپوبن کندی (اونو قاپیب گتدی)، هر بری بر طرفدن یاشوبن چکردیلر (هر بری بیر طرفدن یاپیشیب چکیردیلر)، ایکی خروس بری بریله دوگشیلر بریسی باصلوبن قاجدی (ایکی خوروز بیر-بیرلیه دؤیوشدولر، بری باصلیب (یئشلیب) قاجدی).
- ۳-جو شخص ییبه لیک اکیندن سونرا تأثیرلیک حالی اکی -ن/ادیر: بنین (بدنینی)، باشین (باشینی).
- ایندیکی زامان اکی چوخ واخت -یر، -ور/ اکی ایله دوزلیر؛ گونوموز آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلینده سسلیلردن سونرا ایشلنن -ی/- اکینه راستلانماقدا دیر: باشلیر (باشلا ییر) (هیئت، ۲۰۰۵).

۲۰- گونئی آذربایجانین ایلک تورکجه قزتلری نین دیل و ایملا اؤزللیکلری:

- تورکجه کلمه باشی /الار الیف حرفیله یازیلیمیشدیر.
- تورکجه قالین سیرادان کلمه لرده /س/ چوخ واخت /ص/ حرفیله یازیلیر.
- /ئ/ سسینی گۆسترن اؤزل بیر حرف ایشله دیلمه میش، بعضاً اشاره سیز، بعضاً ده /ئ/ ایله گۆستریلیمیشدیر: /یلوب (ئیله ییب)، یئشینه (یئتیشنده).
- قالین /ئ/ سسی کلمه اورتاسیندا گۆستریلمزکن، کلمه باشی و سونوندا /ئ/ و /ئ/ شکلینده گۆستریلیر.
- مصدر اکی اولاراق ساده جه -ماخ ایشله دیلیر.
- هر دؤرد دوداقلانان سسلی ساده جه /و/ حرفیله یازیلیمیشدیر.
- "سونرا" کلمه سی چوخ واخت "سورا"، یعنی ن-سیز یازیلیمیشدیر. صورا، صوره (سونرا). بو کلمه هله ده تبریز آغزیندا ن-سیز اولاراق ایشله دیلیر.
- سسلی و سس سیز آهنگی تام اولاراق دفته آینماقدا، کلمه ایچینده دوداقلانان سسلیلر داها چوخ ایشله دیلمکده دیر: /ایچسونلر (ایچسینلر)، سالدوخ (سالدیق)، اتسونلر (اتسینلر)، بیلدیرسونلر (بیلدیرسینلر)، چخارداجیوخ (چیخارداجاجیق)، یئشوب (یئتیشیب)، بولمک (بیلیمک) تبریز آغزیندا بعضاً بولمک؛ وراخ (وثرک) تبریز آغزیندا وثراخ.
- "کی" لر "که" اولاراق یازیلیمیش، آنجاق بؤیوک احتماللا "کی" اوخونموشدور. میشدیر.
- واسطه حالی چوخ واخت -"یلن" شکلینده یازیلیمیشدیر.
- یازیدا /ک، گ/ آیری می اولمادان هامیسی /ک/ ایله یازیلیمیشدیر. تورکجه کلمه لرده "ک" می یوخسا "گ" می اوخوناجاغی بوگونکو تبریز آغزیندا کی بیچیملره باخیلاراق بلیرلته ییلر.

- فارس جمله قورولوشونون تأثیری مشاهده اولونور: بیر نچه گون بوندان قاباخ (فارسجاسی: چند روز قبل از این)؛ بو بیر روزنامه دور آزاد (فارسجاسی: این روزنامه ای است آزاد).

- "یاخشی" و "یاخچی" نین هر ایکی شکلی ده ایشله دیلمیشدیر: یاخشی، یخشی، یاخچی.

- بعضاً تورکجه کلمه لرین یازیلیشیندا تشدید اشاره سیندن استفاده ائدیلمیشدیر: دوتالار (توتارلار). بورادا عینی زاماندا گئریله بیجی بنزشمه (آسیمیلایسون) حادثه سی ده باش وئرمیشدیر.

- بعضاً چوخلوق اکی اولان "لر / لار" دا سسلی دوشومو گورونور: کوردیله (گوردولر).

- بعضا مصدر اکیندن سونرا "لیق" اکی ایشلنیر: قالماقلوق، دوغماقلوق.

- فارسجا اصطلاحلار، دئیملر و ایفاده لر ایشلنیر: خدا نکرده (الله گؤستمه سین).

- سیرالاما سایه صفتلری دوزلدن اک - اینجی / - اونجو یئرینه - سینجی ایشله دیلیر: / یکی منجی (ایکینجی).

- دوداقلانان سسلیلرین دوداقلانمایانلاشماسی دقت چکیجی دیر: ویرا ویرا (وورا - وورا).

- "نه" سوال کلمه سی یئرینه "منه" ده ایشلنمیشدیر.

- عبرت قزئتینده کلمه سونو - ن یئرینه چوخ واخت "ک" و یا اوزرینده نقطه لی "ک" ایشلنمیشدیر: للهک (اللهین)، حضرتلریک (حضرتلری نین)، صاعلیمی نک (ساغلیغی نین)، توجه لرینک (توجه لری نین)، اولنرک (اونلارین) (هیئت، ۲۰۰۵).

۲- بیرینجی پهلوی دؤنمی (۱۹۲۵-۱۹۲۵): رضا شاه ۱۹۲۰-ده کودتا ایله حاکمیته گئریلیر. ۱۹۲۱ ایلینده حربیه ناظیری و ۱۹۲۳-ده باش ناظیر اولور. ۱۹۲۴ ایلینده بوتون سیلاحلی قوتلرین اداره سی اونا وئرلیر و ۱۹۲۵-ده جمهوریت وعده لريله قاجار خاندانینی تختدن دوشوره رک ایران حاکمیتینی رسماً اله گئچیریر و متفکرلین ایرانی اشغال ائتدیکلری ۱۹۴۱-جی ایله قدر ۲۰ ایل بویونجا ایرانی تک آدم رژیمی ایله اداره ائدیر (مجیدی، ۲۰۰۳: ۲۱۳).

بو تاریخدن اعتباراً ایراندا تورکجه تاماماً یاساقلانمیش و بو دیلده هئج بیر کیتاب و قزئتین یایینلانماسینا اذن وئريلمه میش، دولایسی ایله ده تورکجه نین طبیعی گلیشمی انگلنه رک استاندردلاشما پروسه سی باشلامدان دوردورولموشدور. بو دؤنمده گونئی آذربایجان آیدینلاری و یازارلاری فردی اولراق گیزلی بیر شکیلده فعالیتلرینی سوردوره رک، قوزئی آذربایجانداکی دیلسل و کولتورل (فرهنگی) گلیشمه لری ممکن اولدوغونجا ایزله مکه، منیمسه مکه و اویقولاماغا چالیشمیشلار.

ایراندا تورکجه نین تامامیله یاساقلانماسی، باشدا آذربایجان تورکلری اولماق اوزره فارس اولمایان ائتیکلرین آسیمیلایسون سیاستلرینه تابع توتولمالاری؛ ایرانین ان گوجلو اقتصادی گوجونه صاحب اولوب، ایرانین ان اؤنملی تجارت مرکزی ساییلان آذربایجانین (گونئی) چؤکوشو و "تک دیل، تک ملت" شماری نین دؤلتین رسمی سیاستینه چئوريلمه سی رضا شاهین حاکمیتی دؤنمینده حیاتا گئچیریلن اؤنملی پلانلاردیر (هیئت، ۲۰۰۵: ۵۹-۵۸).

بیرینجی پهلوی دؤنمی اولراق بیلینن رضا شاه دؤنمینده تورکجه تک بیر قزئت بئله یایینلانمامیشدیر. ۲۰ ایلیک بیر دؤنمده گونئی آذربایجاندا یایینلانان ۱۷ قزئتین ۱۶-سی فارسجا، بیرى ایسه ارمنیجه اولموش، اونلاردان ۱۲-سی تبریزده، ۲-سی اورمیه ده، بیرى اردبیلده، بیرى خویدا و بیرى ده زنجاندا چیخمیشدیر.

قزتلرين ۷-سى هفته ليك، ۳-۷ هفته ده ايكي دفعه، ييري ايكي گونده بير و ايکيسي گونلوک چيخيمش، ديگر دوردونون ايدا نئجه دفعه يايينلانديغي بيلينمه مکهدير (مجيدى، ۲۰۰۳: ۲۱۵-۲۱۴).

۳- آذربايجان ملي حكومتى دؤنمى (۱۹۲۶-۱۹۲۵): ايکينجى دنيا ساواشى سيراسيندا مركزى حكومتين ضعيفله مه سيندن فايدالانيلاراق آذربايجان دمokrat فرقه سى نين قوروجوسو ج. پيشه ورى نين اونچولويونده تبريزده قورولان مختار "آذربايجان ملي حكومتى" دؤنمينده بوتون ساحه لرده اولدوغو كييمي ديلى و كولتور ساحه سينده ده چوخ بؤيوك و اؤنملى دگيشيكليلر اپاريلميش، تورکجه آذربايجانين رسمى ديلى اعلان ائديلميش، تبريز اونيورسيته سى و راديو سى تاسيس ائديلميش و ابتدائى مکتبلر اوچون تورکجه درس کيتابلارى حاضيرلانميشدير.

آذربايجان ملي حكومتى دؤنمينده مطبوعات و نشریاتدا ايشله ديلن ديله باخيلديغيندا تورکجه نين اصلينده مشروطيت دؤنمى تورکجه سى نين داوامى اولماديغي گؤرولمکهدير. چونکو آذربايجان تورکجه سى ايراندا ياساقلانديغى حالدا قوزنى آذربايجاندا گليشيمنى سوردورمکه ايدى و گوننى آذربايجان ايدينلارى تورکجه نى بوراخديقلارى يتردن دئييل (۱۹۲۵)، قوزنى آذربايجاندا گلنديگى نقطه دن باشلاياراق داوام ائتديرميشلر. بونون سببلى قيساجا بئله اچقلانا بيلر:

۱- آذربايجان ملي حكومتى دؤنمينده چيخان تورکجه کيتاب و قزتلرين يايينيندا قوزنى آذربايجان تورکلرى نين ياخيندان و اوزاقدان رولو اولموش و قوزنى آذربايجان تورک ادبى ديلى نين يايقينلاشماسيندا ائتکيلى اولموشدور.

۳۱

۲- آذربايجان دمokrat فرقه سى نين قوروجولارى و گوننى آذربايجاندا تورکجه قزئت يازارلارى نين بير چوخو بير مدت قوزنى آذربايجاندا ياشاميش، آذربايجان ادبى ديلىنى بللى بير اولچوده اويرنديکن سونرا گوننى آذربايجاندا قايداراق قزتچى ليک و يايينچيلىق فعاليتينه باشلاميشلر. بو خصوصدا آذربايجان دمokrat فرقه سى باشقانى و *آذربايجان* قزتى نين باش يازارى ج. پيشه ورى اؤرنک گؤستريله بيلير.

۳- بو دؤنمده تورکجه شعورلو بير شكيلده اويرنيلمگه باشلاميش و اؤزليکله قوزنى آذربايجان قايناقلاريندان فايدالانيلميشدير.

۳،۱- آذربايجان ملي حكومتى دؤنمى تورکجه سى نين اؤزليکلىرى: ايراندا تورکجه نين استانداردلاشماسى اوچون گؤرولن ايلک رسمى و جدى فعاليتلرين بو دؤنمده باشلانديغىنى قطعيته سؤيله يه بيليرک. بو دؤنمده اغيز اؤزليکلىرى اورتادان قالخماقدا، آنجاق گنل (عمومى) اولاراق گوننى آذربايجان تورکجه سى نين بعضى اؤزليکلىرى گؤرولمکهدير. عرب اليقباسى بعضى اصلاحات اپاريلاراق تورکجه يه داها اويقون بير دوروما گتيريلميشدير. ساغير نون يترينى نورمال *ان/يه* بوراخميشدير. جمله لرده نقطه، ويرگول اشاره لرى ايشله ديلميش، اسکيدن ايشله ديلن فارسجا تاماملار ان آز سويه يه دوشورولموشدور. اسکيدن */i/* حرفى ايله گؤستريلن */é/* سسى اوچون */ا/* حرفى ايشلنمگه باشلاميش، آنجاق هر ايکيسينه ده (ايشقانليقدان قايناقلانا بيلير) راستلاماق ممکوندور. درس کيتابلاريندا */ا/* حرفى نين ايشله ديلمه سينه دقت ائديلميشدير. عرب- فارس کؤکنلى (منشألى) کلمه لرین اوريژينال ايملاسى قورونموشدور. */ö/*

سسی اوچون کلمه باشندا /ئو/ و کلمه اورتاسی و سونوندا /ؤ/ حرفی سئچیلیمیش و درس کیتابلاریندا اوقولانمیشدیر. گونوموز آذربایجان تورکجه سینده ایشلنمکده اولان /خ/ حرفی آذربایجان ملی حکومتی نین رسمی اورقانی اولاراق یاییلانان *آذربایجان قزئتینده* ساده جه عرب و فارس کؤکنلی کلمه لرده گؤرولمکده و تورکجه کلمه لرده اساساً /ق/ حرفیندن فیدالانیلماقدادیر: *چوق، یاقین، چیقاروب، آقوب (آذربایجان قزتی، سای ۱ و ۲). ج. یشه وری نین یازیلاریندا* گله جک زامان اوچونجو شخص چوخلوق سیق اکی یئرینه اسکین آذربایجان تورکجه سینده و گونوموز تورکیه تورکجه سینده ایشله دیلن سیز اکی نین ایشلندیگینی ده گؤروروک: *گوره جگیز (آذربایجان قزتی، سای ۶)؛ ائله جگیز (آذربایجان قزتی، سای ۱۸). بوگون دوداقلانمایان (دوز) بیچیملری ده یازیدا ایشلن اکلرین دوداقلانان (یووارلاق) بیچیملری نین بو دؤنمده ده داوام اتدیگی مشاهده اولونور: /موب، چیقاروب، آقوب.*

کلمه خزینه سی باخیمیندان دیلین یابانجی کلمه لردن تمیزلندیگی سؤیله بیلمز. فارسجا و عربجه کلمه لره بول بول راستلانیر. أوروبا دیلریندن چوخ آز ساییدا کلمه بولونماقدا و روسجا سؤزجوکلر نادراً قارشیمیزا چیخماقدادیر.

۴- *ایکینجی پهلوی دؤنمی (۱۹۷۹-۱۹۴۶):* ایکینجی پهلوی دؤنمینده تورکجه نین تکرار یاساقلانماسی ایله دیلین استاندردلاشما پروسه سی انگللینمیش، بعضی شخصی چالیشلار و قرامر کیتابلاری نین دیشیندا (خارجینده) هنج بیر گلیشمه گؤرولمه میشدیر. شهریارین بو دؤنمده یازدیغی مشهور "حیدر بابایا سلام" اثری تورکجه نین یئئیدن جانلانماسینا سبب اولماقلا بیرلیکده، یازی دیلینده محلی عنصرلرین ایشلنمه سی نین چوخالماسینا دا یول آچمیشدیر.

۳۲

تورکجه نین تکرار یاساق اتدیلیگی ایکینجی پهلوی دؤنمینده چیخان تورکجه اثرلرین بؤیوک بیر قیسمی گیزلیشکیلده یاییلانمیشدیر. پروفسور گ. دؤرفر ایکینجی دنیا ساواشیندان ۱۹۶۹- قدر ایراندا آذربایجان تورکجه سی اوزیرنه آنجاق ۲۰-یه یاخین قرامرله ایلیگی چالیشانین نشر اتدیلیگینی بلیرته رک، اونلارین ان یاخشییسی اولاراق دا م. ع. فرزانه نین *مبانی دستور زبان آذربایجانی* ادلی اثرینی گؤستریمکده دیر. دؤرفر آیریجا بو اثرین محرم ارگین یین "عثمانلیجا درسلی ۱، تورک دیل بیلگیسی، استانبول ۱۹۵۸، ۲-جی باسقی ۱۹۶۲" کیتابی اؤرنک آیناراق یازیلیمیش اولدوغونو دا بلیرتمکده دیر (دؤرفر ۱۹۶۹). ایلك باسقیسی ۱۹۶۵-ده چیخان بو اثر پهلوی حاکمیتی نین سون ایلینده (۱۹۷۸) و یئنه ۱۹۹۲-ده تکرار یاییلانمیشدیر. فارسجا یازیلیمیش اولان بو اثرین بیرینجی جیلدی تورکجه نین سس بیلگیسی و شکل بیلگیسینی (فونولوژی و مورفولوژی) ایچریرکن، ایکینجی جیلدی ستاکس ویا جمله بیلگیسینی احتوا اتمکده دیر. محتوا اولاراق اثر، قوزنی آذربایجاندا چیخان قرامر کیتابلاری نین تقریباً عینییسی اولوب گونئی آذربایجان تورکجه سی نین اؤزلیکلرینه یئر وئريلمه میشدیر. حتی گونئی آذربایجان تورکجه سی نین بلیرگین اؤزلیکلریندن اولان کلمه باشی قالین /ای/نین ایشله دیلمه سی موضوعسوندا مولیف قوزنیلی دیلچیلره دایاناراق آذربایجان تورکجه سینده قالین /ای/ سسی نین کلمه باشیندا ایشلنمه دیگینی، حتی دانیشیق دیلینده کی قالین /ای/نین یازارکن اینجه /ای/یه چئوريلمه سی گرکدیگینی وورقولاماقدادیر (فرزانه ۱۹۷۸: ۴۷-۴۶). اثرده "تورکجه" ویا "آذربایجان تورکجه سی" اصطلاحی یئرینه "آذربایجان دیلی" اصطلاحی نین ایشله دیلمه سی (فرزانه ۱۹۷۸: ۹) ده محتماً سوویت آذربایجان

ترمينولوژىسى نىن اتكىسى ايله اولموشدور. بلكه ده دؤنمىن سىياسى شرطلارندن دولايى دىر كى، كىتابىن سونوندا باش وورولان قايناقلار گؤستىرلمه مىشىدىر (هيتت، ۲۰۰۵: ۶۵-۶۴).

بو دؤنمه عايد تور كچه اثرلرده تك بىر آذربايجان تور كچه سى يازى دىلىندن بحث ائدىله بىلمز. آذربايجان مىلى حكومتى دؤنمىنده تور كچه تحصيل المىش اولانلار دىلى ايله تورك دىلى و ادبىياتىنى اؤز-اؤزونه اۇيرىنلر دىلى آراسىندا كى فرق اولدوقجا بىلرگىندىر. بىرىنچى قروپ قوزنى آذربايجان ادبى دىلىنى ايشلتمگه چابا گؤستىرىكن، ايكىنچى قروپ (بلكه ده چاره سىزلىكدن) اؤز مىلى اغىزلارنىدا يازماغا چالاشماقدادىرلار. بو دؤنمه يايىنلانمىش اولان تور كچه كىتابلار دىن اؤنملى قىسمىنى شعر و خالق ادبىياتىنا عايد اثرلر اولوشدورماقدادىر. ^۱ آنجاق، بو اثرلرده بئله يازارلار دىن تور كچه نىن ايملاسى و حتى يابانچى كلمه لردن آرىندىريلماسىنا يۇنه لىك چالاشمالارى دقت چكىچى دىر. حسن مجىدزاده ساوالان-ىن ۱۹۵۸-ده چىخان و اليفادا ايشلتنىكى اشاره لر آچىسىندان اولدوقجا اؤنملى اولان *آپاردى سئلر سارنى آدى بىر شعر منظومه سى واردىر*. تهران-ىن روزن يايىن ائوى طرفىندن يايىنلانان بو اثرده ايلك كز فارسجا و عربجه ده اولمايان تور كچه سىلى لر دىن هر بىرى اوچون آيرىجا اشاره ايشلتمىشىدىر. كىتابىن باشىندا دا آچىقلاندىغى اوزره، /o/ سىسى اوچون «و» حرفى اوزرىنده «^۲و»؛ /u/ سىسى اوچون «و» حرفى اوزرىنده «^۳و»؛ /ö/ سىسى اوچون «ؤ»؛ /ü/ سىسى اوچون اشاره سىز «و» و /i/ سىسى اوچون ده «ى» حرفى اوزرىنده «^۴ى» اشاره سى ايشله دىلمىشىدىر. بو اشاره لر بعضى دگىشكىكلرله گونوموزده ده ايشلنمگه دىر (مجىدزاده، ۱۹۵۸).

۳۳

يوخارىدا دا بىلر تىلدىكى كىمى، تور كچه نى يابانچى كلمه لردن آرىندىرما چابالارى ايكىنچى پهلوى دؤنمىنده ده بعضى شخصلر طرفىندن داوام اتدىريلمىشىدىر. بورادا اؤرنك اولاراق حسن مجىدزاده ساوالان دىن ۱۹۶۴ ايلىنده آتروپات يايىنلارنى طرفىندن يايىنلاندىغى *توركى ترانه لر كىتابىنى* گؤستره بىلرلىك. بو كىتابا على تىرىزلى اؤن سؤز يازمىشىدىر. اؤن سؤزده يئنى تور كچه كلمه لر ايشله دن يازار، پارانتز ايجىنده ده بو يئنى كلمه لر دىن اسكى قارشىلىقلارنى يازاراق، تور كچه لشمه يولوندا غىرتلرنى گؤسترمىشىدىر:

سای [جلد]، چاغ [واخت]، ایستک [علاقه]، اؤز به اؤز [خصوصى]، دوشونج [فهم]، قىزىرقانماق [اسىرگه مك] وس.

اؤن سؤزدن بىر پارچا:

تور كچه ترانه لر دىن بىرىنچى سايى از بىر چاغدا (واقتدا) ساتىشا گندىب، ايناندىمىزدان ارتىق سئوملى اوخوجولار مىز اونى بؤيوك بىر اىستك (علاقه) ايله آقىشلادىلار... دوغروسو، تورك ادبىياتى يئرىشمىزده مادىتدان آسىلى اولمادىمىز اوچون ترانه لر دىن ياخشى و گؤزل باسىلماغىندان قىزىقانمادىق... ترانه كىتابلار مىز هر بىر شئىدن اول مى فولكلور گنجينه سى اولدوغونا گؤره و بو يولدا يورولمادان گونى گوندىن ارتىق چالاشماغى اؤزونه گونلى وظيفه آنلادىغى اوچون هنج بىر كىمسه يه اؤز به اؤز (خصوصى) باخمىر و باخا بىلمز... بو فولكلورلارى آراسىندا و هابئله دوشونج (فهم) الگىنده اله بىنده و اولارلا گونوللى و درىندن باخاندا، همان ائلىن نه جوره ياشادىغى و نجه بىر ائل اولدوغى لاپ آيدىن و پارلاق بىر حالدا آنلاشلىر...

^۱ داها چوخ بىلگى اوچون باخىن: هيتت، ۲۰۰۵: ۶۸-۶۴

۵.۱- *وارلیق درگیسی*: ایراندا تورکجه نین استانداردلاشما پروسه سی نین ان اؤنملی دۆنمی ۱۳۵۷ ایران اسلام انقلابیندان سونرا پروفیسور دوکتور جواد هیئت ین مودورلوپونده چیخمایا باشلایان *وارلیق درگیسی* ایله باشلار. *وارلیق درگیسی* نین چیخدیغی ایللرده گونئی آذربایجان تورکلری نین ادبی دیل اوسلوبو تام اولاراق انکشاف اتمه میش، تورکجه نین ایملاسی ساحه سینده بیر بیرلیگین اولماماسی سببی ایله انقلابدان سونرا تورکجه مطبوعاتدا دیل پروبلمی اورتایا چیخمیشدی. قوزئی آذربایجانین ادبی دیلینه دایانان یازی دیلینده بیر یئنی لشمه جریانی باشلادی. درگی ایلك زامانلاردا دیل- اوسلوب پروبلمی تدریجاً اورتادان قالدیرمیش، عرب الیفباسی ایله سۆزلرین ساده اوخونماسینی ساغلامیشدیر. تورکلرین ایشلندیگی اورتاق کلمه لره ده صحیفه لرینده یئر وئرن درگی قاسپیرالی نین ترجمان قزتی نین یوز ایل اؤنجه کی میسیونونو اوستلنمیشدیر. درگی نین ایلك چیخدیغی دؤنملرده داها چوخ فولکلور و خالق ادبیاتی محصوللاریندان اؤرنکلر وئرلمیشدیر. اوخوجولار آسانلیق اولسون دئییه درگی نین سونوندا آچیقلامالی بیر سۆزلوک یئر آلماقدایدی. درگی نین دیلله ایلگیلی بو سیاستی نتیجه وئرمگه باشلامیش، اؤنجه لری گنلیکله (عمومیتله) فارسجا اولان اوخوجو مکتوبلاری داها سونرالاری تورکجه یه دؤنوشموشدور (هیئت، ۲۰۰۴: ۱۹۹). سون دؤنملرده *وارلیق درگیسی* نین اؤنچولویونده و دیگر مطبوعات اورتاقلاری نین دا اشتراکی ایله دیل و ایمل قورولتایلاری یاپیلماقدا، نتیجه لر درگیده یاینلانماقدادیر. بو چالیشلارین ایره لیده بیر تورک دیلی انستیتوسونا دؤنوشمه، اونو آلت یاییسینی حاضیرلاما یؤنونده اولدوغو ایفاده ائدیلمکده دیر (رفر ۲۰۰۱: ۸۰-۵۶).

*وارلیق درگیسینده ادبی دیل پروبلمی چوخ گنیش اولاراق اله آیینمیشدیر. بیرلیگین و ملی شعورون اولوشدورولماسیندا دیل و اونون شکیللنمه سی اؤنملی بیر یئر توتماقدادیر. درگیده گونئی آذربایجانلی آیدینلارین بو موضوع ایله ایلگیلی مقاله لری یاینلانیرکن، آنا دیلی نین یاشادیلماسی و گلشمه سی هدفلنمیشدیر. دیگر یاندان ایراندا ایشله دیلن تورکجه نین تاریخی، گنل (عمومی) تورک دیلی ایچینده کی یئری حاقیندا بیر چوخ قاپساملی (حجملی) یازیلار یئر وئرلمیشدیر. او دؤنمده تبریز آغزی نین ادبی دیل اولاراق سنجیلمه سی یؤنونده کی بعضی گؤروشلر ایره لی سورولورکن *وارلیق درگیسی*، بیر خالقین ایکی یازی دیلی اولماز دئییه روسجا کلمه لری دگیشدیره رک قوزئی آذربایجاندا ایشله دیلمکده اولان ادبی دیلی اویقولاماغا چالیشیردی. م. ع. یاشار *دانیسیق دیلی- یازی دیلی* ادلی مقاله سینده شاعیر و یازارلاری اورتاق بیر یازی دیلی نین اولوشدورولماسی اوچون گۆزه وه چاغیرماقدادیر (یاشار، ۱۹۷۹). درگی نین یازارلاری اؤزلیکله ده پروفیسور جواد هیئت، پروفیسور حمید نطقی و سون ایللرده ده محمدرضا هیئت آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلینه تورکیه تورکجه سیندن ده بعضی کلمه و اصطلاحلار اکله یه رک (علاوه ائنه رک) هم آذربایجان و ایراندا، هم ده تورکیه ده آنلاشیلان اورتاق بیر تورک دیلی یاراتماغا چالیشمیشلار.*

۵.۲- ایملادا رفورملار:

ایران اسلام انقلابی نین آردیندان چیخماغا باشلایان تورکجه درگیلرین، اؤزلیکله ده *وارلیق درگیسی* نین قارشیسیندا دوران ان اؤنملی مسؤلیتلردن بیرى ده ایرانین رسمی الیفباسی اولان عرب الیفباسی نین

اصلاح ائدیله رک تورکجه یه اویقونلاشدیریلماسی مسئله ایدی. ۲۸ عرب حرفی؛ فارسجا و تورکجه نین یازیلیشی اوچون سونرادان اکلہ نن دؤرد حرفله (گ، چ، پ، ژ) بیرلیکده ۳۲-یه یوکسه لن و بیر چوخ حرکه ایله یاقلاشیق (تقریباً) ۴۸ حرف و اشاره دن اولوشان عرب الیفباسی نین تورکجه نی تام ایفاده ائتمه سی اوچون بیر چوخ اسکیکلیگی وار ایدی. ایلك پروبلم عرب و فارس دیلیرینده اولمایان "ö"; "ü" و "ı" سسلری و یئنه اونلاردا حرکه ایله گؤستریلن "ê" سسیندن قاینلاقلانیردی. آچیق "e" (ə) سسی نین ده هاردا و نئجه یازیلجاغی تک باشینا جدی بیر پروبلم ایدی. بونلارا یابانجی کلمه لرین، اؤزلیکله ده فارس و عرب دیلیریندن تورکجه یه گیرمیش اولان سؤزلرین یازیلیشی دا اکلندیگینده پروبلمین نه قدر بؤیوک و عینی زاماندا ۵۰ ایل یاساقلیقدان سونرا تورکجه نی اوخوجولارینا اؤیرتمگه و سئودیرمگه چالیشان انسانلار اوچون نه قدر حیاتی اولدوغو تخمین ائدیله بیلیر.

وارلیق درگیسی ایلك ساییلاریندان اعتباراً دوکتور حمید نطقى نین علمی آراشدیرمالارینی یاینلاماقلا عرب الیفباسی نین تورکجه یه اویقونلاشدیریلماسی اوچون ایلك آددیملاری آتماغا باشلادی. ۱۹۸۶-دا وارلیق درگیسی نین اکی اولاراق چیخان "یازی قایدالاری ویا املا قیلاوووز" ادلی ۶۶ صحیفه لیک کیتاب (نطقى، ۱۹۸۶)، ایراندا چیخان تورکجه کیتاب و درگیلرین آذربایجان تورکجه سیله یازیلان هر بیر یازی نین اساس قایناغی اولموشدور.

حمید نطقى، عرب الیفباسی نین اصلاحی اوزرینه یاپلمیش اولان اسکی و یئنی چالیشمالاردان فایدالاناراق^۱ تورکجه نین بوتون سسلی لرینه مستقل حرفلر اولوشدورماقلا بیرلیکده، عرب و فارس کؤکنلی (منشألی) یابانجی کلمه لرین یازیلیشیندا دا اسکیسیندن فرقلی اولاراق بعضی دگیشیک لیکلر آپارمیشدیر.

۳۵

ح. نطقى نین تکلیفلری بیر ایکی کیشی خارج دیگر یازارلار و درگی صاحیبلری طرفیندن قبول ائدیلیمیشسه ده، هامی طرفیندن اویقولانیدی سؤیلنه بیلمز. "بیر یازاردان بیر دیگرینه ویا عینی یازارین بیر کیتابیندان بیر دیگرینه بو قورالارین دگیشدیگینه تانیق (شاهید) اولا بیلیریک. حتی بعضاً، عینی یازار عینی متینده کی عینی کلمه نی بیر آئنداکى پاراقرافدا دگیشیک یازی قورالی ایله یازا بیلیر. طبیعی کی بو دوروم هم یازان، هم ده اوخویان اوچون پروبلم یارادیر." (بوسنالی، ۲۰۰۷: ۳۹-۴۸). ح. صدیق کلمه باشیندا /تو/ شکلینده یازیلماسی گرکدیگی فیکرینی مدافعه ائدرکن، بهزاد بهزادی سسلیرین کلمه باشیندا ("ا" خارج) الیفسیز یازیلماسی نین طرفدارى ایدی. بهزادی یه گؤره، کلمه باشینداکی سسلیلر اورتادا و سوندا اولدوغو کیمی ساده جه بیر حرفله گؤستریلمه لیدیر.

بو ایکی آراشدیرماجی نین (بهزادی و صدیق) تکلیفلری آشاغیداکى سببلردن دولای قبول گؤرمه میشدیر:

^۱ ح. نطقى نین فایدالانیدی اساس قایناتلار بونلاردان عبارتدیر:

۱- شمس الدین سامی نین مشهور قاموس تورکی اثری؛ ۲- بیرینجی دونیا ساواشی ایلرینده (۱۹۱۸-۱۹۱۴) استانبولدا معارف عمومیہ نظارتی، تألیف و ترجمه کتبخانه سی طرفیندن نومره ۳ قیدی ایله باسلیمیش اولان تورکجه *انفابه* اثری؛ ۳- مختلف یاینلارین ایشلتدیکلری یازی طرزى؛ ۴- علی کورچایی نین بیر شعر کیتابی نین سونونداکی قیلاوووز؛ ۵- ح. م. ساوالان یز *آپاردی سئلر سارانی* اثری؛ ۶- دوکتور م.ت. زهتابی نین *آنا دیلیمیزی نئجه یازاق؟* اثری؛ ۷- دوغو تورکستان تورکلری نین ایشلتدیکلری الیفبا (نطقى، ۱۹۸۶: ۱۷).

۱- "ö" سسی نین کلمه باشیندا "او" دئیل، "ئو" اولاراق گؤسترلمه سی (ح. صدیق) اونون دیگر سسلی حرفلردن فرقلی بیر بیجمده یازیلما سینا سبب اولماقدادیر. چونکو، دیگر سسلی حرفلرده کی اشاره لر "و" حرفی نین اوستونه قویولورکن، ح. صدیق ین گؤستردیگی اشاره "و" دن اؤنجه کی حرفین اوستونه قویولموشدور. اولوم=ئولوم اؤرنکلرینده اولدوغو کیمی.

۲- ب. بهزادی نین تکلیفی، یعنی کلمه باشینداکی سسلیرین ایفیسیز یازیلما سی مسئله سی منطقیجه دوغرو اولسا دا، مین ایلیک یازی گله نگیته (عننه سینه) معایر اولدوغوندان و خالقین بو کیمی ایفیسیز سسلیری "و" ویا "ی" اوخودوغوندان هنج بیر یازار طرفیندن قبول گؤرمه میش و سون زامانلاردا ب. بهزادی ده بو فیکریندن واز گنچمک زوروندا قالمیشدیر.

گونوموزده ان چوخ تارتیشیلان (مباحته ائدیلن) آلینما کلمه لرین یازیلیشیندا ایسه، ح. نطقى اورتا بیر یول تکلیف ائده رک "یابانچی کلمه لرین گنلده ایکل هجالارینی اصلینده اولدوغو کیمی یازیب، دیگر هجالارین یازیلیشینا تلفظوموزا تابع قیلما" فیکرینی مدافعه ائتمکده دیر. او مبارزه، مستعمل و مستنطق کلمه لری نین اوچ شکیلده یازیلا بیله جگینی خاطرلاداراق اونلاردان اورتاداکی نین هله لیک داها اویقون اولدوغونو گؤستریر:

مبارزه، مستعمل، مستنطق

مبارزه، مستعمل، مستنطق

موبارزه، مستعمل، مستنطق

۳۶

(نطقى ۱۹۸۶؛ بهزادی ۱۹۹۰).

دوکتور حمید نطقى نین بو اصلاحلاری باشدا وارلیقی درگیسی اولماق اوزره دیگر تورکجه درگی و قزتلرده ده اویقولاناراق (تطبیق اولوناراق) بیر ایملای قایناسینا چاتماقدا اؤنملی رول اوینامیش، "وارلیق ایقباسی" اولاراق تانیلمیشدیر. سون ایللرده تورکجه درگی و قزئت نشری نین آرتما سی ایله اورتایا چیخان ایملای فرقلی لیکلرینی اورتادان قالدیرماق آماجی ایله تهراندا ایکی "تورک دیلی اورتوقرافی سمناری" دوزنله یه رک ایملای بیرلیگینه دوغرو جدی و اؤنملی آددیملار آتلمیشدیر. وارلیق درگیسی، مهد آزادی، نوید آذربایجان، امید زنجان، پیام نو، ارک، صاحب، اوای اردبیل، شمس تبریز و فجر آذربایجان قزتلری؛ چیچکلر قورولوشو، میشوو مدنیت درنگی، گونئی مدنیت اوجاغی، اندیشه نو یاینلاری، صابر ادیبی انجمنی، آذربایجان بیلی یوردولار توپلومو و اونلارچا یازار، شاعیر و آراشدیرماجی و اؤزللیکله ده چوخ سایدا اؤیرنجی نین و اؤیرنجی درگیلری نین قاتیلیمی ایله گرچکلشن بیرینجی توپلانتیدا ایقبانین آدی "تورک ایقباسی" ویا "عرب کؤکلو تورک ایقباسی" اولاراق بلیرتیلیمیش و وارلیق درگیسی نین ایللردیر ایشلتدیگی ایملای قورالاری، اؤزللیکله ده سسلیرین یازیلیش بیجمی سس چوخلوغو ایله تصدیقلمیشدیر. آچیق "e" (ə) سسی نین یازیلیشینا هجا قورالی ایله یاناشی مورفم قورالی دا اکلنمیشدیر. هجا قورالینا گؤره، "ə" سسی کلمه باشیندا "ا"، هجا سونوندا ایسه "ه" شکلینده یازیلیر. هجا اورتاسیندا و بیرینجی هجانین سونوندا یازیلماز: گتیرمک، درین، دلی کیمی. آنجاق اگر کلمه تک هجالی ایسه، سونونداکی "ə" یازیلیر: نه، ده کیمی. کلمه نین اوریژینال ایملاسینی دگیشمه مه سی اوچون کؤک، گؤوده و اکلرین

ایملاسی نین ثابت قالماسی شرط قویولموشدور: چۆرک < چۆرگیم (چۆره بیم دئیل)؛ گۆزل < گۆزلیم (گۆزه لیم دئیل).

مورفم قورالینا گۆره، "a" سسی هجالارین سونوندا دئیل، مورفملرین سونوندا ایسه یازیلماایدیر.

یابانجی کلمه لرین یازیلیشی یئنه ده ان چوخ تارتیشیلان موضوع اولموشدور. بعضیلری بو کلمه لرین اوریژینال ایملاسی نین قورونماسی گرکدیگینی مدافعه ائدرکن، بعضیلری ده بو کلمه لرین تامامله فوتتیک یازیلماسی نین طرفداری اولدوقلارینی بلیرتمیشلر. دوکتور ح. سلیمی "رسم الخطیمیز حقیقده" ادلی اثرینده کلمه لرین اوریژینال ایملاسی نین قورونماسی گرکدیگی دوشونجه سینده او قدر ایره‌لی‌یه گتمیشدیر کی، "تورک" کیمی تورکجه بیر کلمه نی ده "ترک" شکلینده یازماغی ترجیح اتمیشدیر (سلیمی ۲۰۰۰: ۶۴). علی داشقین ایسه کلمه لرین تام فوتتیک یازیلماسینی مدافعه ائدره رک مثلاً "کپنک" کیمی آسان یازیلیشی بیر کلمه نی "که په نه ک" اولاراق یازماغا چابا گۆستمیشدیر (سلیمی ۲۰۰۰: ۵۹).

ک. مشروطه چی سؤنمز ایسه یابانجی کلمه لرین تام فوتتیک یازیلماسینا قارشی اولوب اوریژینال ویا اوریژینالا یاخین بیر بیچیمده یازیلماسی نین طرفداری دیر.

دوکتور جواد هیئت ین باشقانیغیندا دوزنله نن "اورتوقرافی سمناری" ندا تکلیف ائدیلن ماده لر گیزلی سس وئرمه یولو ایله سچیلن اوچ نفرلیک کومیسئون (بهزاد بهزادی، علیرضا صرافی، محمدرضا هیئت) و سمنار باشقانی دوکتور جواد هیئت و سمنار کاتبی ابراهیم رفر طرفیندن اینجه لنمیش و توپلانات سونوچلار اویقولانماق اوزره یاینلامیشدیر.^۱ ایکینجی سمناردا اساساً یابانجی کلمه لرین یازیمی اله آینمیش و سونوندا بوتون کلمه لرین فوتتیک یازیلماسینا قرار وئریلمیشدیر. یابانجی کلمه لرین فوتتیک یازیلماسی هر نه قدر تورکجه نین استاندارد بیر یازی قورالینا صاحب اولماسینا یاردیمچی اولسا دا، اویقولا ما گوجونون و دولت دستگی نین اولماماسی، عینی زاماندا تحصیل دیلی نین فارسجا اولماسی سببی ایله یابانجی کلمه لرین ایملاسینداکی قارماشیقلیق هله ده داوام ائتمکده و اوچونجو سمنارین حاضرلیقلاری سوردورولمکده دیر.

۵.۳- دیل تاریخی و دیل بیلگیسینه عاید اثرلر

تورکجه نین دیل بیلگیسینه عاید ان چوخ اثر بو دؤنمده یاینلامیشدیر. یاینلاناتان اثرلرین بویوک بیر قیسمنی گونئی آذربایجانلی مولیفلرین اثرلری اولوشدورورکن، بیر قیسمی دا قوزئی آذربایجان بیلیم آداملاری نین عرب الیفباسینا کۆچوروله رک یاینلامنیش اثرلریندن اولوشماقدادیر. گونئی آذربایجان مولیفلری نین تامامینا یاخینی قوزئی عالیملرین اثرلرینی اساس آلمیش، بعضاً تورکیه بیلیم آداملاری نین اثرلریندن ده فایدالانمیش و اؤرنکلرینی دگیشدیرمکله یتنیمیشلر (کیفایتلنمیشلر). بو ساحه ده دوکتور حمید نطق نین *واریتی* درگیسینده یاینلادیغی دیل بیلگیسی دیزی (سلسله) یازیلاری گونئی آذربایجان

^۱ توپلانتی نین سونوچلاری اوچون یاخین: *واریتی* درگیسی، سای ۱-۱۲۰، تهران ۱۳۸۰، صص. ۸۰-۵۸.

متینلری نین ده اینجه نلمه سی آچیسیندان بنز لریندن داها فرقلی بیر اؤزلیک داشیماقدادیر.^۱ تورک دیلی تاریخی حاقیندا ایسه یازیلیمیش ان قاپساملی و علمی اثر دوکتور جواد هیئت ین یازدیغی «تاریخ زبان و لهجه های ترکی» اثری دیر. بورادا بو اثرله ایلگیلی و ۱۳۵۸ ایلیندن سونرا ایراندا یاینلانمیش اولان بعضی اؤنملی دیل بیلگیسی کیتابلاری حاقیندا بیلگی و نرملگه چالیشیلاجاقدیر.

دوکتور جواد هیئت ین فارسجا قلمه آلدیغی تورک دیلی و لهجه لری نین تاریخی ادلی اثری ایراندا تورک دیلی اوزرینه یاینلانمیش اثرلرین ان اؤنملیسی و عینی زاماندا ان چوخ باسیلانی دیر. بو اثر ایرانداکی تورکلرین میلی شعورونون گلیشمه سینده اؤنملی رول اوینادیغی کیمی، فارس شوونیستلرین ده جیدی اعتراضی ایله قارشیلانمیشدیر. آذربایجانین مشهور دیلچیسی مرحوم واقیف آسلانوف بو اثری دیوان لغات الترکون ایکنجی جیلدی کیمی دگرلندیرمیشدیر. دوکتور حمید نطقى نین گئیش اؤن سؤزویله باشلایان کیتابین اوچونجو باسقیسینا گ. دؤرفر ده اؤن سؤز یازمیشدیر. کیتابین بیرینجی بؤلومونده تورک دیلی نین منشایی، مورفولوژیک قورولوشو؛ ایکنجی بؤلومده تورکجه نین تاریخی دؤنملری، او دؤنمه عاید یازیلی دیل ملزومه لر، چاغاتای تورکجه سی نین گلیشمه پروسه سی و اؤزلیکلری؛ اوچونجو بؤلومده، یشی تورکجه و دؤردونجو بؤلومده چاغداش تورک لهجه لر و اونلارین تصنیفی اله آیینمیشدیر. کیتابین سونونداکی اک بؤلوملرده «آذربایجان تورکجه سی نین ادی و موقعی اوزرینه»، «انقلاب سونراسی آذربایجان تورکجه سیله چیخان کیتابلارین بیلیوقرافیاسی»، «تورکمن تورکجه سیله یاینلانمیش کیتابلار» باشلیقلى اوچ آیری چالیشما و کیتابین اوچونجو باسقیسیندا دا دوکتور جواد هیئت ین اؤزونون ده یاخیندان آراشدیردیغی خلج، ایوئردی، سونقور و خوراسان تورکجه لر اوزرینه چالیشمالاری دؤرد آیری مقاله شکلینده اکلنمیشدیر (هیئت، ۱۳۸۰). تورک دیلی و لهجه لر نین تاریخی اثری انکارادا پروفیسور مورسل اؤزتورک طرفیندن تورکیه تورکجه سینده چئوریله رک تورک دیل قورومو طرفیندن یایناتا حاضیرلانمیشدیر. اثرین آذربایجان تورکجه سیله نشری ده محمدرضا هیئت ین ترجمه سیله باکیدا حیاتا گئچیریله چکدیر.

یوخاریدا دا بلیرتیلدیگی کیمی تورکجه نین دیل بیلگیسی ایله ایلگیلی ان اؤنملی اثرلردن بیرى م. ع. فرزانه نین یازدیغی مبانى دستور زبان آذربایجانى (باخین فرزانه، ۱۳۵۷) کیتابی دیر. آثرین ایلك باسقیسی (۱۳۴۴) ایله ایلگیلی داها اؤنجه کی بؤلوملرده قیساچا بیلگی و نرلیمیشدیر. کیتابین ایلك جیلدی سس بیلگیسی (فونولوژی) و شکیل بیلگیسینه (مورفولوژی) عاید مۆصوعلاری ایچریکن، ایکنجی جیلدینده جمله بیلگیسینه (سنتاکس) یتر و نرلیمیشدیر. مولیف آذربایجان تورکجه سی نین کۆکنی (منشایی)، یازی دیلی و دانیشیق دیلی، یابانجی کلمه لر و "تورک دیللی" نین گنل (عمومی) اؤزلیکلری حاقیندا دوشونجه لرینی بلیرتدیکن سونرا عرب الیفباسی نین تورکجه یه تام آنلامی ایله اویقون اولمادیغینی ایکی آیری اؤرنکله اثباتلاماغا چالیشمیشدیر. بیرینجی اؤرنکده تورکجه ده کی ō و 1 سسلرینی قارشیلایاجاق حرفلرین اولماماسی و مثلا: on, un و õن کلمه لر نین هر اوچونون ده "اون" شکلینده یازیلدیغینی گؤستریرکن، ایکنجی اؤرنکده عرب و فارس دیلریندن آیینمیش یابانجی کلمه لرین

^۱ مثلا، "صوت نگاری"، واریق، س. ۵، صص. ۱۸-۱۵، ۱۳۵۸؛ "ویژگیهای ترکی آذربایجان، واریق، س. ۶، ص ۱۴ و س. ۷، صص. ۲۶-۲۱، ۱۳۵۸؛ نکاتی چند درباره نحو ترکی، واریق، س. ۸، صص. ۱۸-۳، ۱۳۵۸ و س.

اورژینال ایملاسی نین قورونماسی سببی ایله تورکجه ده کی آهنگ قانونونون پوزولدوغونا توخونماقدادیر. مثلاً: بهار، متاع، اشتباه و طایفه.

م. ع. فرزانه هم ۱۳۴۴ و ۱۳۵۷ ایلرینده چیخان بیرینجی جیلده، هم ده ۱۳۷۱-ده چیخان ایکینجی جیلده ساده جه "آذربایجان دیلی" ویا "آذربایجانجا" ایفاده سینی ایشلمیش و "تورکجه / آذربایجان تورکجه سی" اصطلاحلارینی ایشلمکدن چکینمیشدیر.

اثرین تالیفینده هانسی قایناق / قایناقلاردان فایدالانیلدیغی مؤوضوعسوندا هنج بیر بیلگی وئرلمه میشدیر. آنجاق، بو کیتابی (بیرینجی باسقی ۱۳۴۴) او گونه قدر "ایراندا آذربایجان تورکجه سی اوزرینه یازیلیمیش ان یاخشی اثر" اولاراق بلیرتن گ. دؤرفر بو اثرین محرم ارگین یین "عثمانلیجا درسلی ۱، تورک بیلگیسی، استانبول ۱۹۵۸، ایکینجی باسقی" کیتابی اؤرنک آلیناراق یازیلیمیش اولدوغونو یازماقدادیر (دؤرفر ۱۹۶۹: ۱-۲).

دوکتور جواد هیئت یین قارشیلادشیرمالی (تطبیقی) دیل بیلگیسی اؤرنگی اولاراق یازدیغی مقایسه اللعتین (باخین هیئت، ۱۳۷۹) اثری نین ایلك باسقیسی ۱۳۶۳-ده یاینلانمیشدیر. اثرینده آذربایجان تورکجه سی و فارس دیللی نین قراماتیک اؤزلیکلری قارشیلادشیریلاراق اینجه له مه مؤوضوعسو سنجیلیمیشدیر. اؤن سوژونو "فارسجا شکر دیر، تورکجه هنر دیر" دئییمی ایله باشلایان جواد هیئت، اثرین یازیلماسیندا امیر علیشیر نوایی نین محاکمه اللعتین اثریندن ایلهام آلدیغینی، آنجاق اوندان فرقلی اولاراق چاغاتای تورکجه سینی دئییل، آذربایجان تورکجه سینی فارسجا ایلا قارشیلادشیردیغینی بلیرتمکده دیر. اثرین گیریش بؤلومونده دونیا دیللی نین مورفولوژیک تصنیفی، تورکجه نین بو دیلله آراسینداکی یئری و اورال-آتای دیللی رینی هیند-آوروپا دیللی ریندن فرقلی قیلان (Wiedemann) اؤزلیکلره توخوندوقدان سونرا تورکجه نین سس بیلگیسل (فونولوژیک) و شکیل بیلگیسل (مورفولوژیک) اؤزلیکلری فارسجا ایلا قیاسلاناراق اله آلینمیشدیر.

۳۹

دوکتور جواد هیئت، علیشیر نوایی نین محاکمه اللعتین اثرینده فارسجا قارشیلینی اولمایان یوز کلمه و اونلارچا فعلین اؤرنک گؤستریلدیغینی بلیرته رک، فارسجادا تک بیر کلمه ایله قارشیلانا بیلمه یین ۱۷۰۰ و فارسجادا اولدوغو کیمی ایشلنن ۳۵۰ تورکجه کلمه نی ده کیتابین سونونا اکله میشدیر. مؤلیف، تورکجه نین دوشونجه ایفاده سینده فارسجادان داها اوستون و زنگین بیر دیل اولدوغونو چؤشیدلی اؤرنکلره گؤسترتمکده دیر.

ایراندا آذربایجان تورکجه سی دیل بیلگیسینه عاید ان اؤنملی کیتابلاردان بیر یی ده دوکتور م.ت. زهتابی نین معاصر ادبی آذری دیلی (باخین زهتابی، ۱۳۷۰) اثری دیر. تورکجه نین سس بیلگیسی و شکیل بیلگیسینی ایچرن بو اثرین هر بؤلومونون سونوندا آلیشدیرما (تمرین) سواللارینا یئر وئرلمه سی، اونا آذربایجان تورکجه سی یازی دیلینی اؤیرنمک ایسته ینلر اوچون بیر درسلیک ماهیتی قازانمیشدیر. کیتابین سس بیلگیسی بؤلومونده ایفاه، کار و جینگیلی سسلر، قالین و اینجه سسلر، دوداقلانان و دوداقلانمایان سسلر، آهنگ قانونو، هجا، کلمه لرین سون حرفی و وورقو کیمی باشلیقلار بولونماقلا بیرلیکده، شکیل بیلگیسی بؤلومونده بؤلومونده ده کلمه و نؤعلری، کؤکلر و اکلر، اکلرین نؤعلری و یازیلیشی و جمله عنصرلری آیریتیلی بیر شکیلده و ساده بیر دیله آچیقلاشمیشدیر. کیتابین یازیلیشیندا

فايدالانيلان قايناقلارين بۇيوك بير قيسىمى قوزنى آذربايجانلى مؤلفيرين اثرلىرى، كاشغرلى محمودون ديوان لغات الترك اثرى، م. ارگين ين اورخون آبيده لرى و ايراندا يايينلانان بعضى ديل بيلگيسى كيتابلاريندان اولوشور.

ابراهيم رفر ف ين *آنا ديل* (باخين رفر، ۱۳۷۷) ادلى قرامر كيتابى بو آلتدا يازيلميش بير ديگر اثردير. مؤليف، بو اثرين اورتا مكتب اؤيرنجيلرى نين طلبيرنى قارشيلايا بيله جك بير درسليك ماهيتينده اولدوغونو بليرتمكله بيليريكده، بو درسليگين توركلر اوچون حاضيرلانديغيني و تورك اولمايانلارين حاضيرلىق كورسو گۆزه دن بو كيتابدان فايدالانا بيلمه يه جكليرنى سؤيله مكده دير. ابراهيم رفر بو كيتابى يازاركن "e" و "ə" سسلرى نين ايملاداكى چتينيكليرنى اورتادان قالديرماق آماجى ايله اسكيدن اولدوغو كيمي حركه لردن فايدالانماغى داها اويقون بولموش و اؤز كيتابيندا اويقولاميشدير. كيتاب توپلام دؤرد درسدن اولوشماقتا و هر بير درسده دقتله سئچيلميش توركجه متين اؤرنكلرى و عيني زاماندا آليشديرما (تمرين) سؤاللارى وئريلمكده دير. كيتابا "آنا ديل" ادى نين سئچيلمه سى هر حالدا بير خطادير. چونكو يازارين بورادا قصد اتديكى آنا ديلى دير. بونا رغماً، بو كيتاب آذربايجان توركجه سى قراميرنى فرقلى متودلا اؤيرتمگه چاليشان دگرلى اثرلرديندير.

۵۴- سؤزلوكلر

ايراندا آذربايجان توركجه سى سؤزلوكلرى اوزرينده چاليشمالارى ايله تانينان بهزاد بهزادى نين *آذربايجانجا- فارسجا* (باخين بهزادى، ۱۳۶۹) ادلى اثرى بو آلتداكى بوشلوقو اؤنملى اؤلچوده دولدورماقتادير. سؤزلوكده نئچه آنا ماده نين اولدوغو حاقيندا بيلگى وئريلمه ميشسه ده، ايراندا اينديه قدر آذربايجان توركجه سى اوزرينه يازيلميش ان مكمل سؤزلوك اولراق بيلينمكده دير. بو اثرده آذربايجان توركجه سى ديل بيلگيسى قيساجا آتلايديقدان سونرا ايشله ديلن ايملا قوراللارى آچيقلانميشدير. مختلف اشاره لر ين يارديمى ايله فونتتيك يازيلان كلمه لر ين لاتين حرفلريله ترانسكريپسيونو وئريلمه ميشدير.

اسماعيل هادى نين فرهنگ تركى نوين، *تأملى در عرصه ريشه شناسى* (باخين هادى، ۱۳۷۸) ادى داشيبان اثرى ايراندا تورك ديلى نين اتيمولوژيسى اوزرينه ياييلميش ايلك چاليشما اولدوغوندان بۇيوك اؤنم داشيماقتادير. آنجاق، مؤليفين كلاوزون^۱-ون "An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish" چاليشماسيندان علاوه ديگر اتيمولوژى سؤزلوكلريندن فايدالانماماسى و توركجه ده كى سس دگيشمه لر ين دقتله اينجه له مه مه سى اثرده بعضى يانليشلارا سبب اولموشدور. اثرده چاغداش تورك لهجه لر ينندن ساده جه آذربايجان و توركيه توركجه لر ينندن اؤرنكلر وئريلميشدير. آنجاق گونوموزه قدر توپلانماميش اولان آغيز كلمه لرى نين، اؤزليكله ده قاراداغ و اطرافى آغيزلارى سؤز داغارجيغى نين قيسماً ده اولسا سؤزلوگه كؤچورولمه سى و كلمه لرله ايلگيلى دئيملر و آنا

^۱ Clouston

سۆزلرینه گئیش یئر وئرلمه سی، عینی زاماندا ایراندا اتیمولوژی چالیشلاریندا بیر باشلانقیچ اولوشدورماسی آچیسیندان اولدوقجا قیمتی بیر اثر سایلماقدادیر.^۱

فارسجاداکی تورکجه کلمه لرین تثبیتی یولونداکی چالیشلارین سایسی هر گنچن گون آرتماقدادیر. بو آلتندا ایراندا یازیلیمیش اولان ان اؤنملی اثر شیهه سیز ع. ارشادی فرین فرهنگ وازگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی (باخین ارشادی فر، ۱۳۷۹) اذلی اثری دیر. کیتابین اؤن سۆزونده کی آچیقلامالاردان ائلاشیلدیغینا گۆره؛

الیف) فارسجا سۆزلوکلرده تورکجه اولدوغو بلیرتیلن کلمه لر؛

ب) تورکجه اولدوغو حالدا فارسجا اولاراق گۆستریلن کلمه لر؛

بو کیتابا آینمیشدیر.

اثرده فارس سۆزلوکلرینده کی تورکجه کلمه لر دقتله سئچیلیمیش، قایناقلا بلیرتیله رک قید ائدلمیشدیر. مولیف، سنگلاخ؛ لاروس (عربجه - فارسجا)؛ پهلویجه - فارسجا، فارسجا - پهلویجه؛ صحاح المعجم؛ دیوان لغات الترك؛ تحفه الاحباب؛ لغت فرس؛ صحاح الفرس کیمی سۆزلوکلردن فایدالانمیشدیر.

قایناتلار:

- ارشادی فر، ع. (۱۳۷۹). فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی، باغ اندیشه یایینلاری، اردبیل. بایاتلی، ه. کمال (۱۹۹۶). عراق تورکمن تورکجه سی، تورک دیل قورومو یایینلاری، آنکارا. بهزادی، بهزاد (۱۳۷۵). آذربایجانجا- فارسجا سؤزلوک، دنیا یایینلاری، تهران. یوسنالی، س. (۱۳۸۶). ایران آذربایجان تورکجه سی، توپلوم دیل بیلیمسل بیر اینجه له مه، کییکج یایینلاری، استانبول.
- دورفر، گرهارد (۱۹۶۹). ایراندکی تورک دیللی، ت.د.آ.ی. بلتن، آنکارا: ۱۱-۱.
- رشدیه، میرزه حسن (۱۳۷۳). وطن دیلی، نظامیه مدرسه سی مطبعه سی، تبریز.
- رفرف، ابراهیم (۱۳۷۷). آنا دیل، مرغ آمین یایینلاری، تهران.
- زهتابی، م.ت. (۱۳۷۰). معاصر ادبی آنری دیلی: سس- صرفه اقلدار-آشینا یایینلاری، تبریز.
- سلیمی، ح. (۱۳۷۹). رسم الخطیمیز حقیقنده، اسمر یایینلاری، تبریز.
- فرزانه، م. علی (۱۳۵۷). میانی دستور زبان آذربایجان (۱)، فرزانه یایینلاری، تهران.
- مجیدزاده ساوالان، ح. (۱۳۳۷). آپاردی ستلر سارانی، روزن یایینلاری، تهران.
- مجیدی، س. (۱۳۷۵). دانشنامه مطبوعات آذربایجان، مهد آزادی یایینلاری، تبریز.
- مردانی، ا. (۱۳۸۰). زبان ترکی قشقایی و شیوه نگارش آن، ره گشا یایینلاری، شیراز.
- نطقی، ح. (۱۳۶۵). یازی قایدالاری (املا قیلاووزو)، وارلیق درگیسی یایینلاری، تهران.
- هادی، اسماعیل (۱۳۷۹). فرهنگ ترکی نوین، تأملی در عرصه ریشه شناسی، احرار یایینلاری، تبریز.
- هیئت، جواد (۱۳۷۹). مقایسه اللغتین، وارلیق درگیسی یایینلاری، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۰). تاریخ زبان و لهجه های ترکی، پیکان یایینلاری، تهران.
- هیئت، محمدرضا (۱۳۸۲). تورکجه نین اتمولوژی سؤزلوکلی، وارلیق، سای ۱-۱۲۸، تهران.
- هیئت، محمدرضا (۲۰۰۵). ۱۹-جو یوز ایلدن گونوموزه ایراندا تورکجه باسین- یایین حیاتی، یایینلانمامیش یوکسک لیسانس تزی، آنکارا اونیورسیتیه سی، سوسیال بیلیملر انستیتوسو، چاغداش تورک لهجه لری و ادبیاتلاری آنا بیلیم دالی.
- هیئت، محمدرضا؛ آتسیز، ب. گ (۲۰۰۴). ایران تورکلرینده کیملیک مسئله سی، بیلیم، سای ۸۴-۱۱: ۳۰، احمد یسوی اونیورسیتیه سی یایینلاری، آنکارا.
- یاشار، م.ع. (۱۳۵۸). دانشیق دیلی- یازی دیلی، وارلیق، سای ۲، تهران، صص. ۷-۳.

بهار خراسانی آئینه بهار شروانی

رضا همراز^۱

ملک‌الشعرا بهار یکی از مطرح‌ترین و نام‌آورترین رجال سیاسی فرهنگی قرن حاضر بود. او در دو جبهه ادبیات و سیاست به موازات هم صاحب نظر بود. از مرحوم میرزا محمد تقی بهار کتب و رسالات فراوانی به یادگار مانده که از مهم‌ترین آنها «احزاب سیاسی» «سبک شناسی» و «دیوان بهار» می‌باشند که چندین بار به حلیه طبع آراسته گشته‌اند. اگرچه در این چند سال اخیر شعر و شاعری آن ادیب اریب بیشتر مورد توجه قرار گرفته ولی متأسفانه همیشه زاویه‌ای از سوی نویسندگان و ارادتمندان بهار مکتوم و پوشیده مانده است. البته در سالهای حیات و بعد از حیات وی به موضوع بهار شروانی و بهار خراسانی خیلی شتاب زده اشاره رفته ولی دوستان و حتی خود بهار بهتر دیده‌اند که این مسئله پوشیده بماند. مسئله مورد بحث چنانکه ذکر گردید مسئله بهار شروانی و بهار خراسانی است که ما در سطور بعدی به آن خواهیم پرداخت.

«بهار که چندین دوره نماینده مجلس بود در هنگام انتقال سلطنت به سلسله پهلوی جزء مخالفین بود. اما بعد از آنکه رضاخان، رضاشاه شد بهار از جمله کسانی شد که نه تنها با وی همراهی کرد بلکه به یکی از ستایش‌گران، حتی توجیه‌گران ایدئولوژیکی سلطنت وی با زبان شعر تبدیل شد :

شاه جهان پهلوی نامدار	ای ز سلاطین کیان یادگار
...بخت تو باشد علم کاویان	ملک تو مانده ملک کیان
چون پی آن بخت همایون شدی	کاوه بدی، باز فریدون شدی...

بهار را می‌توان یکی از خط دهندگان باستانگرایی رضاشاه و اقدامات وی در این راستا دانست، که در شعرهایش همواره وی را به احیاء فرهنگ و آداب و تاریخ عصر باستان توصیه می‌کند. روحیه ضد عربی در بهار قوی است، و پیوسته آنان را به عنوان از بین برندگان علم و تمدن و فرهنگ ایرانی به باد سرزنش و انتقاد می‌گیرد :

بست عرب دست عجم را به پشت	هرچه توانست از آن قوم کشت
...گرچه عرب زد چو حرامی به ما	داد یکی دین گرامی به ما
نصف زبان را عرب از بین برد	نیم دگر لهجه ترکان سپرد

در این قصیده بعد از بیان سیر تاریخی اقتادن ایران به دست عرب و ترک، رضاشاه را وارث تاج و تخت کیان و احیاء کننده عظمت و شکوه از دست رفته آن معرفی می‌کند.

^۱ r-hamraz@yahoo.com

قرن تو را داده شرف ذوالجلال	پادشها از پس ده قرن سال
چهره این ملک چو گل بشکفید	تاج کیان تا به تو خسرو رسید
نوبت پاکان رسد و راستان	... تازه شود عهد خوش باستان
خلق به هر جشن کنند انجمن	نو شود اعیاد و رسوم کهن
یاد ز عهد چم و خسرو کنند	... گوی که اعیاد وطن نو کنند

بهار در شعری که به مناسبت به تخت نشستن رضاشاه گفته است وی را احیاگر شاهنشاهی داریوش و نوشیروان می‌خواند.

شاه جهان پهلوی میرجهان پهلوان	مژده که بگرفت جان از بر تخت کیان
عزم تو کرد استوار، بخت تو کرد امتحان	فرتو تجدید کرد عهد تو تکرار داد
واقعه اردشیر نهضت نوشیروان	خسروی کیقباد، سلطنت داریوش
عهد همایون تو، شوکت عهد کیان	باش که از فر بخت، باز مکرر کند
با سخن پارسی امر تو گردد روان	سرحد ایران کند قسمت دیرینه کسب

بهار در تحسر و تاسف بر روزگار پرشکوه و طلایی گذشته می‌گوید :

خوش آن شهر یاران با آخرین	خوشا مرز آباد ایران زمین
خوش آن بلخ فرخنده جای سروش	خوشا اکباتان و خوشا شهر شوش
کجا رفت جمشید فرخ سرشت... (۱)	... کجا رفت هوشنگ، کو زردهشت

۴۴

مرحوم بهار در سراسر عمرش با چنین روحیه‌ای زیست و خیلی اوقات به نعل و میخ زده، متاسفانه در کنار این روحیه انقلابی!! گاهی اوقات از اشعار و نوشتجات این و آن در اشکالی مختلف به نام خود به ثبت می‌رساند. که نمونه بارز آن مسئله بهار شروانی است. اگرچه متاسفانه دیوان بهار شروانی تقریباً در دسترس نیست و منبع کاملی نیز در دست نیست تا به قضاوت نهایی نشست ولی قراینی در دست است که مورد یاد شده را محرز می‌نماید. متاسفانه اشعار زیادی از شعرای آذربایجان در صفحات تاریخ به نام این و آن ثبت گردید که مصداقش یکی دو تا نیست. و «به دلیل عدم وجود مراکز فرهنگی فعال و کارآمد و عدم اهتمام دست‌اندرکاران امر به جمع‌آوری و استنساخ این آثار گرانبها، حاصل زحمات این هنرمندان، در گذرگاه زمان به معرض تاراج و فراموشی سپرده شده است و برشمردن هر یک از مصادیق این مدعا جزء احساس حسرت و تعابن را نصیب پژوهشگران و ادب دوستان این سرزمین نمی‌کند» (۲)

نخستین فردی که به سرقات ادبی بهار انگشت می‌گذارد مرحوم کسروی است. وی در یکی از مقالاتش می‌نویسد: «ملک‌الشعرا بهار» ترجمه حال حمزه را که در حاشیه مقاله خود می‌نگارد عیناً و کلمه به کلمه از دیباچه کتاب «سنی ملوک‌الارض» که تالیف دیگر حمزه است و در برلن از طرف چاپخانه کاپوانی چاپ شده ترجمه نموده و عجب است که هرگز نامی از دیباچه مزبور نمی‌برد! عجب‌تر آنکه در خاتمه می‌گوید: «وکسی که زیاده در احوال و نوشتجات او کنجکاو باشد باید برساله علامه میتفوخ آلمانی مراجعه نماید» در صورتیکه همین را هم ترجمه از دیباچه مزبور نموده است» (۳) کسروی سپس می‌نویسد: «آقای بهار بهتر میدانند که چنانکه در عالم شعر و شاعری برداشتن قصیده فلان شاعر گمنام شروانی یا غزل فلان

شاعر ترشیزی و چاپ نمودن بنام خود مایه رسوایی است در عالم تالیف و نویسندگی نیز تصرف در نوشته‌های دیگران همان حال را دارد و باید شیوه امانت را در این باب کاملاً منظور داشت» (۴)

یک مورد دیگر را نیز دکتر سیروس شمیسا نویسنده سرشناس که کتابهای متعددی در زمینه ادبیات تالیف نموده، در مجله «کتاب جمعه» نوشته: «در کتابی عربی به نام مدارج القراءه به قطعه‌ای موسوم به «الفلاح و بنوه» برخوردم که مضمون آن بعینه از شعر معروف بهار «رنج و گنج» تکرار شده است» (۵) وی می‌افزاید که: «بهار این شعر را به عینه از شعر جرجس همام ترجمه کرده و این که چرا ماخذ خود را ذکر نکرده محل بحث است.» (۶) بعد از آن نمونه اشعار اصل و ترجمه را آورده که جهت خالی نبودن عریضه ذیلاً تقدیم می‌گردد.

رنج و گنج

برو کار می‌کن مگو چیست کار
که سرمایه جاودانی است کار
نگر تا که دهقان دانا چه گفت
به فرزندگان، چون همی خواست خفت
و اینک ترجمه آن:

الفلاح و بنوه

اصاب یوما عاملا فی الارض
و حین اذ طالت علیه العله
داد عیاء بالقضاء المقفی
و قد علتة من جراها القله... (۷)

همچنین شعر «از طبیعت» بهار با مطلع

دوش در تیرگی عزلت جان فرسائی
دوش در ظلمت جان فرسائی
گشت روشن دلم از صحبت روشن رائی
که به صورت مناظره و سوال و جواب می‌باشد، خواه ناخواه این شعر دهخدا را به یاد می‌آورد:

دوش در ظلمت جان فرسائی
که مصادیق ما را نسبت به امانت‌داری بهار خراسانی، مشکوک می‌کند» (۸)

مرحوم عارف قزوینی نیز در قطعه‌ای به دستبردهای ادبی مرحوم ملک‌الشعرا اشارت دارد. عارف طی یک مثنوی نسبتاً طویل چنین سروده:

...مکرر بگوش من این داستان	فرو رفته از گفته راستان
شنیدم چو طومار عمر «بهار» (۹)	به پیچید اجل زد خزانش بیار
ز شروان سوی طوس آمد فرود	بخان تو مهمانکش آمد فرود
شدی میزبان سیه کاسه‌اش	ببردی به تاراج سرمایه‌اش
چو از تن برون شد روان جان او	بدست تو افتاد دیوان او
بعمری بدش هرچه اندوخته	تو اندوختیش ای پدر سوخته

اگر زنده از مرگ او نام توست	حقیقت نمی‌میرد ای نادرست
من این راز بنهفته بودم مگر	که خود فاش گردد به دست دگر
چه سازم تو ناچسب نگذاشتی	میان من و خود ره آستی
تو آئی و جز این نمی‌شایدت	وزین پس تخلص خزان بایدت
فرومایه با مایه دیگران	به سرمایهداران چه‌ای سرگران
تو خود دانی ای شاعر مستطاب	که در زندگانی نداری کتاب
چو دزد کتابست عنوان تو	بما تحت طبع است دیوان تو... (۱۰)

خود ملک، در یادداشتی با عنوان «تصحیح و توضیح» که در آن به رد انتساب ترکیب بندی چاپ شده در مجله ارمغان بنام ادیب‌الممالک فراهانی پرداخته، خطاب به وحید دستگیری مدیر دانشمند مجله ارمغان می‌نویسد: «البته در خاطر دارید که روزی این مطلع غزل موشح مرا که گفته‌ام:

آفرین باد بر آن ساغر مستانه زدن وان کمر بستن و آن زلف سیه شانه زدن

یکی از اعزه دوستان بدون اینکه با من شوخی داشته باشد در انجمن محترم ادبی بنام بهار شروانی خوانده و آنرا مطرح ساخته بود و سپس بنده از آن دوست عزیز سبب این اقتباس نازیبا را جویا شدم و [او] به غیر از معذرت و شرمساری دلیلی نیاورد و من هم از تعقیب آن صرف نظر کردم...» (۱۱) جالب اینجاست که، این غزل در دیوان مرحوم بهار مسطور نیست و در ص ۴۲ سخنوران نامی معاصر به نام بهار شروانی ثبت گردیده است. (۱۲) از قراین و شواهدی نیز پیداست که مرحوم ملک‌الشعرا بهار چندان دلخوشی نداشت که مسئله او و بهار شروانی مطرح شود، او که به خوبی می‌دانست بهار شروانی در خانه آنها فوت کرده و سپس جنازه‌اش به تبریز انتقال یافته و مقبره‌الشعرا این شهر با خاک هم‌آغوش گردیده در جایی نوشته: «بهار شروانی در تهران مرحوم شده و عیالی داشته است کردیه و به طریقی که مرحوم ایرج میرزا نقل می‌کرد پس از مرگش زنش دارایی و کتب و اشعار او را برگرفته و به کردستان آذربایجان [!؟] که همانجا بوده رفته است...» (۱۳) دیگر کسی که پرده از دستبرده‌های ملک‌الشعرا بهار برداشته، مرحوم عبرت نائینی، شاعر و تذکره نگار درویش مسلک معاصر است. عبرت در تذکره مدینه‌الادب می‌نویسد که: «در ۱۳۷۵ قمری به همراهی ادیب ناصر بطهران آمده و از آنجا بخراسان رفته و در خانه صبوری ملک‌الشعرا آستانه رضوی بود دیوانش در آنجا بماند و بدست بهار پسر صبوری افتاد و اکثر اشعار که از سبک او بیرونست و بخود می‌بندد از بهار شروانی است وقتی آن دیوان را از منزلش بسرقت می‌برند پس از چندی آنرا در جایی سراغ کرده مبلغی داده باز می‌ستانند.» (۱۴) سپس مرحوم عبرت آرزو می‌کند که «ای کاش [آن دیوان بهار] بدست من افتاده بود تا تمام آنرا در این تذکره می‌نوشتم تا از دستبرد دزدان سخن محفوظ بماند» (۱۵) سالها بعد نویسندگی در اعتراض به این نوشته مرحوم عبرت نوشت: «مرحوم عبرت به قراری که می‌گویند مرد دقیقی نبوده و در کتابش مرتکب اشتباه زیادی شده است نمی‌توان از مطالبی که در این باره نوشته مطمئن بود مثلا قضیه قنسول به نظر درست نمی‌آید و آن قدر فرانسسه دانی بهار شروانی آن هم در آن زمان مورد تامل است...» (۱۶) اما در اعتراض به این نوشته مرحوم تقی بینشی استاد زنده یاد سید محمد محیط طباطبائی قلم به اعتراض کشیده و نوشت: «کسانی که عبرت را از نزدیک دیده‌اند و می‌شناسند شاعری صوفی مسلک و درویش فطرت و آزاده بود، مورخ و ناقد ادبی نبود

ولی از بادوق‌ترین و علاقه‌مندترین و بیطرف‌ترین افرادی محسوب می‌شد که درباره احوال معاصرین خود چیز نوشته و کتاب پرداخته‌اند، نامه فرهنگیان و مدینه‌الادب که نسخه اصلی خط دست عبرت در کتابخانه مجلس از سی و اندی سال قبل مرجع استفاده کتاب نویسان معاصر بوده از جامع‌ترین اثر حاضر زمان ما درباره ادبا و شعرای معاصر محسوب می‌شود. عبرت مانند مرحوم پروفیسور اسحق (کلکته) در دو جلد سخنوران معاصر به نقل قول و نوشته خود افراد یا نزدیکان و دوستان و آشنایان شاعر صاحب اثر اکتفا ورزیده‌اند. بنابراین هر دو نویسنده نائینی و بنگالی مجموعه‌ای پرونده مانند برای مراجعه و مطالعه و مقایسه اهل تحقیق با اقوال مختلف که در آثار دیگری ضبط شده فراهم کرده‌اند پرونده‌ای بس مقتدم که اهمیت وجود آن هنگام صدور حکم نهائی معلوم می‌شود. پس توصیف عبرت به بی‌دقتی ظلمی در حق کسی است که هرگز ادعای تحقیق در تاریخ نداشت بلکه خود را جامع احوال و آثار دیگران می‌دانست» (۱) ادبیات پژوه و نسخه‌شناس بنام استاد زنده یاد پروفیسور حمید محمدزاده که قبرش پرنور باد در مقاله‌ای که به شرح حال و میراث ادبی مرحوم بهار شروانی پرداخته می‌نویسد: «در تذکره مدینه‌الادب عبرت نائینی دو قصیده به اسم بهار [شروانی] نوشته شده که مطلع آنها بدین قرار است:

۱- خیز و طعنه بر مه و پروین زن
 در دل من آذر برزین زن
 ۲- تا به چند اندر پی عشق مجازی
 چند با یار مجازی عشقبازی

چنانکه مرحوم پروفیسور محمدزاده نیز آورده‌اند تذکره شناس معروف استاد زنده یاد احمد گلچین معانی نوشته‌اند «مؤلف کتاب [مدینه‌الادب] عبرت، دو قصیده‌ی معروف ملک‌الشعرا بهار خراسانی را به اشتباه اینجا آورده است که هیچ شباهتی هم به سبک بهار شروانی ندارد» (۱۸) البته نظر نسخه پژوه و نویسنده‌ی تیزبینی چون مرحوم گلچین معانی صائب است ولی با اندک اشعاری که در لابلای جنگها و تذکره‌ها می‌باشد هیچ وقت نمی‌توان چنین نظریه‌ای را ارائه کرد و «باید گفت تا وقتی که تمام قصاید و اشعار بهار شروانی جمع‌آوری نشده است ادعای اینکه اسلوب این قصیده شباهتی به اسلوب بهار شروانی ندارد، دقیق و مستند به نظر نمی‌رسد» (۱۹) این مسئله به عنوان گرهی کور و حلقه‌ای مفقوده تا به امروز همچنان ناگشوده باقی است و از این رو مرحوم پروفیسور محمدزاده «با درایت دریافته بود که طرح مسائل بحث انگیز و قابل مناقشه‌ای چون مسئله انتقال بهار خراسانی از بهار شروانی بدون رجوع به منابع قابل استناد و تنها بر اساس قرائن و گمانه زنی نه تنها کمکی» (۲۰) به حل معما نخواهد کرد، ای بسا مشکلاتی را نیز به بار خواهد آورد.

اکثریت قریب به اتفاق کسانی که در حق بهار شروانی نوشته‌ای دارند، اشعار وی را ستوده‌اند. مرحوم ادیب نیشابوری نکته سنج معاصر که با بهار شروانی دوست و هم قلم بود پس از استماع اشعار وی می‌گوید:

زبان ترکی و این گونه پارسی گفتن تبارک...، این معجز است نی سخنا (۲۱)

همچنین شعری نیز در رثایش به عربی سروده که متأسفانه تنها یک بیت از آن باقی مانده که ذیلا تقدیم می‌گردد.

فلا خیر فی الدنيا و طیب نسیمها
 ولا فی لقاء الناس بعد حبیبی (۲۲)

دیوانهای اشعار چندی تا به امروز از بهار شروانی برای عالم علم مکشوف است که نسخه‌ای از دستنویس آن اینک در موزه ادبیات آذربایجان بنام نظامی به ثبت رسیده که در نسخه تدوینی شادروان پروفیسور حمید محمدزاده نسخه اساسی بود. همچنین زنده یاد آغا بزرگ تهرانی نیز در اثر رشک‌انگیز خود الذریعه به ذکر یک نسخه خطی اشاره کرده و می‌افزاید که در نزد سیدمحمدعلی سبزواری می‌باشد. (۲۳) متأسفانه آغابزرگ توضیح نداده‌اند که مالک این نسخه در کجا هستند یا نسخه چه مشخصاتی را داراست. محقق محترم جمشید علیزاده نیز به نقل از شاعر معاصر استاد مفتون امینی در ضمن صحبت از دیوان اشعار بهار شروانی ذکر کردند که نسخه‌ای از دیوان بهار شروانی در کتابخانه کم نظیر استاد زنده یاد میرزا جعفر سلطان القرائی بوده که گاهی با مطالعه آن رفع ملالی می‌کردیم. همچنین مرحوم محیط معتقدن زمانی که زنده یاد تربیت در کتاب ارزشمند دانشمندان آذربایجان در حق بهار شروانی می‌نویسند که «بهار دیوانی مرکب از اشعار پارسی و ترکی با دو مثنوی تحفه‌العراقین و گل نرگس دارد» و برای کسانی که با شخص آن مرحوم و سیاق مبهم عرض اطلاع تربیت آشنائی و انس خاطر دارند این مطلب دلیل محکمی است بر آن که مرحوم تربیت در تبریز یا اسلامبول و شروان و یا نقطه دیگری به وجود این دیوان آشنا بوده است و یا آنکه در کتابخانه بی نظیر شخص خود نسخه‌ای از آن داشته که پس از مرگ او و تفرقه کتابهایش اکنون معلوم نیست به دست کی و در کجا افتاده است. (۲۴) صاحب کتاب «شرح حال رجال ایران» نیز معتقد است «نامبرده [بهار شروانی] از شعرای خوب ایران بوده که متأسفانه دیوان اشعارش زیاد در دسترس همگان نیست» (۲۵) از این تکه نیز شاید چنین دریافت که مرحوم بامداد ای بسا نسخه‌ای از آن را دیده یا شنیده که مینویسد: زیاد در دسترس همگان نیست علاوه بر اینها مقداری از اشعار بهار در جنگ‌ها و تذکره‌ها نیز درج گردیده‌اند. بهار شروانی یکی از شعرای بی‌نظیری بود که به پنج زبان آشنایی داشته است. و به سه زبان دارای آثار می‌باشد. زبانهای که وی آشنا بود عربی، فرانسه، ترکی، فارسی و اردو بود که ذیلاً ابیاتی از غزلی که به زبانهای عربی، فارسی، ترکی و فرانسه سروده تقدیم میشود:

ایا خلّتی، قد نقضت العهد
و اوفرت لی منه یوم محسود
ز دست فراق چنان زار گریم
که از دیده جاری کند زنده رودی
یتیشمز می ناله م سنه یا الهی
داغیتماز می اهییم بو چرخ کبودی

Ciel ou suis - je ou etasi – je ou serai – je ahi ?
Peut on supposer une nouvelle assez rude ?
Chere amie – seraj – je en etat de decouvrir ?
Vous vestige en est – oneste nord sud ? (۲۶)

میراث بهار :

دیوانی مرکب از اشعار فارسی و ترکی که حدود یکصد بیت آنها ترکی و بیش از ۱۶۰۰ بیت فارسی اعم از غزلیات، قصاید و فردیات هستند. بهار مناظرهای نیز به ترکی و فارسی بنام گل و نرگس دارد که

خوشبختانه به همت مرحوم پروفیسور محمدزاده در فصلنامه وارلیق به حلیه طبع آراسته گشته. علاوه از اینها وی لغت نامه‌ای نیز داشته که بنام دیگری چاپ شده این لغتنامه که نیکلا نام گرفته کتاب لغتی است فارسی به فرانسه. مرحوم عبرت نائینی می‌نویسد: «... باری از خراسان باز به تبریز می‌رود و منشی قونسولگری فرانسه میشود و کتابی در لغت فارسی به فرانسه در دو جلد می‌نویسد قنسل (قونسول) از وی بثمان بخش خریده به فرانسه فرستاده بطبع میرساند باسم خود و آن کتابرا لغت نیکلا می‌نهد. وقتی جلدین آن دوازده تومان در ایران بفروش می‌رفت» (۲۷) دیوان اشعار بدست آمده بهار شروانی را استاد پروفیسور حمید محمدزاده گردآوری و تدوین کرده‌اند که انشا... با چاپ آن بخشی از نقطه‌ها و گره‌های کور بهارین روشن خواهد شد. اکثریت قریب به اتفاق نویسندگان در نوشتجات خود سال تولد بهار را ۱۲۵۱ قمری در شروان و فوتش را ۱۳۰۴ در خراسان و مدفنش را مقبره‌الشعراى تبریز نوشته‌اند. البته ما را سر این نیست که مرحوم بهار را مجرم بدانیم. چراکه اینچنین کارهایی در تاریخ ادبیات سراسر دنیا و به تبع آن در تاریخ ادبیات فارسی نیز چنین دستبردهایی بی‌سابقه نبوده و نیست و نخواهد بود که ارائه نمونه‌ها، خود حدیثی مفصل می‌شود و مثنوی هفتاد من کاغذ. مانند منظومه شکار اخوان که تو گوئی کپی پیرمرد و دریای ارنست همینگوی است. فرجام این اندک اییاتی است از شاعری که استاد شهریار در حق وی می‌گوید: مرحوم بهار حقیقتاً از نوابغ بوده است. از او هرچه شنیده‌ام همه‌اش شاهکار است. (۲۸) بی‌شک تحقیق و تفحص در این مورد بسیار بجا خواهد بود و بر محققین نویسندگان ذیصلاح و ارباب ادب فرض است.

در گوش دارم این سخن از پیر می فروش
کای طفل بر نصیحت پیران بنار گوش
گر ز آنکه خنده ساز کنی چون ترا بخند
ور ز آنکه باده نوش کنی چون پیاله نوش
کان یک هزار خنده نمودست و دیده‌تر
وین یک هزار جرعه کشیدست و لب خموش
روزیکه آستین مرادت بود بدست
دریاب قنر صحبت پیران زنده پوش. (۲۹)

منابع و مأخذ

- ۱- باستانگرایی در تاریخ معاصر ایران - بیگدلو، رضا - چاپ اول ۱۳۸۰ - تهران نشر مرکز - صص ۱۶۷-۱۶۹
- ۲- پروفیسور محمدزاده و حلقه مقفوده بهار شروانی - دکتر راثی‌پور - هفته‌نامه شمس تبریز - سال چهارم، شماره ۸۹ - چارشنبه ۵ بهمن ۱۳۷۹ - تبریز
- ۳- مقالات کسروی، گرد آورنده: ذکاء یحیی، بخش دوم، ۱۳۳۴، مؤسسه مطبوعاتی شرق، تهران، ص ۳
- ۴- همان
- ۵- شمیسا، دکتر سیروس - کتاب جمعه، سال اول، شماره ۲ - صص ۱۵۹-۱۵۸ - ملک‌الشعرا بهار و ترجمه
- ۶- همان
- ۷- پیشین
- ۸- دکتر راثی‌پور، پیشین
- ۹- منظور بهار شروانی است.

- ۱۰- عارف قزوینی شاعر ملی ایران - حائری (کوروش) - سید هادی - ۱۳۶۴، تهران جاویدان، ص ۳۷۷
- ۱۱- مجله ارمنان، سال ۵ - شماره ۱۱ و ۱۲ - ص ۵۹۱ - این نکته به راهنمایی دوست شاعر و محقق فاضل جمشید عزیززاده برای بنده مقدور گردیده که بدین وسیله سپاسگذارم. یک نمونه دیگر از چنین شاهکاری های ملک را مرحوم علی دهقان مدیر فرهنگ وقت آذربایجان و صاحب کتاب حجیم سرزمین زرتشت (رضائیه) این چنین می نویسد: نیکتین یکی از مستشرقان غرض ورزی بود که در کتاب ۳۲۵ صفحه ای خود راجع به شش ماه اسارت مسلمین در دست جلوها و قتل عام بیش از پنجاه هزار نفر زن و کودک و افراد بی سلاح و خرابی دهات و ویران نمودن ارومیه صفحاتی را به خود اختصاص داده که عکس واقعیات آن روزهای تلخ است. مرحوم بهار متأسفانه از روی عدم اطلاع از جریان حقیقی حوادث آن صفحات در دیباچه ای که به ترجمه فارسی کتاب نیکتین نوشته از این شخص تعریف و تمجید بسیار نموده حتی خواندن این کتاب را برای جوانان ایرانی از جمله ضروریات دانسته است در صورتیکه این کتاب پر است از تحریف حقایق و نوشته های مغرضانه و خلاف واقع. (سرزمین زرتشت - رضائیه / علی دهقان - چاپ اول ۱۳۴۸ نشر این سینا ص ۴۹۶ جهت اطلاع از وحشیگری های جلوها بنگرید به کتاب مستند فاجعه جلولوق اثر توحید ملک زاده دیلمقانی تبریز نشر اختر ۱۳۸۵)
- ۱۲- برقی، سید محمد باقر - سخنوران نامی معاصر - ص ۴۲
- ۱۳- گلین - محمد - بهار و ادب فارسی، مجموعه ۱۰۰ مقاله از ملک الشعرا بهار - ج ۲ تهران ۲۵۳۵ - چاپ دوم، شرکت سهامی کتابهای جیبی - ص ۱۹۶. همچنین در این ماخذ از مجادلات قلمی بهار و کسروی سخن رفته و ذکر گردیده که قسمتی از آنها در مجله آرمان منقول است. (ماخذ پیشین - ص ۱۹۵)
- ۱۴- مصاحبی نائینی، محمدعلی - مدینه‌الادب - چاپ عکسی از روی نسخه خطی بخط مؤلف - تهران کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ۱۳۷۶ - ج اول ص ۳۷۶
- ۱۵- پیشین
- ۱۶- بینش، تقی - بهار شروانی - مجله دانشکده ادبیات مشهد - شماره ۳ - ص ۸ - ۱۳۵۱
- ۱۷- محیط طباطبائی، محمد - نظری به مقاله بهار شروانی - مجله دانشکده ادبیات مشهد شماره ۴، سال ۸ - زمستان ۱۳۵۱
- ۱۸- زندگی و آثار بهار شروانی، محمدزاده، پروفسور حمید - مجله وارلیق - تهران، آذر و دی ۱۳۶۱ - صص ۷۶-۷۵
- ۱۹- پیشین
- ۲۰- ماخذ ۲ - دکتر رائی پور
- ۲۱- جلالی بندری - ینا...! زندگی و اشعار ادیب نیشابوری - تهران - چاپ و نشر بنیاد - ۱۴۶۷ - ص ۱۱۷
- ۲۲- همان ص ۱۱۵
- ۲۳- النریه، جزء ۱ - جلد ۹ - ص ۱۴۶ به نقل از ماخذ ۱۶
- ۲۴- محیط طباطبائی - پیشین
- ۲۵- بامداد، مهدی - شرح حال رجال ایران - جلد ۴، تهران کتابفروشی زوار - چاپ دوم ۱۳۵۷ صص ۳۴۵-۳۵۱
- ۲۶- کوچرلی، فریدون بگ، آذربایجان ادیبانی تاریخی ماتریالاری، II جلد I، آذر نشر، باکو ۱۹۲۶، ص ۵
- ۲۷- عبرت نائینی - پیشین
- ۲۸- کلیات اشعار استاد شهریار - ج اول، مقدمه - تبریز، نشر معرفت.
- ۲۹- مرحوم بامداد تکه ای از خط بهار شروانی را که در این مقاله نیز آمده در تذکره خود آورده است. وی در مورد این خط مینویسد: «خط میرزا نصر ... بهار شروانی چندان خوب نبوده» در اینجا به نظر میرسد که مرحوم بامداد عجولانه قضاوت کرده اند. چرا که با مشاهده بریده ای از خط نمیتوان حکم به بد بودن آن صادر کرد.

درآمدی بر پیش از تاریخ آذربایجان: بخش اول، از عصر پارینه سنگی تا پایان عصر نوسنگی

بهرام آجرولو (آجورلو)^۱

چکیده

سرزمین آذربایجان، در تعریفی برگرفته از دانش جغرافیای طبیعی، به ارتفاعات شمال غربی فلات ایران گفته می‌شود. دالان و معبر طبیعی ماکو- مرند- تبریز- میانه- زنجان- قزوین از عهد عتیق همواره مسیر اصلی تعاملات تجاری و فرهنگی آذربایجان با دیگر مناطق مرکزی فلات ایران بوده است. سرزمین آذربایجان به دلیل مجاورت و همسایگی با هلال حاصل خیزی خاورمیانه، از دوره مابعد یخبندان چهارم همواره نقش مهم و بارزی در تحولات فرهنگی و اجتماعی انسان پیش از تاریخ ایفا کرده است. کهن ترین شواهد و مدارکی که از حضور مردمان عصر پارینه سنگی قدیم در آذربایجان حکایت می‌کند به چند تیر دستی منسوب به صنعت ابزار سنگی آشولین بازمی‌گردد. دومین آثار فرهنگی شناخته شده در منطقه از عصر پارینه سنگی میانی و صنعت ابزار سنگی موسترتین بر جای مانده است. از حدود شصت هزار سال قبل از میلاد تا عصر نوسنگی جدید، یعنی تقریباً حدود ۶۰۰۰ ق.م، آثار و شواهدی از فرهنگ های پیش از تاریخ در نواحی مرکزی آذربایجان و دشت های مغان و ساحل رود ارس گزارش نشده است. در حدود هزاره ششم قبل از میلاد، تحت تأثیر تحولات فرهنگی زاگرس، آذربایجان وارد عصر روستائینی می‌شود. مهمترین محوطه های باستانی شناخته شده عصر روستائینی در آذربایجان عبارتند از: اهرنجان، حاجی فیروز و یانیق تپه. بررسی عصر نوسنگی آذربایجان نشان می‌دهد که همانند بین النهرین شمالی، در اینجا نیز همراه با تغییر سیمای زمین، فرهنگ های روستائین جنبه های متفاوتی از همدیگر یافته، و حداقل سه فرهنگ متفاوت در سه گوشه دریاچه ارومیه پدیدار شده است؛ با این حال، چگونگی فرجام آنها و آغاز عصر کالکولیتیک در آذربایجان هنوز سئوالی است که جواب خود را می‌طلبد. هر چند تفاوت های جغرافیایی سبب شد که روستاهای عصر نوسنگی بین النهرین به سوی شهرنشینی، تحولات تاریخ ساز دوره اوروک و برآمدن تمدن سومر پیش بروند؛ اما در آذربایجان، اقتصاد دامداری در سده های بعدی بیشتر مورد توجه و تأکید قرار گرفت؛ به گونه ای که در آذربایجان، پیدایش شهرهای قابل قیاس با عیلام و بین النهرین سده های بسیار به تأخیر افتاد.

کلید واژگان: آذربایجان، فلات ایران، پیش از تاریخ، عصر پارینه سنگی، عصر نوسنگی.

^۱ پژوهشکده نظر: مرکز تحقیقات هنر، معماری و شهرسازی، تهران.

جیمز ملارت^۱ در سال ۱۹۷۵م بر اساس مجموعه نتایج حاصل از مطالعات باستان شناختی، سه پهنه^۲ جغرافیایی را از مهمترین خاستگاه های روستائیشینی اولیه و عصر نوسنگی در فلات ایران معرفی کرد؛^۳ که سرزمین آذربایجان یکی از این سه پهنه جغرافیایی است^۴ (نقشه ۱).

سرزمین آذربایجان، در تعریفی برگرفته از دانش جغرافیای طبیعی، به ارتفاعات شمال غربی فلات ایران گفته می شود؛ در چهارچوب همین تعریف، آذربایجان از شمال به دره رود ارس و ارتفاعات قفقاز جنوبی، از غرب به فلات آناتولی شرقی، از جنوب به پیشکوه های زاگرس شمالی و از شرق به ساحل جنوب غربی بحر خزر محدود می شود. دشت قزوین که منتهی الیه جنوب شرقی آذربایجان را شکل می دهد، در دامنه سلسله جبال البرز غربی قرار گرفته است. دشت قزوین دروازه طبیعی سرزمین کوهستانی آذربایجان با پهندشت های داخلی نجد ایران است. دالان و معبر طبیعی ماکو- مرند- تبریز- میانه- زنجان- قزوین از عهد عتیق همواره مسیر اصلی تعاملات تجاری و فرهنگی آذربایجان با دیگر مناطق مرکزی فلات ایران بوده است.^۴

سرزمین آذربایجان به دلیل مجاورت و همسایگی با هلال حاصل خیزی خاورمیانه، از دوره مابعد یخبندان چهارم همواره نقش مهم و بارزی در تحولات فرهنگی و اجتماعی انسان پیش از تاریخ ایفا کرده است؛ بنابراین، آثار و بقایای باستان شناختی سیر تحولات فرهنگی و اجتماعی انسان پیش از تاریخ در آذربایجان، از عصر پیدایش و گسترش روستائیشینی تا پیدایش اولین شهرها، در حد امکان و با توجه به شرایط جغرافیایی و نیز نرخ توسعه اقتصادی منطقه قابل مطالعه و شناسایی است.

در این نوشتار به ایجاز و اختصار تحولات فرهنگی آذربایجان پیش از تاریخ، از عصر پارینه سنگی تا آغاز عصر کالکولیتیک بررسی و معرفی شده است؛ با تأکید بر اینکه کلمه و مفهوم تاریخی و فرهنگی آذربایجان فقط در مطالعات دوران تاریخی و بویژه دوران شکوهمند تمدن اسلامی اعتبار دارد؛ و نه تنها هنوز به یقین نمی دانیم که مردمان ساکن در آذربایجان در تاریکی هزاره های پیش از تاریخ به چه زبانی سخن می گفته و سرزمین خود را چه می نامیده اند، بلکه تا کنون هیچ سند و مدرک محکم و مستدل باستان شناختی دال بر قوام و اعتبار کلمه آذربایجان در دوران ماقبل اسلام هنوز به دست نیامده است.^۵

۱ James Mellaart

۲ ر.ک. Talai ۱۹۸۳ا

۳ دو پهنه دیگر عبارتند از: زاگرس و خوزستان. همچنین ملک شه میرزادی در تقسیم بندی جغرافیایی- فرهنگی فلات ایران به هشت منطقه مهم در پیش از تاریخ، آذربایجان را ذیل منطقه سوم معرفی کرده است؛ ر.ک. ملک شه میرزادی ۱۳۷۸.

۴ این ایده و اندیشه برگرفته از مطالعات آقای دکتر حسن طلالی است؛ برای اطلاعات بیشتر ر.ک. طلالی ۱۳۷۴ الف.

۵ در کتیبه های بین النهرینی و عیلامی نامی از آذربایجان نیست. کتیبه های اورارتویی نیز آذربایجان کنونی را بدین اسم نمی شناسند در دو کتیبه داریوش اول هخامنشی در نقش رستم و بیستون، کلمه ماد شاید بر بخشی از آذربایجان یا تمامی آن اطلاق شده است؟! که البته در این باره هیچ یقین و اطمینان دقیقی در دست نیست؛ رابرت رولینگر در دو دهه اخیر، درباره مآداها مقالات و مباحث انتقادی بسیار جدی را مطرح و رهبری کرده است (در این باره ر.ک. Rollinger ۲۰۰۷). در چند سکه منسوب به سلسله ساسانی (۴) عنوان آتوریاتکان قرائت شده است؟! اما به یقین نام آذربایجان با تلفظ های گوناگون در منابع گوناگون دوران شکوهمند تمدن اسلامی به دفعات آمده است.

عصر پارینه سنگی

کهن ترین شواهد و مدارکی که از حضور مردمان عصر پارینه سنگی قدیم در آذربایجان حکایت می کند به چند تیر دستی منسوب به صنعت ابزار سنگی آشولین^۱ بازمی گردد که خانم هند صادق کوروس در دهه ۱۳۵۰ ه.ش در بررسی های سطح الارضی ناحیه تبریز- مراغه- میانه یافته است؛ این تیرهای دستی حداقل حدود نیم میلیون سال می تواند قدمت داشته باشد؛ این ابزارها با نمونه های یافته از لایه های تحتانی غار آزیخ، در اراضی امروزی کشور جمهوری آذربایجان در قفقاز جنوبی، قابل مقایسه اند (تصویر ۱). البته چنین می نماید که اقلیم کوهستانی و مرتفع آذربایجان در عصر یخبندان هرگز برای سکونت جوامع انسانی مناسب نبوده است؛ و نمی توان به جستجو و کشف آثار بیشتری از انسان های هموارکتوس امید داشت.

دومین آثار فرهنگی شناخته شده در منطقه به عصر پارینه سنگی میانی و صنعت ابزار سنگی موسترین^۲ بازمی گردد. کارلتون استانلی کون^۳، انسان شناس دانشگاه پنسیلوانیا، در بررسی های سال ۱۳۲۸ م.ش در ناحیه ارومیه موفق به شناسایی یک سکونتگاه انسان های نئاندرتال در غار تامتامنا شد. غار تامتامنا در شمال شهر ارومیه و چند کیلومتری غرب دریاچه ارومیه قرار دارد.^۴ کون در این بررسی، هفت قطعه چخماق از ابزارهای سنگی انسان نئاندرتال را کشف کرد؛ که حداقل حدود شصت هزار سال قدمت دارند.^۵ ابزارهای سنگی غار تامتامنا به دقت ساخته و پرداخته نشده و ناقص اند؛ بنابراین کون، با مقایسه آنها با مجموعه ابزارهای سنگی موسترین یافته از غار بیستون در ناحیه کرمانشاه، چنین نتیجه می گیرد که اقلیم دشت بیستون در عصر پارینه سنگی میانه در مقایسه با دشت ارومیه بسیار مساعد و مناسب تر بوده است؛ به همین دلیل، گروه های شکارچی نئاندرتال پس از یک سکونت موقت و بسیار زودگذر، ناحیه بیستون را به ارومیه ترجیح داده اند. ابزارهای سنگی موسترین یافته از غار وارواسی در زاگرس مرکزی نیز، مشابهت تام با مجموعه های یافته از بیستون و تامتامنا دارد (تصویر ۲).

۵۳

۶ Acheulean آشولین به دوره ای از پیش از تاریخ گفته می شود که از حدود ۱/۵ میلیون سال پیش آغاز شده و تا حدود ۳۰۰ هزار سال پیش ادامه داشته است. هموارکتوس (*Homo Erectus*) تنها گونه انسان شناخته شده از دوران آشولین است. مهمترین ویژگی فنی دوران آشولین، ساخت تیرها و کوبنده های دستی از سنگ شاخ و چخماق به شکل بیضوی و یا گلابی است. آثار فرهنگ آشولین برای اولین بار از ناحیه سنت آشول در فرانسه شناسایی شد.

۷ Mousterian موسترین به دوره ای از پیش از تاریخ گفته می شود که از حدود ۳۰۰ هزار سال پیش آغاز شده و تا حدود ۵۰ هزار سال پیش ادامه داشته است. نئاندرتال (*Homo Sapiens Neanderthalensis*) تنها گونه انسان شناخته شده از دوران موسترین است. مهمترین ویژگی فنی دوران موسترین، ساخت ابزارهای سنگی بویژه تیغه و پیکان و کمان از سنگ شاخ و چخماق است. آثار فرهنگ موسترین برای اولین بار از غار لا موسیه در ناحیه دوردونی فرانسه شناسایی شد. این احتمال وجود دارد که انسان مدرن (*Homo Sapiens Sapiens*) از حدود صد هزاره قبل به موازات نئاندرتال حضور داشته است.

Carleton Stanley Coon ۸

Coon ۱۹۵۷ ر.ک. ۹

۱۰ دانشگاه پنسیلوانیا برای سالیابی یافته های غار تامتامنا به روش های علمی تاکنون اقدامی نکرده است.

Dibble, Holdaway ۱۹۹۳ ۱۱

از حدود شصت هزار سال قبل از میلاد تا عصر نوسنگی جدید، یعنی تقریباً حدود ۶۰۰۰ ق.م، آثار و شواهدی از فرهنگ های پیش از تاریخ در نواحی مرکزی آذربایجان و دشت های مغان و ساحل رود ارس گزارش نشده است؛ البته در حاشیه جنوب غربی آذربایجان، یعنی در کوهپایه های زاگرس شمالی، و آنجا که خیز قوس سلسله جبال زاگرس شمالی پیش از ورود به اراضی کشورهای کنونی ترکیه و عراق از آذربایجان گذر کرده و بر ارتفاعات جنوب غربی دریاچه ارومیه مشرف می شود، وضعیت تحولات فرهنگی و اجتماعی متفاوت است.

زاگرس شمالی که بخشی از سلسله جبال زاگرس را تشکیل می دهد، درون کمر بند هلال خضیب^۱ قرار دارد. قوس هلال خضیب از کوهپایه های اراضی کوهستانی شمال غربی استان فارس و نیز سواحل خوزستان آغاز می شود؛ و پس از گذر از استان های کهگیلویه و بویر احمد سردسیر، چهار محال بختیاری، لرستان و کردستان از جنوب شرقی ترکیه می گذرد؛ آنگاه سراسر پهنه کوهستانی شمال کشور عراق و سوریه را در بر می گیرد؛ و سرانجام سراسر ساحل شرقی مدیترانه (لبنان و فلسطین و استان اناطاکیه ترکیه) را می پوشاند (نقشه ۲). ارتفاعات هلال خضیب منطقه ای است که در دوران مابعد یخبندان چهارم (دوره مابعد پلیستوسین) و همزمان با پس نشینی یخچال ها، در حدود دوازده هزاره قبل، به سبب بارش کافی نزولات جوی و رطوبت هوا، قابلیت جذب و پذیرش گونه های گیاهی و حیوانی مستعد اهلی شدن همانند بز، گوسفند، خوک و گندم و جو را پیدا کرده بود؛ و این در حالی بود که دیگر مناطق پست در خاورمیانه، همچون سرزمین های رسوبی دلتای نیل در مصر و بین النهرین جنوبی و صحرای شام، دارای اقلیم خشک با نزولات جوی کمتر بودند. ناگفته نماند که در دوره مابعد یخبندان چهارم، دیگر اراضی فلات ایران همانند دشت خوزستان و دشت های شرق جبال زاگرس مرکزی و فارس تا اقصای خراسان هنوز اقلیم مساعد برای پرورش تحولات فرهنگی و اجتماعی جوامع انسانی را نداشتند؛ حال آنکه دشت های غربی و جنوبی دریاچه ارومیه به دلیل مجاورت با کوهپایه های زاگرس شمالی، از حدود هزاره ششم قبل از میلاد یکی از اولین مناطق رشد و توسعه روستائینی در نجد ایران و قفقاز جنوبی بود. البته به نظر می رسد که شرایط اقلیمی مساعدی در دوران مابعد پلیستوسین بر آذربایجان حاکم نبوده است؛ زیرا که علیرغم حضور صنایع سنگی عصر پارینه سنگی جدید و فرآپارینه سنگی برادوستیان^۲ و زارزبان در زاگرس شمالی، تاکنون شواهدی از این فرهنگ ها در آذربایجان گزارش نشده است؛ به عبارت دیگر، در فاصله اسکان یک گروه از انسان های نئاندرتال در حدود شصت هزار سال قبل در غار تامتامای ناحیه ارومیه تا پیدایش روستای نوسنگی حاجی فیروز، چندین هزاره وقفه و سکوت بلند مدت مشاهده می شود؛ با این وجود، باستان شناسان پیش کسوتی چون حسن طلالی، فرانک هول^۳، چارلز برنی^۱ و یا جیمز ملارت بر

۵۴

۱۲ برای اولین بار، جیمز هنری برستد (James H. Breasted) مستشرق و مصرشناس آمریکایی (۱۹۳۵-۱۸۶۵م) در اوایل قرن بیستم میلادی اصطلاح جغرافیایی- تاریخی "هلال خضیب" را در ادبیات شرق شناسی رایج کرد (رک. شهمیرزادی ۱۳۷۸). هلال خضیب منطقه پهناور جغرافیایی- تاریخی در خاورمیانه است که سرزمین های بین النهرین، جنوب آناتولی، سلسله جبال زاگرس، ساحل شرقی مدیترانه و دره رود اردن را در بر می گیرد. رودهای دجله، فرات، نهر اردن، خابور، زاب کوچک و بزرگ، کرخه، کارون، شط العرب، بهمنشیر، اروند، قره سو و گاماسیاب این سرزمین گسترده را آبیاری می کنند. به منابع آبی هلال خضیب، باید رودخانه های محلی زاگرس ولبنان و فلسطین نیز افزوده شود. هلال خضیب به شکل یک قوس بلند از ساحل شرقی مدیترانه آغاز و به ساحل شمال غربی خلیج فارس منتهی می شود.

این باورند که هنوز بررسی های میدانی کافی برای شناسایی سکونتگاه های عصر فراپارینه سنگی در آذربایجان انجام نشده است؛ و حتی چارلز برنی سخت اصرار دارد که احتمالاً چنین سکونتگاه های در زیر رسوبات آبرفتی اطراف دریاچه ارومیه مدفون شده است. زمین سیمای^۲ آذربایجان همانند یک کاسه مضرس است که دریاچه ارومیه و دشت های اطراف آن، رسوبات و آبرفت های شیب های تند کوه های سیلان و میشو و ارویل داغی را در خود جذب و جمع می کند.^۳

در حدود هزاره ششم قبل از میلاد، تحت تأثیر تحولات فرهنگی زاگرس، آذربایجان وارد عصر روستائینی می شود. مهمترین محوطه های باستانی شناخته شده عصر روستائینی در آذربایجان که کاوش شده اند، عبارتند از: اهرنجان، حاجی فیروز، یانیق تپه و اغدیر.

تپه اهرنجان

از بررسی ها و کاوش های باستان شناسان ایرانی، کهن ترین آثار فرهنگی عصر روستائینی پیرامون دریاچه ارومیه از محوطه باستانی تپه اهرنجان در حومه شهر سلماس در استان آذربایجان غربی شناسایی و معرفی شده است. قدمت فرهنگ عصر نوسنگی اهرنجان به حدود شش هزار سال قبل از میلاد بازمی گردد؛ که با روستاهای عصر نوسنگی جدید حسونا، شمشارا، سامره و گردعلی آقا در بین النهرین شمالی و تل سبی ابید در سوریه هم افق است.

برای اولین بار دکتر حسن طلایی، استاد باستان شناسی دانشگاه تهران، در دهه ۱۳۵۰ موفق به شناسایی تپه اهرنجان شد. نتایج بررسی های سطح الارضی حسن طلایی در سال ۱۳۶۲ ه.ش در نشریه تخصصی مؤسسه باستان شناسی آلمان برای اولین بار منتشر شد.^۴ انتشار این مقاله همزمان بود با انتشار نتایج کاوش های هیئت باستان شناسی دانشگاه پنسیلوانیا در دره سولدوز با عنوان روستای نوسنگی حاجی فیروز؛ که در این کتاب، حاجی فیروز به عنوان قدیمی ترین روستای آذربایجان معرفی شده است. علیرغم آن، مطالعات باستان شناختی در اهرنجان تپه نشان می دهد که اگر آثار فرهنگی اهرنجان قدیمی تر از حاجی فیروز نباشد، باید هم افق با آن باشد.

در سال ۱۳۷۲ ه.ش آقای بهمن کارگر، باستان شناس پیش کسوت اداره کل میراث فرهنگی وقت استان آذربایجان غربی، در تپه اهرنجان و محوطه باستانی قره تپه گمانه زنی و کاوش کرد. بافت کامل روستای اهرنجان - بر خلاف حاجی فیروز - هنوز کاوش و خاکبرداری نشده است؛ و اطلاعات کنونی ما هنوز به بررسی های سطح الارضی دکتر حسن طلایی و گمانه زنی آقای کارگر محدود است.^۵

Charles A. Burney ۱۳

درباره این ایده برنی ر.ک. ۱۹۸۷ Hole

۱۵ اصلاح زمین سیمای را دکتر حسن طلایی در ادبیات باستان شناسی ایران (به زبان فارسی) معادل فیزیوگرافی و فیزیک عوارض سطحی زمین و یا ژئومورف به کار می برد؛ که در اینجا نیز از همین اصطلاح استفاده شده است.

۱۶ نگارنده این شناخت جغرافیایی را از کتاب ارزشمند آقای بهروز خاماچی در موضوع جغرافیای آذربایجان شرقی گرفته است؛ ر.ک. خاماچی ۱۳۲۰.

۱۷ ر.ک. Talai ۱۹۸۳a

۱۸ ر.ک. کارگر ۱۳۷۴

سنت سفالگری اهرنجان به دو گروه اصلی ساده و منقوش تقسیم می شود. هر دو گونه سفال اصلی اهرنجان در کوره های روباز و با حرارت کم پخته و با دست ساخته شده اند. شکل رایج سفالینه ها، کاسه های ساده و سبوهای گردن دار است. در میان کاسه های ساده اهرنجان، انواعی دارای لوله دیده می شود؛ که لوله کوتاهی را در نزدیکی لبه تعبیه کرده اند. به نظر دکتر حسن طلائی، ساخت ظروف لوله دار یکی از نوآوری ها و ابداعات فنی عصر نوسنگی است که چند هزاره پیش از آغاز عصر آهن در آذربایجان رواج داشته است.^۱ ناگفته نماند که سنت ساخت کاسه های لوله دار اهرنجان در خاورمیانه فقط قابل مقایسه با کاسه های سنگی عصر کالکولیتیک دوموز تپه در جنوب آناتولی است.^۲ از آمیزه کاه در ساخت سفال های اهرنجان بسیار استفاده شده است. نقش رایج در سفال های منقوش اهرنجان، خطوط زیگزاگ و هاشور و مثلث های درهم نامنظم است؛ که آنها را با رنگ تیره بر زمینه ای روشن از طیف نخودی و کرمی تا صورتی بسیار روشن ترسیم کرده اند (تصویر ۳). طیف رنگ سفال های ساده نیز در میانه صورتی بسیار روشن تا نخودی و کرمی قرار می گیرد. شکل عمومی سفالینه های اهرنجان با سنت سالگری حاجی فیروز و حسونا قابل مقایسه است.

علاوه بر سفال، هاون های ساده سنگی، دسته هاون سنگی، ابزارهای سنگی ساخته از سنگ چخماق و ابسیدین در میان یافته های سنگی اهرنجان تپه مشاهده و گزارش شده است. حتی از استخوان حیواناتی چون بز و گوسفند نیز ابزار می ساختند. علیرغم وجود منابع طبیعی ابسیدین در اراضی کوهستان آذرین اراویل داغی در دشت سلماس و دیگر منابع آتشفشانی چون کوه سهند در شرق دریاچه ارومیه، صنعتگران اهرنجانی از سنگ های ابسیدین وارداتی از پیرامون دریاچه آلاداغ (وان) در شرق آناتولی استفاده کرده اند؛ که همین مسئله مورد مطالعه و کنکاش است.

۵۶

بررسی مجموعه فرهنگی اهرنجان نشان می دهد که یک جامعه ساده کشاورز و دامدار در عصر نوسنگی جدید و حدود ۶۰۰۰ تا ۵۰۰۰ ق.م در دشت های خوی و سلماس و ارومیه ساکن بوده است؛ که به احتمال بسیار مراحل پیدایش و رشد و تکوین ابتدایی خود را در کوهپایه های زاگرس شمالی سپری کرده و در دشت های پیرامون دریاچه ارومیه به مرحله پیشرفت و شکوفایی رسیده است. بنا به گفته آقای کارگر، آثار فرهنگی مکشوف از قره تپه نیز معرف فرهنگ اهرنجان است. به احتمال بسیار، فرهنگ اهرنجان قدیمی ترین فرهنگ عصر روستائیشینی است که تاکنون در آذربایجان شناسایی و معرفی شده است.

تپه حاجی فیروز

از سال ۱۳۳۶ ه.ش هیئت باستان شناسی دانشگاه پنسیلوانیا به سرپرستی رابرت دایسون^۳ پروژه کاوش تپه حسنلو و محوطه های باستانی پیرامون آن را آغاز کرد؛ در راستای همین پروژه، در سال ۱۳۳۷ ه.ش چارلز برنی برای کاوش تپه حاجی فیروز در نزدیکی تپه مرتفع حسنلو به هیئت دایسون پیوست؛ این

۱۹ رک. طلائی ۱۳۷۳

۲۰ کاوشگر بریتانیایی کاسه های سنگی لوله دار دوموز تپه را حدود ۵۰۰۰ سال ق.م سالیایی کرده است؛ رک. Campbell

۲۰۰۶، ۲۰۰۲

Robert Dyson Jr. ۲۱

کاوش با همکاری توماس کایلر یانگ ادامه یافت. کاوش های گسترده تپه حاجی فیروز در دهه ۱۳۵۰ م.ش انجام شد؛ این کاوش، که هدف اصلی آن خاکبرداری بافت روستای پیش از تاریخی حاجی فیروز و تحلیل وضعیت اجتماعی و فرهنگی آذربایجان در عصر نوسنگی بود، موضوع رساله دکترای انسان شناسی پیش از تاریخ خانم مری ماتیلدا وویت^۲ را تشکیل می داد؛ که همان طور پیشتر اشاره شد، نتایج آن در سال ۱۹۸۳ منتشر گردید. دکتر وویت، بر اساس سالیابی رادیو کربن ۱۴، قدمت ۵۵۰۰ ق.م را برای روستای عصر نوسنگی حاجی فیروز پیشنهاد کرده است؛ همچنین از دیدگاه وی، فرهنگ حاجی فیروز تحت تأثیر فرهنگ بین النهرینی حسونا است؛ بدین معنی که، مردمانی زارع و دامدار از حوزه فرهنگ حسونا در بین النهرین شمالی، از طریق معابر کوهستانی زاگرس شمالی به دره سولدوز مهاجرت کرده اند؛ و چون در اواسط هزاره ششم قبل از میلاد، دشت های غرب دریاچه ارومیه سرسبز و پر آب و دارای اقلیم نسبتاً مساعدتری نسبت به بین النهرین بود، روستاهای فرهنگ حاجی فیروز در منطقه گسترده شدند؛ بنابراین، از دیدگاه وویت، فرایند روستانشینی در آذربایجان از بین النهرین تأثیر پذیرفته است.^۳

اندیشه تأثیرپذیری فرهنگ های درون فلات ایران از بین النهرین، فقط به خانم وویت محدود و منحصر نبوده است؛ بلکه این اندیشه خود بخشی از یک مکتب اروپایی-آمریکایی است که تمامی تحولات اجتماعی و فرهنگی آسیای غربی و به خصوص ایران را متأثر از بین النهرین می بیند؛ برای مثال، بر اساس افق های سفالی، رابرت دایسون سنت سفالگری منقوش در آذربایجان و پهنشدت های جنوب جبال البرز همانند دشت قزوین و تهران را تأثیر فرهنگی بین النهرین می پندارد؛ و یا اینکه فرهنگ های دشت خوزستان تحت تأثیر یک جنبه بین النهرین معرفی می شود؛ در این میان، شماری از باستان شناسان ایرانی همانند یوسف مجیدزاده از ایده رشد فرهنگی درونزای این مناطق دفاع می کنند.^۴

روستاییان دوره حاجی فیروز با زراعت عدس، گندم و جو اهلی شده آشنا بودند. کشت تاک های انگور از دیگر اقلام زراعی بود. از محصول انگور، شراب تولید می شد؛ و بنا به ادعای هیئت باستان شناسی آمریکایی، کهن ترین شواهد باستان شناختی استحصال شراب از آذربایجان به دست آمده است. کاربری سفالینه های موسوم به سینی پوست کنی را تولید شراب دانسته اند. علاوه بر زراعت، پرورش گله های بز و گوسفند و خوک اهلی شده از دیگر فعالیت های اقتصادی مردمان حاجی فیروز بود.^۵

مردمان حاجی فیروز در کلبه های خشتی مستطیلی شکلی زندگی می کردند که دیوارهای آن کاهگل اندود، کف اتاق هایش گل کوب و ملاط اصلی سازه اش گل بود. بیشتر کلبه ها ۲ اتاق کوچک حدود

Thomas Cuyler Young ۲۲

Mary M. Voigt ۲۳

Voigt ۱۹۸۳ ۲۴

۲۵ در این نوشتار، بدین موضوع به ایجاز اشاره شده است؛ و بیش از این جای سخن نیست. برای اطلاعات بیشتر رک. Talai

۱۹۸۳ b

Voigt ۱۹۸۳ ۲۶

۲۸۳ متر داشتند؛ که در یکی از اتاق‌ها اجاق یا تنوری کوچک در کف اتاق تعبیه می‌شد. یک تنور نیز در حیاط قرار داشت^۱ (تصویر ۴).

از بافت روستای حاجی فیروز هیچ تدفینی گزارش نشده است؛ بلکه اموات را به صورت گروهی یا انفرادی و به صورت جمع شده یا همان حالت جنینی در قبوری ساده و فاقد سازه، در حاشیه روستا و یا پشت کلبه‌ها دفن می‌کردند. در مواردی اندود گل اخری بر روی اسکلت گزارش شده است.^۲

صنعت ابزار سنگی حاجی فیروز در رابطه با زراعت تفسیر شده است. فزونی تعداد تیغه‌های سنگی ساخته شده از اسیدین دریاچه آلاداغ و یا سنگ چخماق نسبت به تراشه‌های سنگی، می‌تواند نشانه محوریت فعالیت‌های زراعی باشد. هاون و دسته‌هاون سنگی و سنگ‌های کوبنده و صفحات سنگی^۳ برای آرد و پودر کردن مواد گیاهی و کانی‌های نرم، بخشی مهم از صنعت ابزار سنگی حاجی فیروز را تشکیل می‌دهد. در کنار صنعت ابزار سنگی، از استخوان حیوانات نیز ابزارهایی مثل سوزن ساخته می‌شد؛ همچنین به دو شیوه یکی از رو-یکی از زیر و یا دو تا از رو-دو تا از زیر، زیر اندازها و پرده‌های حصیری می‌بافتند (تصویر ۵). مهرهای سنگی مسطح و چهارگوش حاجی فیروز که دارای نقوش مواج و مثلث‌هایی به شکل قلال کوهساران هستند، به نظر می‌رسد که بیشتر کاربری آیینی داشته‌اند تا اینکه احراز مالکیت فردی (تصویر ۶).

سنت سفالگری حاجی فیروز با سیوهای گردن‌دار و کاسه‌های ساده منقوشی معرفی می‌شود که در آن، نقوش مثلثی شکل و زیگزاگ‌های درهم تیره یا قرمز رنگ را بر روی زمینه‌ای روشن مانند کرمی روشن، پرتغالی روشن و یا صورتی بسیار روشن نقاشی می‌کردند؛ این سفالینه‌ها در کوره‌هایی روباز و با حرارت پایین پخته می‌شدند؛ و آمیزه اصلی خمیره آنها شن و گاه و یا شن بود (تصویر ۷). سنت سفالگری حاجی فیروز شبیه سنت سفالگری طبقه اول تپه حسونا در بین‌النهرین شمالی بوده و در خاورمیانه فقط با حسونا مقایسه شده است.

کاوش‌های محوطه باستانی حاکمی اوسه در ناحیه دیاربکر کشور ترکیه به معرفی روستایی از عصر نوسنگی جدید انجامیده است که مجموعه فرهنگی آن با حاجی فیروز در ایران و حسونا - سامرا در عراق کاملاً شبیه و قابل مقایسه است^۴ (نقشه ۳).

یانیق تپه

محوطه باستانی یانیق تپه در روستای تازه کند از توابع شهرستان خسروشهر قرار دارد؛ و فاصله آن تا شهر تبریز حدود ۳۰ کیلومتر است. یانیق تپه مهم‌ترین محوطه باستانی پیش از تاریخ در شرق دریاچه ارومیه است که تا کنون کاوش شده است. هیئت باستان‌شناسی دانشگاه منچستر به سرپرستی چارلز برنی در سال‌های ۱۳۳۹ تا ۱۳۴۲ ه.ش یانیق تپه را کاوش کرد؛ که نتایج آن در سالنامه باستان‌شناسی عراق

چاپ شده است.^۱ یانیق تپه طبقات و لایه های فرهنگی متعددی دارد؛ که توالی فرهنگی شرق دریاچه ارومیه از عصر نوسنگی جدید تا عصر آهن را نشان می دهد. آثار عصر نوسنگی جدید نه تنها از یانیق تپه، که از تپه ای کم ارتفاع در حدود ۴۰۰ متری آنجا نیز به دست آمده است.

کاوش های برنی در یانیق تپه به کشف آثاری از معماری عصر نوسنگی در عمق ۴ متری زیرکف دشت تبریز انجامید. در تپه کوچک دوم نیز ۹ مرحله معماری دیگر شناسایی و خاکبرداری شد. نظر به فاصله اندک این دو محوطه از یکدیگر، به احتمال بسیار روزگاری هر دو یک محوطه واحد بوده اند؛ اما به مرور ایام دچار فرسایش و تخریب شده اند.

کلبه های خشتی یانیق تپه دارای پلان مستطیلی شکل و دیوارهای کاهگل اندود بودند؛ اما بر خلاف حاجی فیروز، در اینجا کف با قطعات سنگ آهک مفروش می شد.^۲

علاوه بر معماری، سنت سفالگری یانیق تپه نیز با فرهنگ حاجی فیروز متفاوت است. سفال های نوسنگی یانیق تپه بیشتر دارای رنگ نخودی روشن و گاه مایل به سبزند؛ که آمیزه خمیر آنها کاه بوده و در کوره های روباز با حرارت کم پخته شده اند. به طور کلی در عصر نوسنگی آذربایجان هنوز ساخت سفال با چرخ سفالگری رواج نداشت؛ و همه سفال ها دست سازند. سفالینه های عصر نوسنگی یانیق تپه در لایه های تحتانی ساده و فاقد تزیینات منقوشند و شکل رایج، بیشتر کاسه های گود ساده و سبوهای دهان گشاد و بشقاب است. سفالگری منقوش در لایه های فوقانی پدیدار می شود. در لایه های فوقانی، تزیینات هاشوری شکل بیشتر قابل مقایسه با حاجی فیروز است.

۵۹

صنعت ابزار سنگی یانیق تپه تحت تاثیر صنعت ابزار سنگی زاگرس شمالی است. صنعتگران بیشتر از منابع خام محلی و به ویژه سنگ شاخ استفاده کرده اند. سنگ افسیدین تنها ماده خام وارداتی است که از پیرامون دریاچه آلاذغ در شرق فلات آناتولی استحصال می شد.^۳

بر اساس نتایج سالیابی علمی به روش رادیو کربن ۱۴، قدمت حدود ۵۲۵۰ تا ۵۱۰۰ ق.م برای آثار عصر نوسنگی جدید یانیق تپه قابل پیشنهاد است.^۴ کاوشگر همچنین بر اساس سالیابی مواد فرهنگی لایه عصر کالکولیتیک قدیم در لایه های فوقانی، تسلسل فرهنگی از عصر نوسنگی جدید به عصر کالکولیتیک قدیم در یانیق تپه را پیشنهاد کرده است.

علیرغم اهمیت بسیار یانیق تپه در مطالعات باستان شناسی فلات ایران، متأسفانه پس از سال ۱۳۴۳ ه.ش این مطالعات تا به امروز متوقف مانده، و جای تأسف بسیار است که این محوطه باستانی بسیار ارزشمند از وضعیّت حفاظتی مطلوبی برخوردار نیست!

Burney, Lang ۱۹۷۱ ۳۱

Burney ۱۹۶۴ ۳۳

Burney ۱۹۶۴ ۳۳

Mellaart ۱۹۷۵ ۳۴

Voigt ۱۹۸۳ ۳۵.

تپه اغدیر

تپه اغدیر از محوطه های باستانی حاشیه رود ارس است؛ که در دشت مغان قرار دارد. زمین سیمای دشت مغان در سرزمین کوهستانی آذربایجان بسیار متفاوت است. دشت مغان در اصل جلگه ای استپی است که با پس نشینی دریای خزر و انباشت رسوبات آبرفتی ارتفاعات تالش و سبلان و قفقاز کوچک شکل گرفته است.^۱ در عمق ۴ الی ۵ متری دشت مغان می توان به رسوبات دریای خزر دست یافت! دشت مغان از جمله سرزمین هایی بود که پس از پایان یخبندان چهارم تا حدود هزاره ششم ق.م هنوز دارای اقلیم مساعد برای حیات جوامع کوچک عصر نوسنگی نبود. همچنین آشکار است که به دلیل زمین سیمای متفاوت و دوری آن از هلال خضیب و حتی دریاچه ارومیه، سیمای فرهنگی این منطقه در عصر نوسنگی از حوزه های فرهنگی حاجی فیروز و یانیق تپه متفاوت باشد.

تپه اغدیر بخشی از اراضی شمال شرقی روستای اغدیر است که در ۱۶ کیلومتری جنوب شهرستان اصلاندوز قرار گرفته است. تپه اغدیر با وسعت حدود ۴ هکتار بر چای دره سی مشرف است. در گمانه زنی تپه اغدیر ۱۴ لایه شناسایی شد؛ که لایه های تحتانی معرف عصر نوسنگی است.^۲

سفال های تپه اغدیر با دست ساخته شده و در کوره های روباز با حرارت کم پخته شده اند. آمیزه اصلی خمیره آنها بیشتر کاه است. شکل رایج این سفالینه ها بیشتر کاسه ساده گود، سوی دهان گشاد و سینی گود است. سفالینه های عصر نوسنگی اغدیر بیشتر ساده و فاقد نقش و نگارند؛ که رنگ پوشش بیشتر آنها طیفی از نخودی تا کرمی روشن است (تصویر ۸). کاوشگران ایرانی، سنت سفالگری عصر نوسنگی تپه اغدیر را بیشتر با محوطه های عصر نوسنگی قفقاز جنوبی مقایسه کرده اند.^۳

۶۰

مجموعه ابزار سنگی مکشوف از تپه اغدیر معرف یک مدنیت عصر نوسنگی است: تیغه، تراشه، پیکان، سرنیزه، هاون، دسته هاون، سنگ هاون و سنگ کوبنده بیشترین نمونه های قابل مشاهده در این مجموعه اند (تصویر ۹). ۸٪ تیغه ها و تراشه های تپه اغدیر از سنگ افسیدین ساخته شده و بقیه از جنس سنگ شاخ است.^۴ با توجه به وارداتی بودن سنگ افسیدین از حوزه دریاچه آلاداغ در شرق آناتولی، احتمال دارد که افسیدین دشت مغان هم وارداتی باشد؛ این فرضیه نیازمند مطالعات آزمایشگاهی دقیق است.

دو گور عصر نوسنگی نیز در تپه اغدیر کاوش شده است؛ که در این گورها متوفی را به شکل جمع شده و در حالت جنینی همراه با ظروف سفالی درون قبری ساده و فاقد سازه دفن کرده اند.^۵

تپه اغدیر علیرغم اهمیت آن در باستان شناسی دشت مغان، هنوز با روش های علمی سالیابی نشده است؛ و سرپرست هیئت کاوش نیز برای مجموعه فرهنگی یافته از آنجا هنوز قدمت و دیرینگی معینی پیشنهاد نکرده است؛ اما به پیشنهاد نگارنده، و نظر به نزدیکی تپه اغدیر به محوطه های باستانی قفقاز جنوبی و

دوری آن از حوزه دریاچه ارومیه و وجود حداقل تشابهات فرهنگی و جنبه های قابل قیاس با فرهنگ های یانیق تپه و حاجی فیروز در عصر نوسنگی جدید، می توان قدمت اوایل هزاره پنجم ق.م یعنی حدود ۵۰۰۰ تا ۴۸۰۰ ق.م را پیشنهاد کرد.^۱

مؤخره

بررسی و شناخت دقیق عصر نوسنگی در آذربایجان هنوز ابهامات و پرسش های بی جواب متعددی دارد. هنوز سال های پارینه سنگی و بویژه پارینه سنگی جدید آذربایجان، به عنوان مقدمه ای بر تحولات عصر نوسنگی، بخشی از هزاره های تاریخ این سرزمین پر رمز و راز تاریخی محسوب می شود؛ با این حال، بر اساس مطالعات رو به گسترش جغرافیایی و زیست محیطی، امروزه می توان این فرضیه را مطرح کرد که آذربایجان و بویژه پیرامون دریاچه ارومیه هنوز استعداد زیست محیطی لازم را در دوران مابعد یخبندان برای رشد و توسعه اولین جوامع نوسنگی نداشته است؛ بلکه تحت تأثیر نیمه شرقی هلال خضیب و از حدود هزاره ششم قبل از میلاد وارد مرحله روستانشینی شد.

بررسی عصر نوسنگی آذربایجان نشان می دهد که همانند بین النهرین شمالی، در اینجا نیز همراه با تغییر سیمای زمین، فرهنگ های روستانشین جنبه های متفاوتی از همدیگر یافته، و حداقل سه فرهنگ متفاوت در سه گوشه دریاچه ارومیه پدیدار شده است؛ با این حال، چگونگی فرجام آنها و آغاز عصر کالکولیتیک در آذربایجان هنوز سوالی است نیازمند جواب.

ناگفته نماند که جغرافیای کوهستانی آذربایجان سبب آن گردید که تحولات اجتماعی و فرهنگی روستاهای عصر نوسنگی این منطقه سیر و سرنوشتی متفاوت از روستاهای بین النهرین داشته باشد. کوهستان های سرسخت و صعب العبور آذربایجان، امکان زراعت را فقط در دره های دارای منابع دائمی آب و شیب ملایم کوهپایه ها فراهم کرده است؛ و روستای آذربایجانی از حدود هشت هزار سال قبل همواره با کمبود اراضی زراعی مناسب در جدال بوده است؛ از طرف دیگر، در این جغرافیای زرخیز ولی سرسخت فقط می توان به زراعت دیم متکی به فصول بارش امید داشت؛ حال آنکه، در بین النهرین پست و هموار، کیلومترها اراضی آبرفتی حاصل خیز وجود دارد که به واسطه کانال های آبیاری می توان آنها را با آب رودهای دجله، فرات، زاب و خابور و شط العرب سیراب کرد؛ همین تفاوت های جغرافیایی سبب آن شد که روستاهای عصر نوسنگی بین النهرین به سوی شهرنشینی، تحولات تاریخ ساز دوره اوروک و برآمدن تمدن سومر پیش بروند؛ اما در آذربایجان، اقتصاد دامداری در سده های بعدی مورد توجه و تأکید بیشتری قرار گرفت. شرایط مشابه بین النهرین، در اراضی پست رسوبی و پرآب خوزستان هم قابل مطالعه و تأمل است؛ در اینجا نیز، هم افق با سومر شاهد پیدایش تمدن کهنسال عیلامی و کهن شهر شوش در آستانه هزاره چهارم قبل از میلاد هستیم؛ اما در آذربایجان، پیدایش شهرهای قابل قیاس با عیلام و بین النهرین چندین قرن به تأخیر افتاد.

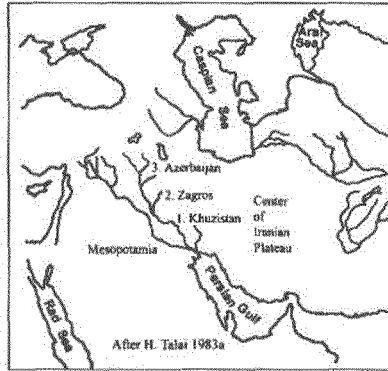
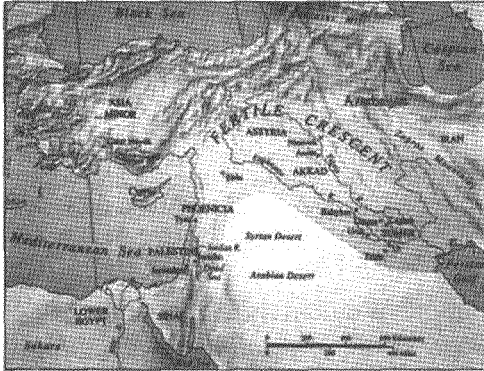
۴۱ جیمز ملارت قدمت محوطه های عصر نوسنگی قفقاز جنوبی را حداکثر فراتر از هزاره پنجم قبل از میلاد نمی داند؛ رک.

کتاب شناسی فارسی

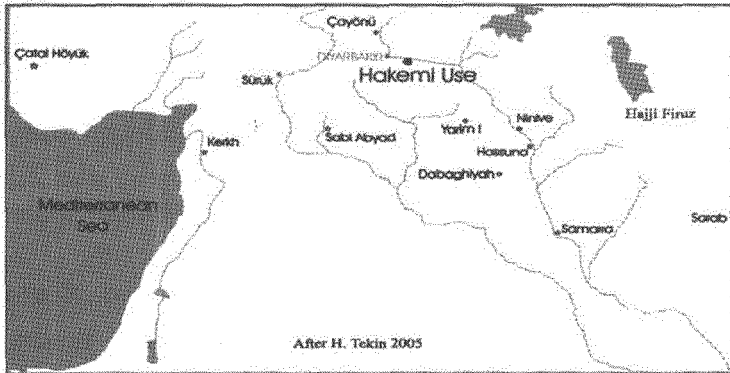
- ۱) حصاری، مرتضی و حسن اکبری. ۱۳۸۴. "گزارش گمانه زنی تپه اغدیر، اصلاندوز"، گزارش های باستان شناسی، شماره ۴، صص. ۲۷-۱۳.
- ۲) خاماچی، بهروز. ۱۳۷۰. فرهنگ جغرافیایی آذربایجان شرقی، تهران: انتشارات سروش.
- ۳) طلایی، حسن. ۱۳۷۴ الف. باستان شناسی و هنر ایران در هزاره اول قبل از میلاد، چاپ اول، تهران: انتشارات سازمان سمت.
- ۴) طلایی، حسن. ۱۳۷۴ ب. "ظروف لوله دار عصر آهن و فرضیه مهاجرت آریایی ها"، باستان شناسی و تاریخ، شماره ۱۷.
- ۵) کارگر، بهمن. ۱۳۷۴. بررسی و گمانه زنی در تپه اهرنجان و قره تپه دست سلماس، رساله منتشر نشده کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشگاه تهران.
- ۶) ملک شه میرزادی، صادق. ۱۳۷۸. ایران پیش از تاریخ، چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- ۱) Alizadeh, K., Ur, J. ۲۰۰۷. "Formation and destruction of pastoral and irrigation landscapes on the Mughan Steppe, north-western Iran", *Antiquity*, Vol. ۸۱, No.۱, pp. ۱۴۸-۱۶۰.
- ۲) Burney, C. A. ۱۹۶۴. "The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, ۱۹۶۲: Third Preliminary Report". *Iraq* Vol. ۲۶, pp. ۵۴-۶۱.
- ۳) Burney, C. A. and Lang, D. M. ۱۹۷۱. *The People of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- ۴) Campbell, S. ۲۰۰۲. "Domuz Tepe ۲۰۰۲", *Anatolian Archaeology*, Vol. ۸, pp. ۲-۳.
- ۵) Campbell, S. ۲۰۰۶. "Domuz Tepe ۲۰۰۶", *Anatolian Archaeology*, Vol. ۱۲, pp. ۱۷-۱۸.
- ۶) Coon, C.S. ۱۹۵۷. *Seven Caves: Archaeological Explorations in the Middle East*. London: Jonathan Cape.
- ۷) Dibble, H. L. and Holdaway, S.J. ۱۹۹۳. "The Middle Palaeolithic Industries of Warwasi", *The Palaeolithic Prehistory of the Zagros-Taurus*. In D. I. Olszewski and H.L. Dibble (eds.). Philadelphia: The University Museum of Pennsylvania, pp. ۷۵-۱۰۰.
- ۸) Hole, F. (ed.) ۱۹۸۷. *The Archaeology of Western Iran: Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest*. Washington D.C: Smithsonian Institutions Press.
- ۹) Mellaart, J. A. ۱۹۷۵. *The Neolithic of the Near East*. London: Thames and Hudson.
- ۱۰) Rollinger, R. ۲۰۰۷. "Med Kralligi: Hayalet Impratorluk", *Arkeo Atlas*, No.۶, pp. ۸-۱۸.
- ۱۱) Talai, H. ۱۹۸۳a. "Pottery Evidence from Ahrendjan Tepe, a Neolithic Site in Salmas Plain, Azerbaijan, Iran", *AMI*, Band ۱۶, ۷-۱۷.
- ۱۲) Talai, H. ۱۹۸۳b. "Stratigraphical Sequence and Architectural Remains at Ismailabad the Central Plateau of Iran", *AMI*, Band ۱۶, ۵۷-۶۸.
- ۱۳) Tekin, H. ۲۰۰۵. "HakemiUse: A New Discovery Regarding the Northern Distribution of Hassunan/Samarran Pottery in the Near East", *Antiquity*, Vol.۷۹, No. ۲۰۲.
- ۱۴) Voigt, M. M. ۱۹۸۳. *Hajji Firuz Tepe, Iran: the Neolithic Settlement*. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.

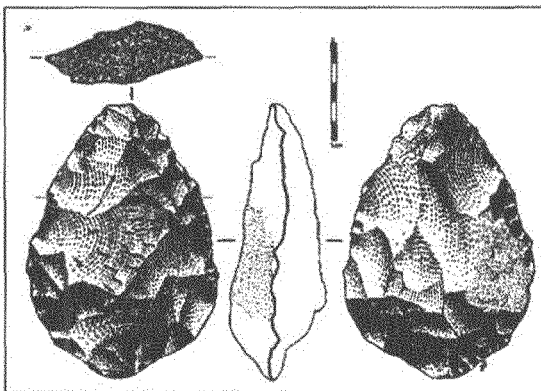
راهنمای نقشه ها و تصاویر

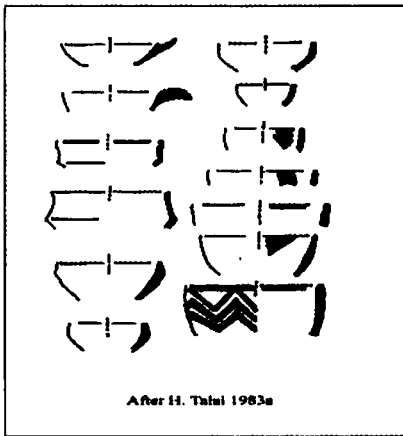
نقشه ۱: پهنه بندی عصر نوسنگی در فلات ایران
 از جیمز ملارت (Talai ۱۹۸۳a)
 نقشه ۲: موقعیت هلال خضیب در خاورمیانه بنا به تعریف
 جیمز هنری برستد (آرشیو مؤسسه باستان شناسی دانشگاه تهران)

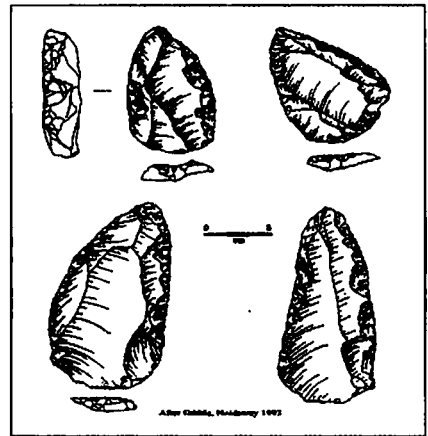
نقشه ۳: موقعیت روستای حاجی فیروز نسبت به محدوده های خاکمی اوسه، حسونا و سامره (Tekin ۲۰۰۵)

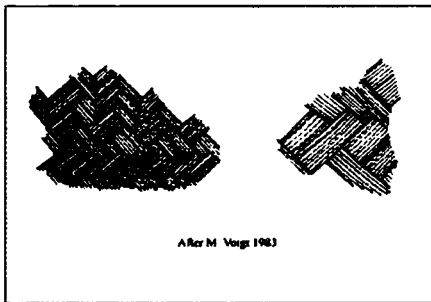
تصویر ۱: نمونه ای از تبرهای دستی نوع آشولین (یافته از غار آزیخ)

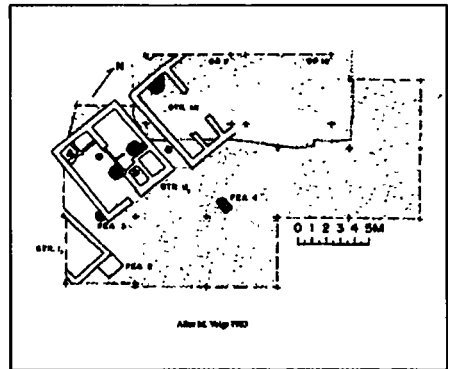
تصویر ۳: قطعات سفال منقوش نوع اهرنجان
(Talai ۱۹۸۳a)

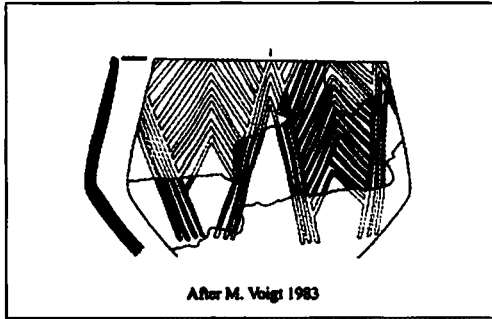
تصویر ۲: نمونه‌ای از ابزارهای سنگی یافته از
غار وارواسی و بیستون (Dibble, Holdaway ۱۹۹۳)

تصویر ۵: یک نمونه از حصیرهای بافته شده در
حاجی فیروز (Voigt ۱۹۸۳)

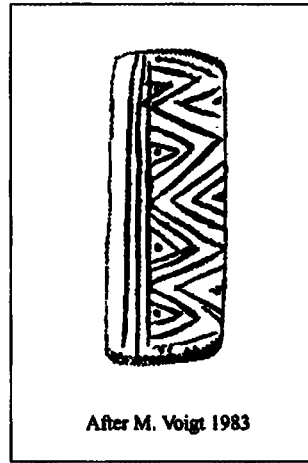

تصویر ۴: پلان یک کلبه خشتی در روستای نوسنگی
حاجی فیروز (Voigt ۱۹۸۳)

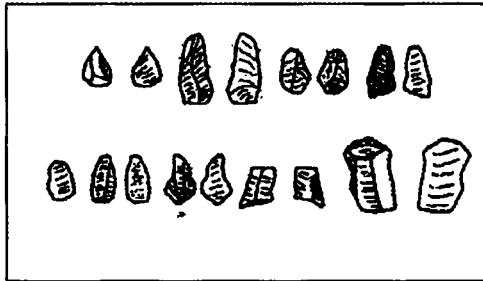
After M. Voigt 1983

تصویر ۷: یک نمونه از سفال های منقوش نوع حاجی فیروز
(Voigt ۱۹۸۳)

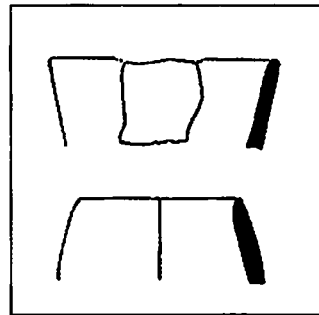

After M. Voigt 1983

تصویر ۶: یک نمونه از مهرهای سنگی
مسطح حاجی فیروز (Voigt ۱۹۸۳)

تصویر ۹: نمونه ای از ابزارهای سنگی یافته
از تپه اغدیر اصلاندوز (حصاری، اکبری ۱۳۸۴)

تصویر ۸: نمونه ای از سفال های یافته از تپه
اغدیر اصلاندوز (حصاری، اکبری ۱۳۸۴)

آذربایجان خلق جمهوریتی نین ایرانداکی سفیری

عادل خان زیادخانلی

● سبحان طالیلی^۱

اونلار اؤز قیمتلی قانلاری ایله گنج جمهوریتین مقدس تاریخی نین
ایک صحیفه لرینی یازاراق گله جک نسیلر اوچون یادگار قویولار.

عادل خان زیادخانلی

آذربایجان خلق جمهوریتی نین حاکیمیتی زامان اعتباری ایله بویوک بیر دؤرو احاطه ائتمه سه ده، ۲۰-
نجی عصر آذربایجان تاریخینده خصوصی رول اویناییب. دؤرون طلبی و میلی منافعیمیز آدینا برقرار اولان
جمهوریت میلی ثروتلریمیز اوزرینده عالی حاکمیت حقوقو اله اتمکله، خالقیمیزین بین الخالق عالمده
تانیلماسی یولوندا دا مهم آدیملار آتدی. ۱۹- جو عصرین ایلك ایللریندن چاریزمین ظولم یوکونو اؤز
اوزرینده داشیماغا مجبور اولموش بیر خلق، ۱۹۱۸- جی ایلین ۲۸ ماییندا میلی استقلالینی اعلان ائتدی،
مستقل داخیلی و خارجی سیاست یثرتیمک امکانی اله اتمیش اولدو. محمد امین رسولزاده و اونون
مسلکداشلاری قیسا بیر واختدا یوردوموزون مستقل بیر اولکه کیمی بین الخالق عالمده تانیلماسینا هیچ ده
آسان یوللا نائل اولمادیلار، قارشیا سون درجه جیذی مانعه لر چیخیردی. بو مانعه لرین یارانماسیندا
مستملکه چی دؤتلرله یاناشی خالقیمیزا دوشمن کیسيلمیش ارمنی داشناقلاری دا آز رول اوینامادیلار.

استقلال بیاننامه سینده کی مستقل و قونشو دؤتلرله قارشیلیق دوستلوق مناسبتلری نین قورولماسی
ضرورتی پرینسیپلری آذربایجانین جنوب قونشوسو اولان ایرانلا دا نورمال مناسبتلرین یارانماسینی طلب
اؤدیردی.

یوسیف وزیر چمن زمینلی "خارجی سیاستیمیز" اثرینده یازیردی: "روسلا ایرانین آراسیندا آذربایجان
دؤلتی تشکول ائتدی. روس قورخوسونا قارشى قافقاز اوردولاری دؤشلرینی سپیر ائده رک دوردولار و
دوراجاقلار. ایران دا آسوده نفس آماغا باشلادی. بوندان سونرا بو ایکی و قونشو مسلمان دؤلتلری آراسیندا
دوستلوق حصولا گلمه لیدیر. ایرانلا آرامیزدا مجهول و اختلافلی بیر مسئله یوخدور. ایکی قونشو دؤلتین

^۱ آذربایجان ملی علملر آکادیمسی شرق شناسلیق انستیتوسونون علمی امکدانشی. subhan_azun@yahoo.com

subhan_۸۰@mail.ru;

ترقیسی یالنیز دوستلوق ایله اولاییلر. ایران بیزی توتارسا و بیزی مستقل دئییه تانیرسا، اؤزو اوچون شمال طوفانینا قارشی بیر سییر قازانیر.^۱

ی. و. چمن زمینلی "مستقل لیگیمیزی ایسته بیریکسه ..."^۱ اثرینده یازیر: "دولتیمیزین آذربایجان آدلانیدیغی سوء تفاهملارا (یانلیش آنلامالارا) سبب اولدو. حالبوکی، تبریز ایالتی نین، یعنی ایران آذربایجان نین ایرانین اولوب- اولماماسی باره ده اورتالیقدا هئج بیر مسئله یوخدور. ایرانین حقوقونا تجاوز اتمک فیکرینده دئییلیک، اولمامیشیق و اولمایاجاغیق. بیزیم ترقی و استراحتیمیزی تأمین ائدن یالنیز قونشولاریمیز ایله دوستلوقوموز اولاجاقدیر.^۲

همین دؤره باغلی ت. سویاتوچووسکی یازیر: "تهران آذربایجان جمهوریتی نین تبریزی ایرانلار آیرماق اوچون عثمانلیلارین آلتی اولدوغونو حیس ائدیردی. بو شبهه عثمانلیلارین ۱۹۱۸- نجی ایل زوئن آیی بویونجا بو ولایته تکرار گیرمه سی داها دا گوجلنمیشدی. نتیجه ده آذربایجان حکومتی یانیندا ایرانین هیجانینی یاتیرماق اوچون، خارجی سیاستینده قافقاز آذربایجان ترمینینی ایشلتدی."^۳

ایرانین رسمی دیپلماتیک نماینده لری "آذربایجان" آدینا اعتراض اتمکله یاناشی، ایرانین شمالیندا مستقل دولتین، خصوصاً مسلمان دولتین یارانماسینی ایرانین منافعینه اویقون حساب ائدیردیلر.

قید ائدک کی، قاجار ایران دولتی نین بیر سیرا باشقا دولت کیمی، اوزون مدت آذربایجان خلق جمهوریتینی تانیماقدان امتناع اتمه سی، اونا اراضی ادعالاری ایره لی سورمه سی و بونون اوچون پاریس کونفرانسیندا سعی گوسترمه سی، یالنیز متفکر طرفیندن آذربایجان رسمی تانیماسیندان سونرا ایرانین آذربایجان خلق جمهوریتینی تانیماسی فاکتی، مساوات حکومتی نین چیخیش یولونو ایرانلا هم راییلکده گؤرمه سی، اولکه میزین مختار جمهوریت آدلاندریلماسی و سایر مسئله لره ایران اسلام جمهوریتی خارجی ایشلر ناظیرلیگی نین نشر ائتدیگی "هیئت فوق العاده قفقازیه" سندلر توپلوسو کتابیندا تام آیدینلیق گتیریلمیشدیر.^۴

پاریس صلح کونفرانسینا تقدیم ائتدیگی راپوردا ایران، دئمک اولار کی، بوتون گنجیمیش آذربایجان خالقلاری اراضیسینه ادعا ایره لی سوردو. لاکین گنت- گنده ایران آذربایجان جمهوریتینه قارشی اراضی ادعاسی نین پرسپکتیوسیزلیگینی باشا دوشدو و سیاسی گرچکلره حسابلاشماق مجبوریتینده قالدی.

^۱ - یوسف وزیر چمن زمینلی، "خارجی سیاستیمیز" باکی، آذرنشر، ۱۹۹۳، ص. ۳۴-۳۵

^۲ - یوسف وزیر چمن زمینلی، "مستقل لیگیمیزی ایسته بیریکسه ..."^۱ باکی، گنجلیک، ۱۹۹۴، ص. ۵۶

^۳ - Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı* ۱۹۰۵-۱۹۲۰. Birinci Basm ۱۹۸۸. (Türkçesi: Nuray Mert ۲۹۵ sahife) seh.۲۴۵; Russian Azerbaijan ۱۹۰۵-۱۹۲۰. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge University Press, ۱۹۸۵.

^۴ - "هیئت فوق العاده قفقازیه" اسناد مذاکرات و قراردادهای هیئت اعزامیه ایران به قفقاز تحت سرپرستی سید ضیاء الدین

طباطبائی، ۱۳۳۸-۱۳۳۷ (۱۹۲۰-۱۹۱۹)، مرکز اسناد و تاریخ دیپلوماسی به کوشش رضا آذری شهرزائی، تهران ۱۳۷۸، ۳۴۰ ص.

ایرانلا آذربایجان خلق جمهوریتی آراسیندا ایلك دیپلوماتیک مناسبتلر ۱۹۱۹- جو ایلین یازیندا اسماعیل خان زیادخانلی نین (عادل خان زیادخانلی نین قارداشی) باشچیلیغی ایله تهرانا فۇق العاده مأمور گۆنده ریلمه سی ایله قورولدو. بو مأمور ایران حکومتی ایله بیر سیرا اهمیتلی مسئله لر اوزره ایلکین دانیشیقلا ر آپارمیش، آذربایجان جمهوریتی نین تهراندا دیپلوماتیک نماینده لیگی نین (سفیرلیگین)، تبریزده، ایرانین سرحد و مرکزی منطقه لرینده کونسوللوقلارین یارانماسی مسئله لرینی مذاکره اتمیشدی.^۱

آذربایجان خلق جمهوریتی نین گۆرکملی دیپلوماتیک خادیملریندن اولان ع. زیادخانلی حاقیندا بیر قدر اطرافلی معلومات و ترمگی مقصده اویقون ساییرام.

آذربایجانین ۲۰- جی یوز ایلده وئریدیگی گۆرکملی سیاسی خادیملردن بیرى ده روس اشغالچیلارینا قارشى قهرمانجا مبارزه ده، دؤیوش میدانیندا اولن گنجه خانى جاواد خانین نتیجه سی، دؤرونون تائینمیش ضیالیسی و دیپلوماتی عادل خان زیادخانلی دیر. جوادخان اوغلو حسین قولو خان ایله بیرلیکده گنجه قالاسی نین دووارلاری اوزرینده اولدویو ۱۸۰۴- جو ایلدن ۱۸۱۸- جی ایله قدر گنچن ۱۱۴ ایل عرضینده روسیا آذربایجانى اؤز تاریخی کؤکلریندن قوپارماق، سیماسیزلاشدیرماق، اونو سیلاح گوجونه یارادیلان ایمپراتورلوقون ایچریسینده اریتمک اوچون آز ایش گۆرمه میشدی. لاکین شیرین وعدلرین، هده قورخونون و توپ- توفنگین بوتون سعیرینه باخمایاراق، آزادلیق و مستقل لیک روحو دایم یاشامیش، تاریخی شرایط یارانان کیمی آذربایجان خلقی اؤز سۆزونو دنمیشدی.

۶۹

بگلر بگلیکلرین ارینه ان باریز میثال مرکزی گنجه اولان قاراباغ بیگلر بگیدیر. ۱۶- جی عصرین ۴۰- جی ایللرینده بورانین بیگلر بگی وظیفه سینه شاه طهماسب شاه وئردی زیاداوغلو قاجاری تعیین ائتدی. زیاد اوغلو نسلی قاراباغی کیچیک فاصله لرله ۱۹- جو عصرین اولیندن اداره اتمیشلر. قاجارلار قاراباغین ساکینلری کیمی بورادا "قیشلاق و یایلاقلار، مولکلر، املاک و باغلار" صاحب اولموشلر.^۲

عادل خان زیادخانلی ۱۸۷۱-۱۸۷۰- جی ایللرده گنجه شهرینده آنان اولموشدور. ایلك تحصیلینی خصوصی معلم یانیندا آلمیش، سونرا ایسه گنجه مدرسه سینده اوخوموش، موسکو اونورسیتته سی نین حقوق فاکولته سینى موقییتله بیتیرمیشدیر. او، روس، فرانسیز، اینگیلیس و فارس دیلرینی مکمل اؤیرنمیشدی. گنیش اجتماعی- سیاسی فعالیت گؤسترن عادل زیادخانلی "قافقاز مسلمانلاری شوراسی نین" یئددی عضووندن بیرى ایدی.

د. ب. سیدزاده "روسیا دؤلت دوماسیندا آذربایجان دؤلتلری" کیتابی نین ۲۰-۱۹- جی عصر عرفه سینده آذربایجان بورژوازیسی و اونون ایدئولوژیسینه عاید ۱- جی فصلینده یازیر: پروقرامی حاضرلایانلارین فیکرینجه - بورادا ایالتین ساکیتلشدیریلمه سیندن باشقا، هم ده دموکراتیک فیکرلر ده واردیر. آ. زیادخانلی دومادا مذاکره زامانی قید ائدیر کی، "مسلمان نماینده لر پروقرامی ترتیب ائدرکن قارشیسینا اؤز سیاسی ایدیالارینی حیانا گنچیرمک مقصدی قومامیش، عکسینه، - بیزیم درین اینامیمیزا ایالتده قالخان

^۱ - نصیب نصیب زاده، آذربایجان خلق جمهوریتینین خارجی سیاستی، باکی، ۱۹۹۳، ص. ۱۹۰. همچنین باخ: جمیل حسلی، آذربایجان تاریخی ۱۹۲۰-۱۹۱۸ تورکیه نین یاردمیندان روسیائین ایشغالینا قده، ر، انکارا، ۱۹۹۸.

^۲ - آذربایجان تاریخی، ۳- نجو جلد، ص. ۲۱۹

دالغالارین یاتیریلما سینا گتیریب چیخاراجاق بندلر یازمیشلار. یالنیز بوندان سونرا ۱۷ اوتکوبر مانیفستی و هر هانسی آزادلیق حاقیندا دانشماق اولماز. آزادلیق هاوا کیمی لازیمدیر.^۱

حسین بایکارا ۱۹۰۵- جی ایل بیرینجی روس انقلابی نین آذربایجانا تأثیری باره سینده بئله یازیر: "۱۹۰۵- جی ایلین باهار و یای آیلاریندا باکیدا باشلان میلی حرکات، آذربایجانین دیگر شهرلرینه ده یایلدی. چار اداره سی نین قویدوغو محدودیتلره باخما یاراق گنجه بلدییه سینه سئچکیلر زامانی ۵۵ نماینده سئچلمیشدی. بو سئچکیلر چار اداره سی طرفیندن تصدیق اولونماسا دا میلیتجه تورک اولان ۵۵ نماینده نین اشتراکی ایله بلدییه نین اجلاسی داوام اتدیریلدی."^۲

گنجه خانلیقینداکی حاجی کنده گئچیریلن اجلاسدا علمردان بگ توپچوباشوف قافقاز مسلمانلاری ایله آذربایجان تورکلری نین سیاسی، سوسیال، اقتصادی احتیاجلارینی آنلاتدیقدان سونرا، یرتلی و مستقل بلدییه، ولایت مجلسی، کند اداره هیئتلی نین یارانماسی ضرورتینی ایضاح اتدی. اجلاسدا قرارا آیلندی کی، گنجه قضا سیندا و ولایت مرکزینده یارادیلما سی نظرده توتولان مستقل یرتلی اداره لر حاقیندا خالقا معلومات اوچون ییغینجاقلار گئچیریلدین. ییغینجاقلارین گئچیریلمه سی عادل خان زیادخانوف، علی اکبر بگ رفیع بگوف، علی اکبر بگ خاص ممدوف و جهانگیر خویبسنکی یه حواله اولوندو. بوندان باشقا ع. توپچوباشوف، ع. زیادخانلی ع. خاص ممدوفدان عبارت اوج نفرلیک هیئت سئچیلدی. اونلارا گنجه بلدییه سینه آپاریلان سئچکیلری تصدیق اتدیرمک، مسلمانلارین یرتلی اداره لره سئچکی سینده کی حقوقی محدودیتلر حاقیندا قانون دگیشدیریلینجه یه قدر یئنی سئچکیلرین دایاندیریلما سی اوچون روس اداره لرینده چالیشان وظیفه لی شخصلر قارشیسیندا تثبیت قالدیریلما سی تاپشیریلیر.

۷۰

لنین ین و اونون ال آلتیلاری نین آذربایجانلی اشغال اتتمک، باکی نفتینی یئنیدن اله گئچیرمک حاقیندا پلانلار چیزدیگی بیر واختدا عادل خان زیادخانلی آذربایجانین روس خالقینا، مستملکه چیلیک آزارینا توتولما یان روس خالقینا مناسبتینی عوموملشدیره رک یازیردی: "تأسف کی، بیز آذربایجان تورکلری اوستونده عالی طبیعتلیک و اینسانیت صیفتلری اسکیک اولمایان و لئو تولستویلار و سایره لر یتیرمیش حقیقی روس میلیتینی ایچریمیزده گؤرمه میشیک و او میلت کی، آذربایجان مستقل دؤلتی نین یئنه واختیندا بین الخالق قایدا اوزره اونونلا تجارت، اقتصاد و سایر جهتدن دوستانه علاقه بریا اتده جکدیر".

عادل خان زیادخانلی ۱۹۱۸- جی ایله دولت اداره لرینده و مکتبلریمیزده آنا دیلیمیزین ایشله دیلمه مه سینه اعتراض علامتی اولاراق یازیردی: "محلی محکمه اداره لریمیزده اؤز آنا دیلیمیز ایشله دیلمیردی. اورداکی حاکیملر دیلمیزی بیلمیردی و بیلیمک ده ایسته میردیلر و اؤز حقوقشوناسلاریمیزدان دا محکمه لریمیزده حاکیم تعیین اتمیردیلر... تورک دیلیمیز بوتون محکمه لردن قوولموشدو. رسمیتی گؤزله مک خیالی ایله تورک بالالارینا آنجاق هفته ده بیر دفعه درس اوخوماق اختیاری وئریلردی کی، بو درس ده آنجاق شاگردلرین یورقون و هوسدن دوشدویو زاماندا تعیین اولونموشدو.

^۱ -D.B.Seyidzade. Azerbaydjanskije Deputati v Qosudarstvennoy Dume Rossii. Baku, "Azernesqr" ۱۹۹۱. s.۲۴.

^۲ - حسین بایکارا، آذربایجان آزادلیق مبارزه سی تاریخی، باکی، "آذرنشر"، ۱۹۹۲ ص. ۱۱۱-۱۱۰.

انسانا قارشی بوندان آرتیق دا خیانت و ظلوم اولارمی کی، میلتین آنا دیلینده اوخوماغینا مانع اولورسان. بیر میلتین بیرینجی و عالی نعمتی و فخری اونون دیلیدیر. اونون دیلینی الیندن آماق اونو اولدورمک دئمکدیر."

ع. زیادخانلی ارمینلرین ۱۹۱۸- جی ایله باکیدا توره تدیکلری مارت حادثه لری ایله باغلی یازیر: "باکیدا ۱۰ مین آذربایجان پایتختی نین السیز- آیقسیز اهالیسی نین قانی آخدی. تأسف کی، بو قائلی فاجعه ده باشی یوزوق روس سالداتلاری دا ندنسه بیردن- بیره دؤنوب، بولشویک اولدو. بس او زاماندا دموکراسی نین بؤیوک اساسلارینی اؤزلرینه شعار و اقتباس ائدن جنابلاری نره ده ایدی کی، پایتختیمیزین کوچه لری فهله میدانلاری ایله دولموشدو. آشکاردیر کی، ارمنی قوشونو بولشویک آدی و بایراغیندان استفاده ائدیپ، میلی عداوت اوزریندن مسلمانلارا آتش آچمیشدی... مارت حادثه سی نین بیر ایلیگی مناسبتی ایله مارتین ۱۸ (۳۱)- ده بوتون میلت ماتم ساخالایارق شهید اولان آتا، آنا، باجی، قارداشلاری نین و دیری- دیری میخانیمیش کؤریه اوشاقلارین روحونا فاتحه اوخودولار."

آذربایجان بین الخلق شرایطه مرکبلیک و ضدیتلیک خلق جمهوریتی حکومتیندن چوخ چتویک خارجی سیاست حیاتا گنجیرمه یی طلب ائدیردی. اونون خارجی سیاستی نین باشلیجا استقامتلرینی آذربایجانین مستقللیگینی قوروماق و انکشاف ائتدیرمک تشکیل ائدیردی. بو مقصدله او، دولت استروکتوروندا خارجی ایشلر ناظیرلیگی نین تشکیلینه و اونون ایشی نین تکمیلشمه سینه خصوصی دقت وئریردی.

۷۱

ع. زیادخانلی بیر مدت آذربایجان خلق جمهوریتی نین خارجی ایشلر ناظیری نین عوضی اولاراق چالیشمیشدی. ۱۴ آوریل ۱۹۱۹- جو ایله نصیب بگ یوسف بگلی آذربایجان خلق جمهوریتی نین دوردونجو حکومتی کابینه سینده محمد یوسف جعفروف خارجی ایشلر ناظیری، عادل خان زیادخانوف ایسه اونون معاوینی وظیفه سینه تعیین ائدیلمیشدی. عادل خان زیادخانلی همین وظیفه ده ۱۹۱۹- جو ایلین اوقوست آیینا کیمی چالیشمیشدی.

۱۹۱۹- جو ایل ژوئیه نین ۱۶- سیندا آذربایجان خلق جمهوریتی نین ناظیرلر شوراسی ایران حکومتی یانیندا دیپلوماتیک نماینده لیگین تاسیس اولونماسی حاقیندا قرار قبول ائتدی. ۴ اکتوبر تاریخلی قرار ایله حکومت نماینده لیگی نین ترکیبینی تصدیق ائتدی. تهرانداکی نماینده لیگین باشچیسو عادل خان زیادخان (بیر سیرا سندرلده "زیادخانوف") تعیین ائدیلدی. چار روسیاسی نین گنجیمیش سفیری، سونرا ایسه ژنرال اتنتر آذربایجان نماینده سی نین ایرانا گلمه سینه هر واسطه ایله مانع اولدو. لاکین روس سفیری نین هر سؤزونون تهران حکومتی اوچون قانون اولدوغو دؤور گنجیمیشدی، اونون سؤزونه آرتیق هنج کس محل قوموردو. آذربایجان نماینده سی تهران حکومتی و قاجار شاهی طرفیندن التفاتلا قبول ائدیلدی. قاجار شاهی تهران، تبریز و باشقا شهرلرده آذربایجان خلق جمهوریتی نین دایمی رسمی نماینده لیکلری نین یارادیلماسی فیکرینه راضیلیغینی بیلدیردی. یثرلی آذربایجانلیلار دیپلوماتیک هیتتین گلیشی مناسبتی ایله ضیافت وئریدیلر.^۱

آذربایجانلا ایران آراسیندا قارشیلیقلی آنلاشما یارانماغا باشلادی. بو ایشده آوروپایا سفره چیخان قاجار شاه‌ی نین ۱۹۱۹- جو ایل اوقوست آیی نین ۱۶- سیندا یول اوستو باکیدا دایانماسی مثبت رول اوینادی. شاه "مهربان قوناق پرورلیک اوچون آذربایجان حکومتینه مینتدارلیق" بیلدیردی. باکیدان قاطارلا گندن قاجار شاهینی عادل خان زیادخانلی باتوما قدر مشایعت اتدی. یولدا ع. زیادخانلی نین ایرانین یئنی خاریجی ایشلر ناظیری فیروز میرزه نصرت الدوله ایله ده صحبتلری اولدو. (فیروز میرزه هم ده پارسیده صلح کونفرانسیندا ایران نماینده هیئتینی نین باشچیسی تعیین اولونموشدو.) قاجار شاه‌ی نین باکیدا گۆردوکلری، ائشیتدیکلری، زیادخانلی نین ایران ناظیری ایله صحبتلری ایران رهبرلیگینده آذربایجان حاقیندا اوپژکتیو فیکیر یارانماسینا تأثیر گۆستریمیشدی. عادل خان ۱۹۱۹- جو ایل سپتامبرین ۲۳- ده آذربایجان خلق جمهوریتی نین صلاحیتلی سفیری کیمی ایرانا گۆندریلدی و آذربایجانین سیاستینه اویقون اولاراق تهراندا دیپلماتیک فعالیتیه باشلادی. عادل خانا سفیرلیگین آچیلماسی اوچون ۵۰ مین مانات، اؤزونون یاشاماسی اوچون ایسه ۲۵ مین مانات پول آیریلیمیشدی.^۱

آذربایجان خلق جمهوریتی نین ایراندکی دیپلماتیک هیئتینی نین سیاهیسی آشاغیداکی شخصلردن عبارت اولموشدور.

۱- زیادخانلی عادل خان، ۱۹۱۸- جی ایل. خاریجی ایشلر ناظیری ین معاوینی. ۱۹۱۹- جو ایلین نووامبریندان تهران شهرینده دیپلماتیک نماینده.

۲- اسرافیل مسلم بگ ۱ آوریل ۱۹۲۰- جی ایل. ایراندکی دیپلماتیک نماینده لیگین بیرینجی کاتبی.

۳- شهیدی آسلان ۱۹۲۰- جی ایل. ایراندکی نماینده لیگین ایشچیسی.

۴- میرزه علی اکبر خان ۱۹۲۰- جی ایل. ایراندکی دیپلماتیک نماینده لیگین ایکینجی کاتبی.

۵- میرزه ابراهیم خان ۱۹۲۰- جی ایل. ایراندکی دیپلماتیک نماینده لیگین کاتبی.

۶- بابایف غلامرضا اوغلو ۲۱ نووامبر ۱۹۱۹- جو ایل. ایران حکومتی یانیندا دیپلماتیک نماینده لیگین کوریرتی.

۷- صادقوف علی اکبر ۷ نووامبر ۱۹۱۹- جو ایل. ایراندکی دیپلماتیک نماینده لیگین مشاوری. ۱۹۲۰- جی ایلین ایسه دیپلماتیک نماینده لیگین معاوینی.

۸- رودزینسکی میاچسلاو ستانیسلاورویچ ۶ نووامبر ۱۹۱۹- جو ایل. ایراندکی دیپلماتیک نماینده لیگین کاتبی. عمومی شعبه نین رئیس.

۹- یوسف خان ۱۹۲۰- جی ایل. ایراندکی دیپلماتیک نماینده لیگین تصرفات مدیری.

۱۰- راجاوان جبار بگ ۲۰ نووامبر ۱۹۱۹- جو ایل. ایراندکی دیپلماتیک نماینده لیگین کارگذار.

۱۱- شوکوروف احتیاج- ۱۷ دسامبر ۱۹۱۹- جو ایل. ایراندکی دیپلماتیک نماینده لیگین کارگذار.

۱۲- نربالیو ایوان ۱۹۲۰- جی ایل. ایراندکی دیپلماتیک نماینده لیگین سورجوسو.

ایرانی آذربایجانداکی نماینده لیگی نین سیاهیسی آشاغیداکیلاردان عبارت اولموشدور.

۱- ایران حکومتی نین نماینده سی- محمد خان سعید الوزراء.

۲- ایرانین لئکراندکی کونسولو- صادیق خان سعیدالدوله.^۲

^۱- عین الله مددی، آذربایجان جمهوریتی نین ایراندکی سفیری ایله باغلی مقاله حاقیندا. "وارلیق" ۲۲- نجی ایل، یاز و یای، تهران، ۱۳۷۹، ص. ۵۰ (۵۵-۴۷ صحیفه لر)

^۲- موسی قاسمی، آذربایجان خلق جمهوریتی خاریجی ایشلر ناظیرلیگی نین شخصی هیئتینی، باکی، "آذربایجان اونبورسته سی" نشریاتی، ۲۰۰۲، ۲۲ ص.

۱۹۲۰-نجی ایل ژانویه آیی نین ۴- ده آذربایجان خلق جمهوریتی نین ایلک سفیری ع. زیادخانلی نین تهراندا گلمه سی ایله آذربایجان نماینده لیگی گئیش فعالیته باشلادی. دیپلوماتیک نماینده لیگه خاص اولان وظیفه لرله یاناشی، ع. زیادخانلی نین باشچیلیغی ایله آذربایجان نماینده لری ایراندا یاشایان تورکلرین مدنی معاریف ایشینه یاردیم ائتمگه باشلادیلار. سفیر خارجی ایشلر ناظیرینه یازیردی کی، "نماینده لیگین مادی امکاتی اولمادیغیندان او، احتیاجی اولان دول قادینلارا و یتیملره کۆمک ائتمک، تورک دیلینده مکتب آچماق، تورکجه قزئت نشر ائتمک و سایر ایشلری گۆزه بیلیمیر". بونونلا بئله او، یازیردی کی، خیریه جمعیتی و آذربایجان تورکجه سینی اؤیره دن جمعیتین یارادیلماسی ایشینه باشلامیشدیر. بوندان باشقا، نماینده لیک یئرلی سویداشلار آراسیندا پولسوز اولاراق آنا دیلینده ع. زیادخانلی نین "آذربایجان: تاریخی، ادبیاتی و سیاستی" آدلی کتابینی یازیردی.^۱

آذربایجاندا ایران آراسیندا دیپلوماتیک دانیشیقلا تلقراف، تجارت- گؤمروک، پوست آنلاشلارلاری نین، حقوق، کونسول کونوئنسیالاری نین^۲ و سایر مسئله لرله باغلی ۸ مقاله نین امضالانماسی دا محض اونون سفیرلیک ائتدیگی دۆره، ۱۹۲۰- جی ایل مارتین ۲۰- سینه تصادف ائدیر.

۱۹۱۹- جو ایله باکیدا ع. زیادخانلی طرفیندن اوستو یازیلاراق آذربایجان جمهوریتی نین ایراندکی سفیرلیگینه تقدیم ائتدیگی "آذربایجان حاقیندا (تاریخی، ادبی و سیاسی معلومات)" سنه (ایل) هیجری ۱۳۳۸، میلادی ۱۹۱۹، باکی، حکومت مطبعه سینده چاپ اولمونوش اثری نین عرب الیفباسی ایله تورکجه نسخه سی نین صورتی واردیر کی، سفیرلیگین موهورو ایله ده تصدیق ائدیلیمیشدیر. عادل خان اؤز خطی ایله آشاغیداکیلاری یازمیشدیر:

۲۱ مارت ۱۹۲۰

" نوروز بایرامی گونو آذربایجان جمهوریتی نین رسمی صورتده تائینماسی ایلک دفعه اولاراق تهراندا سفارتین آچیلمیشی و بایراق قالدیرماق مناسبتیله آذربایجان سفارتینه یادگار اولماق اوزره وئریلدی."^۳

بو باره ده کیتابین اؤن سؤزنده عادل خان اطرافلی ایضاح وئره رک یازمیشدیر: "... وطنی منافی و اونون یولوندا اوزریمه دوشه جک وظیفه می دوشونوب ۱۹۱۸- جی سنه سی نین اوکتیبری نین ۳۰- جو گونونده جوان آذربایجان جمهوریتی نین خارجیه نظارتی ایشلری نین ایفاسینا اقدام ائتدیم. او گوندن سونرا مملکتین داخیلینده و خارجینده واقع اولموش حادثه لر، منی مملکتیمیزین سیاسی احوالی خصوصوندا بیر معروضه تقدیم ائتمک مجبوریتینده قویدو. بو معروضه نین حاضرلانماسیندا گئچمیش تاریخ عالمینه ده نظر ائتمک مجبوریتی اولدوغوندان منیم معروضه م خالیص سیاسی شکل آلمایب، سیاست عالمیندن

^۱ - نصیب نصیبزاده، گؤسترین اثری، ص. ۱۹۸.

^۲ - Azerbaydžanskaya demokratičeskaya respublika (۱۹۱۸-۱۹۲۰). Vnešnyaya politika (Dokumenty i materialy). Baku, ۱۹۹۸ - باخ:

^۳ - عادل خان زیادخانوو، "آذربایجان حاقیندا (تاریخی، ادبی و سیاسی معلومات)" سنه (ایل) هیجری ۱۳۳۸، میلادی ۱۹۱۹، باکی، حکومت مطبعه سینده باسیلدی (عرب الیفباسی ایله تورکجه) ص. ۳.

ساوایی تاریخی و ادبی عالمردن ده بحث اتمه یه مجبور اولدوق...^۱ بو اثرین آذربایجان جمهوریتی نین ایران سفیرلیگینده عرب الیفاسی ایله تورکجه نوسخه سی واردیر و سفیرلیگین مؤهورو ایله ده تصدیق اولونموشدور.

ع. زیادخانلی ۲۸ مای ۱۹۱۸- جی ایله یازدیغی "قلمین اوچوشو" اثرینده ایرانا سفیر تعیین ائدیلمه سینی بئله تصویر اتمیشدیر: "ایران شاهنشاهلیغی یانیندا ایلك سفارتین افتخاری بو سطرلرین مؤلفینه نصیب اولدو. ۱۵ ژانویه ۱۹۲۰- جی ایل تاریخینده تهراندا داخل اولدوم. عالی دولت رهبرلری طرفیندن رسماً قبول ائدیله رک اؤز اعتبارنامه می تقدیم ائدیب، آذربایجان خلق جمهوریتی نین کیان پایتختینده ایلك سفارتخانه سینی تأسیس ائدیم و بونولا دا تهراندا یئرلشن بوتون سفیرلیکلر، ناظیرلیکلر و سیاسی نماینده لیکلرین سیراسینا داخل اولدوم."^۲

معلوم اولدوغو کیمی، ایراندکی آذربایجان سفیرلیگی ۲۸ آوریل ۱۹۲۰- جی ایل تاریخینه دک فعالیت گؤستریمیشدی. آذربایجان سوویتلر اشغال ائندن سونرا آ. زیادخانلی وظیفه سیندن کناردا قالدی، ایران قاجار دولتیندن سیاسی سیغیناجاق آلاق وکیللیک پتسه سی ایله مشغول اولماغا باشلادی. چونکی آذربایجانا قاییداجاغی تقدیرده بولشویکلر اونو دا قارداشی اسماعیل خان کیمی گولله له یه جکدیلر.^۳

آذربایجان خلق جمهوریتی سوویت اشغالنا معروض قالدیقان سونرا عادل خانین ایراندا قالماسی چوخ طبیعی گورومه لیدیر. چونکی او زامان بیر چوخ اولکه لرده کی آذربایجان سفیرلیگی، کونسوللاری، مختلف سیاسی نماینده لری دوغرو اددیم آتیب، آکر دیته اولوندوقلاری اولکه لردن سیغیناجاق آلاق، بولشویکلرین بوتون آزادلیق مبارزه لرینه دیوان توتدوغو آذربایجان سوویت سوسیالیست جمهوریتینه قاییتما دیلر. بونولا علاقه دار "قلمین اوچوشو" اثرینده ع. زیادخانلی یازمیشدیر: "۲۳ ژوئن ۱۹۲۱- جی ایل تاریخینده شاهنشاهلیق یانیندا رسمیتی ایتیردیم. چونکی، عالی دولت بوتون سوویت جمهوریتلری طرفیندن ایران شاهنشاهلیق حکومتی یانیندا تعیین اولونموش تکجه بیر نفر نماینده نی رسمی صورتده قبول اتمیشدی."

۷۴

همین اثرده اؤزو حاقیندا یازدیغی قیدلریندن معلوم اولور کی، وطنه قاییتماق مومکون اولمادیغینا گوره ایراندا قالان عادل خان ۱۳۰۲- جی شمسی ایلینده تهراندا بلدییه اداره سینده، ۲۱ آذر ۱۳۰۷- جی ایله اجتماعی تأمینات ناظیرلیگی نین کند تصرفاتی شعبه سینده ایشله میش، ۷ آبان ۱۳۰۸- جی ایله انا یوردو تبریزه- آذربایجان دمیرویولو و گمیجیلیک ایشلرینده ایشه گؤندریلمیش، تقریباً بیر ایل سونرا تبریزدن تهرانا قاییتیمیشدیر.

^۱ - عادل خان زیادخانوف، گؤسترین اثری، ص. ۲، باخ: آذربایجان جمهوریتی نین ایراندکی سفیری ایله باغلی مقاله حاقیندا. دوکتور عین الله مدلی، "وارلیق"، ۲۲- نجی ایل، یاز و یای، تهران ۱۳۷۹، ص. ۵۲-۵۱ (۵۵-۴۷- نجی صحیفه لر).

^۲ - عادل زیادخانوفه قلمین اوچوشو، "آذربایجان" کتابیندان باکی ۱۹۹۳، صحیفه ۱۵. باخ: طایران قلم، (رساله ای از نخستین نماینده جمهوری آذربایجان قفقاز در ایران) عادل زیادخانوفه چاپ اول، ۱۳۸۱ (۱۷ صحیفه).

^۳ - زهره وند، اولین سفیر جمهوری دمکراتیک آذربایجان در ایران (۱۹۲۰-۱۹۱۸). فصلنامه تاریخ روابط خارجی، نشریه اسناد و تاریخ دیپلوماسی، وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، سال دوم، شماره ۳، تابستان ۱۳۷۹، تهران، ص. ۱۹۲ (۱۹۵-۱۹۱- نجی صحیفه لر).

عادل خان "آذربایجان" اثرینده یازیر کی، "۱۳۴۶- جی ایلین جمادی الثانی آیی نین ۳- ده (۶ آذر ۱۳۰۶- جی ایل) بازار اترته سی گونو گوندوز ساعات اوچ- اون بشش دقیقه ده نجف الاشرف ده حضرت امیر المؤمنین (ع) مبارک مقامینین قارشیسیندا قیزیم ماهروخ ایله دوروب عرض سلامیمی دونیانین بو بوؤوک اینسانی نین روحونا تقدیم ائتدیم. دوغرودان دا، او دقیقه لر منیم حیاتیمدا فوق العاده دقیقه لر ایدی. حیس ائدیرم نور چيله ين ائله بیر چشمه یه یاخینلاشیرام کی، اوراداکی مینلرله مقدس شعله لر علی نین (ع) عالی صیفتلرینی اطرافا یاییر".^۱

او یوخاریدا آدی چکیلن اثری نین ۲۸- جی صحیفه سینده قید ائدیر کی، "بیر ذره شرافتی اولان بیر کس گره ک اؤز وطنینی مقدس بیلسین. دونیادا ایسوخ، ناپول و سایر کیمی منیم وطنیمدن گؤزل اولان ساییز- حسابسیز یئرلر اولسا دا، تصورومده قاققاز کیمی گؤزل بیر یئر دنیا اوزرینده یوخدور. چونکی بو تورپاقی منیم وطنیم، اجدادیمین وطنیدیر. ایران (تبریز) دا آنامین وطنی اولدوغو اوچون او دا منیم نظریمنده البته کی، عزیزدیر". بورادا قید اتمگی لازیم بیلیریک کی، عادل خانین آناسی آذر همایون تبریزده دوغولموشدو، شاهزاده عباس میرزه نائب السلطنه نین نوه سی و شاهزاده بهمن میرزه نین قیزی ایدی.

ایکینجی دنیا محاربه سینده سوویت قوشونلاری ایرانا داخل اولارکن سوویت تهلوکه سیندن یاخا قورتارماق اوچون عادل خان تورکیه یه مهاجرت اتمک مجبوریتینده قالمیشدیر. او قیسا بیر مدت عرضینده آذربایجان حاقیندا دگرلی بیر اثر یازمیشدی. خاطیره لر سبکینده یازلمیش بو کتاب پروفیسور ولایت قولی یف یین اؤن سؤزو ایله ۱۹۹۳- جو ایلهده باکیدا "شوشا" نشریاتی طرفیندن "آذربایجان" آدی ایله چاپ ائدیلمیشدیر.

۷۵

و. قولی یف عادل خان زیادخانلی نین شخصیتی و فعالیتینه تاثیر ائتدیگی مقاله سینده گؤستریر کی، ع. زیادخانلی ۱۹۴۳- جو ایلهده تهراندا ایستانبول کؤچموش، حیاتی نین قالان حیصه سینی تورکیه ده یاشامیش، شفی بگ روستم بگلی، خلیل بگ خاص ممدلی، نقی شیخ زمانلی، حسین بگ میرزه جامالی و باشقالاری کتچمیش مبارزه یولداشلاری ایله بیرلیکده آذربایجان داواسینا اؤز توصیه سینی وئرمگه چالیمیشدی. زنگین بیلیگی و گئنیس حیات تجروبه سینی تورک گنجلیگی ایله بؤلوشمک اوچون ایستانبول اونیورسیتیه سینده درس دئتمیشدی. اوزون و معنالی عؤمور یاشایان عادل خان زیادخانلی- جاواد خانین کیشی نسلیندن اولان سوتونجو نتیجه سی ۱۹۵۴- جو ایلهده ایستانبولدا وفات اتمیش و اورادا تورپاغا تاپشیریلیمیشدیر.^۲

قیزی ماهروخ خانیم ایسه ۱۹۹۴- جو ایله دک ایستانبولدا یاشامیش و همین ایل دونیاسینی دگیشه رک، اورادا تورپاغا تاپشیریلیمیشدیر. حاضیردا عادل خانین قیزی نین نوه سی لیلا خانیم ایستانبولدا یاشاییر. اونون حیات یولداشی ایسه ژنرال حسن آقا باکیخانوفون قیزی ریحانه خانیم ایدی.

عادل خانین ایرانا مئیلی اولماسی مسئله سینده گلدیگه بونو دا علاوه اتمک لازیمدیر کی، او زامان دا، ایندی ده آذربایجان جمهوریتی و خلقی کیمی، آیری- آیری سیاسی خادیملری ده ایرانلا دوستلوق و مهربان قونشولوق علاقه لری نین طرفداریدیرلار و بورادا غیری عادی همیچ نه یوخدور.

^۱- عادل خان زیادخانوف، "آذربایجان"، باکی، "آذربایجان نشریاتی" ۱۹۹۳ (۱۷۶ صحیفه)، ص. ۲۵.

^۲- ولایت قولی یف، تاریخده ایز قویان شخصیتلر، باکی، "اوزان" نشریاتی، ۲۰۰۰، ص. ۳۲۳-۳۲۴.

توفارقاندا یارانمیش یئددی مثلین کۆکو

دوکتور حسن جعفرزاده

شبهه سیز کی آذربایجانین شیفاهی ادبیاتی و مثللی دونیادا تاییسیزدیر. ایلر بویودور آذربایجان مثللی نین توپلانماسیندا آرازین اوتای و بو تایییندا چوخلو آغیر و ساهمان ایشلر گۆرولموشدور. اما تأسفله بو مثلترین یارانما شکللی و کۆکو چوخ آچیقلانمامیشدیر.

بو مقاله توفارقاندا یارانمیش یئددی مثلین کۆکونو آچیقلاماق آماجی ایله یازلمیشدیر.

آذرشهر (توفارقان) حاقیندا قیسا بیلگی :

عاشیق عباس توفارقانلی و نظام الدین محمد توفارقانلی و علی نقی واعظ توفارقانلی کیمی شخصیتلرین یوردو اولان توفارقان، تبریزین ۵۴ کیلومتریلیگینده و گونئی باتیسیندا دیر. توفارقان ویا ایندیکی آذرشهر ، اورمو شورگؤلون اون کیلومتریلیگینده و دوغوسوندا، تبریز - ماراغا یولوندا یئرلشیبیدیر. آذرشهرین جنوبو گونئی «عجب شیر» شهری و قوزئی «اوسکو» شهری، دوغوسو سهند داغلاری و باتیسی اورمو گؤلودور. بو شهرین یوزمین جیواریندا یئرلیسی واردیر. اوچ بخش و ۳۵ کند آذرشهره تابع دیر.

۷۶

مثلر:

۱- « ائله بیل گواهیر آیی سیدیر » :

بو مثل یتکه، زیریی عینی حالدا قیلیقسیز و تنبل آدم حاقیندا دئییلیر.

گواهیر آذرشهر (توفارقان)ین ۱۱ کیلومتر لیگینده، باتیسیندا یئرلشن بیر کنددیر. ۱۳۸۲-جی ایلین سایملارینا گۆره ۲۶ ائوی و ۱۵۲ نفر نفوسو واردیر. بو کندی چتوره سی مئشه لیکدیر. بو مئشه لیکه آیی یاشار. زیرییلیق ، قیلیقسیزیلیق و تنبلیک آیی نین اؤزلیکلریندندیر.

۲- « کوردوارلی لای دوووارلی »:

بو مثل یتکه، زیریی، عینی حالدا تنبل و ایشه یاراماز آدم حاقیندا دئییلیر. یعنی او آدم یتکه اولدوغو حالدا ایشه یارامادیغی اوچون دووار آراسی دولدورماغا ایش وئر. بو مثل اسکی زامانلاردان توفارقان خلقی آراسیندا ایشلنیر. کوردوار(Kürdvar) آذرشهرین گونئی باتیسیندا یئرلشمیش کنددیر. بو کند آتمیشینجی ایللرده آذرشهر بؤلگه سیندن آیریلیب و اوسکو شهرینه تابع اولموشدور.

۳- «ماماغانلیدان سوروشدولار : نییه ائششک اوسته هن (بلی) یئرینه هین^۱ دئییرسن ؟. دئدی : هم سنه جاواب وئر میس اولام هم ائششگی سورموش اولام.»

بو مثل اقتصادی فیکریشن آدام حاقیندا دئییلر : یعنی او آداملار کی ایسترلر هزینه وئرمه دن بیر شئی اله کتیرسینلر. ماماغان (مقان) آذرشهرین بخش لریندندير و آذرشهرین یئددی کیلومترلیگی و گونئیینه یئرلشییدیر. ماماغان ۱۳۸۲-جی ایلهده بخش اولوبدور و اون بخش مین جیواریندا ساکینی واردیر. ماماغانلیلار آذرشهرده چوخ چالیشماق و اقتصادی فیکرلشمکله شوهرت تاپیبیلار. سَرم نوخود(نخودچی) و «سوزن دوزی» ماماغانین ان آدلیم حاصللریندندير.

۴- «هر ائششگینی سورن دئییر من ده ماماغانلییام»:

قاجار حکومتی نین سون زامانلاریندا رحمان بگ آدلی بیر یول کسن توفارقانین (آذرشهر) ماماغان^۱ بولگه سینده یول کسریمیش .

رحمان بگ ماماغانلی اولدوغو اوچون ماماغانلی یولجولارلا ایشی اولماییب و اونلاری گنجیررمیش. رحمان بگین بو ایشی، یعنی ماماغانلیلاری رد وئرمه سی یاواش – یاواش یولجولارین قولاغینا چاتار.

ذکالی یولجولار رحمان بگله قارشیلاندا «ماماغانلییام» دئییب، جانلارینی و ماللارینی رحمان بگ دارو-دسته سی نین الیندن قورتارادیلار.

لاکین رحمان بگ باشا دوشور کی ائله بیل گلن – گئندن ماماغانلییام دئییب و پول – پله سین رحمان بگ الیندن قورتاریر و رحمان بگ ین بازاری کاسادیر.

۷۷

بیر گون رحمان بگ بیر یولجونون یولونو کسمیشدی کی یولجو «من ده ماماغانلییام» دئمکله اوزونو رحمان بگ آداملاری نین الیندن قورتارماق ایسته بیردی.

رحمان بگ بئله ائشیدنده چاشیب و اوزوندن چیخیر و باغیریر کی:

« هر ائششگینی سورن دئییر من ده ماماغانلییام.»

بئله لیکله بو سؤز رحمان بگین آداملاری طرفیندن منیمسه نیب و یولجولار «من ده ماماغانلییام» دئینده ایشه آپاریلیر و زامانلا مثله دؤنور.

۵- «مام حسین گؤر نئجه یازیق اولوب کی «ابیل قره» ده اونا شاخستی وورور»:

دئییرلر کی قدیم زامانلار بیر ایش سیز- گوجسوز، دینسیز – ایمانسیز هر گنجه – گوندوز کتفلی اولان ابیل^۲ آدلی بیر کیشی وار ایدی کی اونا قاراشین اولدوغو اوچون «ابیل قره» دئیرمیشلر.

او بیر گون محرملیکده آخشام «شاخستی» سیراسینا قوشولوب «شاخستی»^۳ گئدیر. اونون شاخستی گئتمه سینی گؤرن و شاخستیله مخالف اولان بیر کیشی دئییر:

«مام حسین گور نئجه یازیق اولوب کی ابیل قره ده اونا شاخستی وورور».

۲- ماماغان (مقان) تبریزین ۵۰ کیلومترلیگینده و گونئی باتیسیندا یئرلش و آذرشهره تابع اولان بیر شهر.

۳- آذربایجانین بعضی یئرلرینده «ابوالفضل» آدی قیسالدىلاراق «ابیل» سسلنیر.

۴- آذربایجانین بعضی شهرلرینده «مام حسین» (ع) اوچون محرمده کتچیریلن بیر رسمدیر.

ایندی بو مثل او زمان ایشلتیر کی بیر گوجلو و هر یؤندن اقتدارلی آدام زمانه او یونلاری اینده اقتداردان دو شموش اولو و اؤزوندن اسکیک آدام اونا ترحم ائده یا بیر کینایه چاتدیرا.

۶- «ارمنی بادیمجانی ساتماسی اؤزو ده حاج کاظم مجیدین قراغیندا» :

بامادور (گوجه فرنگی) یا دا قیرمیزی بادیمجان سون یوز ایلین اوللرینده آذربایجانا گلمیشدیر و اونون فارسجا آدی دا گؤستردیگی کیمی آروپادان ایرانا گتیریلیمیشدیر و اونا گؤره ده آذرشهرده (توفارقان) اسکی زمانلاردا ارمنی بادیمجانینا شؤهرت تاپمیشدیر.

بو آدلا شؤهرت تاپماسی سببندن بیر پارا متعصب مسلمانلار طرفیندن اونون آیش - وئریشی و فایدالانماسی یاخشى قارشیلانمیردی.

بیرگون بیر کیشی نین اوغلو «حاج کاظم»^۱ مجیدین قیراغیندا میوه ساتیرمیش و او گون ده قصادان پامادور دا ساتیرمیش، آتاسی راست گلیر. آتاسی اوغلونون پامادور ساتدیغینی گؤرن کیمی قیزیب و اوغلونا خیطاب دئییر:

«ارمنی بادیمجانی ساتماسی اؤزو ده حاج کاظم مجیدی نین قیراغیندا؟!»

بو مثل بیر کیمسه نین یانلیش ایشی، یانلیش یوللا حیاتا گئچیرمک ایسته دیگی زمان ایشلتیر.

۷- «سرباز نه بیلیر هئیوا کالدیر یا یتیشمیش»:

ایندی «عجب شیر»، شهرینده یئرلشن قیشلا (بادگان) اول «آذرشهر» ده تیکلمیشدی. او زمانلار بیر نئچه اوردو مأمورو کئفلنیرکن قادین حامامینا گیریپ و خلقین ناموسونا ساتاشیرلار. توفارقان خلقی بو ایشه طاقت گتیرمیر و بتل - دگنگ اله گؤتوروب مأمورلارا قارشى دایانیر.

سونوندا دؤلت قیرخینجی ایللرین باشیندا ساخلونو «عجب شیر» شهرینه کؤچوردور.

اوردو آذرشهرده اولدوغو زمان عسگرلر آذرشهرین باغ - باغاتینا دا هجوم چکیپ آغاج محصوللارینی کاللی - یتیشمیشلی دریب، کورلاردیلار. هئیوا میوه سی قیشدا یتیشمه سینه باخمایارقا عسگرلر او بییری محصوللارلا برابر هئیوا میوه سینی ده دریب سونرا اونا دیش ووردوقدان سونرا اونون کال اولدوغونو گؤروب یتره آتیپ کورلاردیلار.

آذرشهرده عسگرلرین بو ایشلریندن و هئیوانی کال - کال یولوشدورمالاریندان یاواش - یاواش بو مثل یارانیرکی:

«سرباز نه بیلیر هئیوا کالدیر یا یتیشمیش»

ایندی بو مثل بیر قانماز آداما سؤز قاندران یا ایش گؤردورن زمان ایشه گلیر .

نخجوان سرزمین ترکان (۲)

دکتر صمد سرداری نیا

در ترک نشین بودن منطقه نخجوان که از دیر باز مسکن طوایف ترک زبان بوده، همین بس که این خطه یعنی قلعه الینجه در نزدیکی نخجوان از جمله نقاطی است که داستانهای کتاب دده قورقود در آنجا رخ داده است. دکتر جواد هیئت در این باره می نویسد:

کتاب دده قورقود که از شاهکارهای ادبی- فولکلوریک جهانی است، از یک مقدمه و دوازده داستان تشکیل شده است. داستانها به نثر و نظم نوشته شده است و در خلال آنها انواع مختلف آثار ادبی شفاهی مانند بایاتی، نغمه، ضرب المثل و حتی مرثیه دیده می شود. اثری حماسی است و هر کدام از داستانها درباره دلآوری ها و ماجراهای دل انگیز یکی از قهرمانها ساخته شده است. معهداً هر ۱۲ داستان با یکدیگر نیز ارتباط دارند. در این داستانها جسارت، مردانگی، قهرمانی ها، عادات، معیشت و عقاید ترکان اوغوز شرح داده شده و وطن خواهی و مهماندوستی و محبت مادر و فرزند و حرمت زنان و خصلتهای انسانی ستوده شده است. داستانها از قسمتهای منثور و منظوم تشکیل شده و نثر داستانها ساده و به زبان مردم است... اسامی جاهایی که به عنوان محل وقوع حوادث و داستانها آمده (گنجه، بردعه، قلعه الینجه، گوچیچه گولو، درشام و دربند) مربوط به آذربایجان است (هیئت ۱۳۶۵: ۱۷۸).

بر اساس همین واقعیات تاریخی که نشانگر ترک بودن مردمان این دیار در طول قرنهای متمادی است، یوسف اوف پس از تحقیق درباره نام این شهر، دو جزء آن را بدین شرح ترکی یافته است:

صورت‌های اولیه نام نخجوان یا نخجوان، ناخ- سو (و)- آناوناخ- چو(و)ان بوده است که از آن میان سو در ترکی به معنی آب است و معنی کلمه عبارت است از دیار آب خوب (اعجازکار، شفابخش) می باشد. این نامها به احتمال قوی به جهت وجود آبهای معدنی شفابخش به آنجا داده شده است (رئیس نیا: ۸۷۵).

در اوایل اول هجری، نخجوان به دست لشکریان اسلام به فرماندهی حبیب بن مسلمه فهری گشوده شد و چون این گشایش از طریق صلح بوده است، مردمان این خطه دین اسلام را با پاغوش باز پذیرفتند و نه تنها بخشی از دنیای اسلام گردیدند، بلکه به یکی از پایگاههای آن تبدیل شدند. چنانکه در زمان فرماندهی کل "چورماغان" یکی از سرداران لشکر مغول، خان بزرگ اوکنای قآن، یک نفر مسیحی سریانی موسوم به "سیمه اون" را که بیشتر با عنوان سریانی او "ربان آتا" می شناسند، به تبریز فرستاد (۱۳۴۱-۱۳۳۳). مورخ ارمنی قراقوز گنجکی (کراکاس گنجکی) می نویسد، در شهرهای مسلمین که قبل از آمدن مغولان اسم عیسی را کسی نمی توانست به زبان ببرد مانند تبریز و نخجوان و اهالی مخصوصاً با عیسویان عداوت داشتند او کلیسا بنا کرد (گروسه: ۴۳۱ و ۵۶۶).

مردم نخجوان این روحیه ضد اجنبی را در برهه های مختلف حفظ کرده اند. چنانکه در دوران فرمانروایی ابودلف هم می بینیم. کسروی درباره این حکمران مسلمان و رخدادهای روزگار وی می نویسد:

این ابودلف، گذشته از آنکه یکی از فرمانروایان بوده، در عالم ادبیات پارسی هم نام نیک دارد، چه ممدوح قطران تبریزی است که چندین قصیده در ستایش او دارد. و آنگاه اسدی طوسی *گرشاسب نامه* را که یکی از شاهکارهای استادانه شعر پارسی است، به فرمان او و به نام او سروده و خود نام او را جاویدان ساخته است.

از گفته های قطران برمیآید که ابودلف در آخرهای زمان امیر وهسودان پادشاهی داشته و این دو پادشاه با هم دوست و مهربان بلکه نزدیک و خویشاوند و در جنگ با دشمنان هم پشت بوده اند. چه در قصیده درازی سفر خود را پیش ابودلف می سراید و پیداست که وهسودان او را به پیامبری فرستاده بود و یاد جنگی را می کند که پیش از آن وهسودان با دشمن خود داشته و ابودلف با سپاه خود به یاری او شتافته، دشمن را زبون کرده اند. ولی چون در این میان گرجیان، رومیان و ارمنیان به شهرهای مسلمانان تاخته بودند ابودلف و وهسودان با دشمن زیون شده که مسلمان بوده آشتی کرده به بیکار ترسایان شناخته اند. در بیت تخلص قصیده می گوید:

هزیمت گرفتند کاغاز کردم به جای فسون مدح میر مظفر
خداوند کامل شهنشاہ عادل ملک بودلف خسرو بنده پرور

از بیتهای آخری این قصیده پیداست که قطران پیش از آن به دربار امیر وهسودان پیوندد، سالیانی در دربار ابودلف می زیسته است.

۸۰

ولی اسدی، *گرشاسب نامه* را در سال ۴۵۸ هـ.ق. سروده و از اینجا پیداست که ابودلف زندگانی و حکمرانی دراز کرده و تا آن هنگام زنده و فرمانروا بوده است (کسروی: ۲۲۱).

چنانکه گفته شد، طوایف ترک زبان به ویژه طایفه کنگرلو در تاریخ این دیار نقش بسیار مهمی ایفا کردند. علی پور صفر می نویسد:

رؤسای طایفه کنگرلو که خود شعبه ای مهم و معتبر از طوایف استاجلو به شمار می آید از اوایل قرن یازدهم تا اوایل قرن سیزدهم قمری قریب دویست سال فرمانروای ولایت نخجوان بودند. چنین می نماید که جد حکام موروثی نخجوان، مقصود سلطان کنگرلو است که در اواخر سلطنت شاه عباس اول، حاکم نخجوان بوده است. این حکومت ر موروثی در پایان جنگهای دوم ایران و روسیه برفتاد و طبق معاهده ترکمنچای، ولایت نخجوان همچون دیگر نواحی واقع در شمال ارس به امپراطوری روسیه واگذار شد.

نخجوان در تقسیمات سیاسی و اداری عصر صفویه از توابع بیگلر بیگی گری ایروان بود. این ترتیب، یک قرن بعد از انقراض صفویه نیز ادامه داشت. حاکم تومان نخجوان علی الظاهر همچنان تابع حاکم ایروان بود. پس از قتل نادر شاه، نخجوان در اختیار حیدرقلی خان کنگرلو افتاد و به امارتی نیمه مستقل تبدیل شده حیدر خان و حکومت او هر چند تابع حکومت ایروان بود، اما خود نیز قدرت و اعتبار زیادی به هم رسانیده بود تا آنجا که از هموردی با حکام بزرگی همچون آزاد خان افغان، پروایی نداشت، اعتبار حکومت نخجوان و استقلال نسبی در حکومت فرزندان حیدر قلی خان همچنان ادامه یافت و حاکم تومان نخجوان از جمله امرای بزرگ آذربایجان به شمار می آمد.

این نویسنده دیگر مردان نامدار این طایفه را نیز معرفی می کند. درباره محمدرضا خان کنگرلو می نویسد:

وی در اواخر سلطنت شاه حسین صفوی حاکم نخجوان بود و در همین سال به مقام خلیفه الخلفایی صفویه رسید. این مقام که در اوایل صفویه، هم شأن وتالی وکالت سلطنت و حتی برتر از مقام وزارت بود، در پایان صفویه تنها یک عنوان ظاهری بی مسمأ بود. محمدرضا خان در سالهای بعد به نادر شاه پیوست و از جمله سرداران ارتش او شد و در جنگهای ایران و عثمانی و اخراج نظامیان آن دولت از خاک آذربایجان شرکت داشت. از سرانجام او اطلاعی در دست نیست.

علی پور صفر درباره حیدر قلی خان کنگرلو که بنیانگذار خان نشینی نخجوان می باشد و نیز درباره اخلاف او حاجی خان، عباسقلی خان، کلبعلی خان، نظر علی خان که همه از طایفه کنگرلو بودند، اطلاعات جالب توجهی به دست می دهد. بالاخره درباره کریم خان کنگرلو حکمران نخجوان از این طایفه در جنگهای ایران و روس می نویسد:

پسر عباسقلی خان که از سال ۱۲۲۸ قمری تا سالهای جنگ دوم ایران و روسیه و الحاق نخجوان به متصرفات امپراطوری روسیه حاکم آن دیار بود. یکی از فرمانهای حکومت او را میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی نوشته بود که در منشآت قائم مقام آمده است. کریم خان همواره مطیع و تابع دولت ایران و در بسیاری از جنگهای ایران با روسیه و عثمانی شرکت داشت. وی در طول جنگهای دوم ایران و روسیه از فرماندهان جنگی ایران بود و به همین دلیل پس از پیروزی نهایی ارتش روسیه و شکست دولت قاجار، کریم خان به اتفاق بسیاری از اعضای خانواده و بستگان خود به ایران آمد و در پناه دولت قاجار قرار گرفت. بر اساس فصل دوازدهم قرارداد ترکمنچای، کریم خان کنگرلو همانند حسن خان ساری اصلان و حسین خان سردار، برادران معروف ایروانی از همه حقوق و امتیازات موروثی و اکتسابی خود در نخجوان محروم شد و املاک و اموال وی و آن دسته از اعضای خانواده اش که به ایران گریخته بودند، به تصرف دولت روسیه درآمد.^۱

۸۱

"در بین کنگرلوها خدمتگزاران نظامی هم کم نبودند. در قرن نوزدهم شاهان ایران و تزاران روسیه از قدرت این طایفه استفاده می کردند. بنا به نوشته منابع تاریخی، در اوایل قرن نوزدهم در آستانه نخستین دور جنگهای ایران و روس (۱۸۱۳-۱۸۰۴) زمامدار ایران، فتحعلی شاه قاجار، ۵۰ هزار نفر را بسیج کرده بود که بخش عمده ای از آنها را طایفه کنگرلوها تشکیل می دادند. در طول این جنگها پسران کلبعلی خان، خان نخجوان، نظر علی خان، شیخ علی خان و احسان خان خودشان را به عنوان خدمتگزاران دلاور نظامی نشان داده بودند.

در دهه بیستم قرن نوزدهم، ژنرال روس ای. ف. پاسکویچ به منظور کمک به ارتش به این فکر می افتد که از اهالی بومی قفقاز جنوبی، واحدهای نظامی موقتی تشکیل دهد. در امریه ای که در این زمینه صادر کرده بود، گفته می شد: "علاوه بر ایجاد چهار هنگ سواره نظامی از مسلمانان، هر یک شامل ۶۰۰ نفر لازم است از کنگرلوها که از جنگجوترین طوایف تاتار (آذربایجانی) در نخجوان می باشند، دسته های سواره تشکیل دهیم." به زودی این رسته ها ایجاد و دسته های سواره کنگرلوها در اندک مدت با مهارت و جنگجویی خود، در تمام مشرق زمین مشهور می گردند.

نویسنده روس پ. زوبوف که شاهد پیکار هنگهای سواره آذربایجانی ها بود می نویسد، برای قضاوت کردن درباره این فوجها لازم است که آنها را هنگام نبرد دید. این دسته ها که آدرخش را تداعی می

^۱ حکومتهای محلی قفقاز در عصر قاجار، ص. ۱۶۳.

کنندبه آتشی می مانند که بر اثر خشم خداوند ناگهان از آسمان به میان دشمنان افتاده و تولید مرگ و وحشت می کنند. خاطرات دلاوری هایی را که افواج مسلمان در برابر دیدگانم خلق نمودند، هنوز هم با شگفتی یاد می کنم.^۱

از منطقه مسلمان و ترک نشین نخجوان، شخصیت‌های نامداری در زمینه های مختلف برخاسته اند. از جمله خواجه نصیرالدین طوسی، معمار عجمی، جلیل محمد قلیزاده، محمد سعید اوردوبادی، پروفیسور یوسف محمدعلی یف که از شهرت بسزائی برخوردارند. از شاعران و قلم بدستان نیز هندوشاه نخجوانی، خلیل حلّه ای نخجوانی، امیرالدین مسعود نخجوانی و ابن ساوجی نخجوانی را می توان نام برد.

روحانیون نامداری نیز همچون آیت الله امامقلی نخجوانی، آیت الله ملا محمد نخجوانی^۲، مفسر عالیقدر بابا نعمت الله نخجوانی و فیلسوف نامدار نجم الدین نخجوانی نیز از این دیار معارف پرور برخاسته اند.

تنی چند از چهره های برجسته نخجوان، همچون دیگر بزرگان علم و ادب و عرفان، شهر تبریز را برای ادامه حیات خود انتخاب و در این شهر آرمیده اند. از جمله مولانا کمال الدین عبدالقادر نخجوانی از عارفان نام آور آذربایجان که در عهد سلطنت سلطان احمد جلایر در سال ۸۰۱ هـ.ق. در گذشته و در کنار مزار بابا مزید در مقبره الشعراى تبریز رخ در نقاب خاک کشیده و بعد از وی اولادش که مناصب قضا و احتساب داشته و اهل فضل و دانش بوده اند، در این شهر زندگی کرده اند.

از دیگر عارفان نامی نخجوان که در تبریز رحل اقامت افکنده و در این شهر به دیار باقی شناخته و بالاتر از مزار بابا مزید، نزدیک به دره گراب رخ در نقاب خاک کشیده است، شیخ حسن نخجوانی معروف به بلغاری است. ایشان نواده شیخ عارف بزرگوار شیخ مسلمانانند که در درگزین همدان مدفونند و پدر حضرت شیخ حسن را خواجه عمر برنج فروش گفتندی از مشاهیر و اعیان نخجوان بوده ... شیخ حسن نخجوانی در سال ۶۹۸ هـ.ق. در ایام سلطنت غازان خان دار فانی را وداع گفته است.

از جمله دیگر چهره های برجسته نخجوانی که در گورستان شادباد تبریز با خاک هم آغوش گردیده، صاحب کشف و الهام، خواجه محمد خوشنام نخجوانی است و نام آن موضع، مشهور به خواجه خوشنام است. وی از مریدان حضرت اخی فرج زنجانی بوده و چنین مشهور است که طریقه سلوک صوفیه محققه در آذربایجان اول مرتبه از وی انتشار یافته است. وی در قرن پنجم هجری می زیسته است.^۳

^۱ عاکف آخوندوف، ائلدار افندی یف، *ایشیقی آملار*، باکو، ۲۰۰۰، ص. ۵. در این کتاب ۴۸۰ صفحه ای اغلب مشاهیر نخجوان معرفی شده است.

^۲ برای اطلاع بیشتر درباره روحانیون یاد شده مراجعه کنید به جلد اول و دوم مفاخر آذربایجان تألیف دکتر عقیقی بخشایشی.

^۳ حافظ حسین کربلایی تبریزی، *روضات الجنان*، ج. ۱، ص. ۶۰ و ۶۱؛ ج ۲، ص. ۲.

تاریخ مختصر زبان و ادبیات ترکان ایرانی (۱)

دکتر جواد هیئت

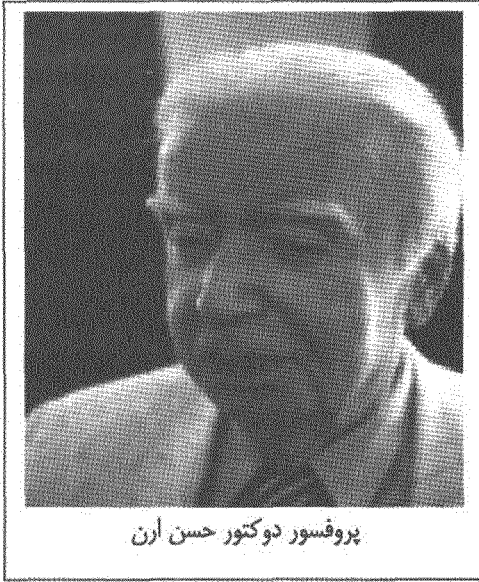
تاریخ مختصر زبان و ادبیات ترکان ایرانی که به درخواست فرهنگسرای اقوام ایران وابسته به شهرداری تهران از طرف اینجانب نگارش یافت، برای چاپ به مسئولین مربوطه ارسال شد. این نخستین تجربه ای بود که در کشور ما به ابتکار آقایان حسن عباسی ریاست محترم فرهنگسرای اقوام و آقای غلام رضا احمدخانی کارشناس محترم فرهنگی فرهنگسرای اقوام جامه عمل پوشید.

در دوران سلطنت پهلوی ها صحبت از زبان و فرهنگ غیر فارسی به ویژه زبان ترکی ممنوع بود و در اواخر حکومت آریامهری تعصب ضد ترکی یعنی زبان مادری سی و پنج میلیون مردم ایران به قدری شدت یافته بود که اگر جمله ای و یا کلمه ترکی در کتابی دیده می شد قبل از حذف آن اجازه چاپ کتاب داده نمی شد. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی اگرچه مطبوعات اقوام غیر فارس ایرانی کم و بیش امکان چاپ و انتشار یافتند و مجله ترکی - فارسی *وارلیقی* تا امروز بطور منظم از طرف اینجانب منتشر شده، ولی از طرف مقامات دولتی آنچه در ماده ۱۵ قانون اساسی پیش بینی شده به وعده و وعید برگزار گردیده (در مورد تدریس زبان و ادبیات اقوام...) بنا بر این باید از شهرداری تهران و فرهنگسرای اقوام به ویژه آقایان عباسی و احمدخانی تشکر و سپاسگزاری کرد که برای اولین بار اقدام به چنین عمل خداپسندانه نموده اند امیدوارم بتوانند این کار خیر را به اتمام برسانند. خداوند یار و یاورشان باشد تا خللی و یا وقفه ای در کارشان ایجاد نشود و نمونه ای باشند برای سایر مقامات تا در آینده نزدیک با اجرای کامل قانون اساسی ستم ملی در کشور عزیز ما ریشه کن گردد.

در این کتابچه تاریخ زبان ترکان ایرانی (آذربایجانی، ترکمنی، قشقایی، خلیج، سونقور و یا سنقر، ایبوردی و خراسانی) بطور خلاصه شرح و نمونه هایی هم از ادبیات آنها نقل شده و اشاره ای هم به تقسیم بندی زبانهای بیست و هشتگانه ترکی معاصر شده و در آخر مقال تأثیر متقابل زبان و ادبیات فارسی و دیگر اقوام ایرانی بطور اختصار شرح داده شده. چنانکه خوانندگان عزیز خواستار معلومات بیشتری باشند می توانند به کتاب "سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی" و دیگر تألیفات اینجانب در این زمینه مراجعه نمایند.

پروفیسور دوکتور حسن ارن وفات اٹدی^۱

بؤیوک تورکولوق پروفیسور دوکتور حسن ارن-سی ۲۶ مای ۲۰۰۷ () ایتیردیک.

پروفیسور دوکتور حسن ارن ۱۵ مارت ۱۹۱۹ تاریخینده بولقاریستان-ین ویدین شهرینده دونیایا گلدی. ایلک اورتا مکتبی ویدین-ده تاماملادی، داها سونرا بولقار لیسه سینہ (دبیرستان) گیره رک بورادان ۱۹۳۷ ایلینده بیرینجی لیکله مآذون اولدو. لیسہ ایللرینده اؤزلیکله بولقارجا، روسجا، فرانسیزجا درسلیری و تورک دیلی ایلگیلی موضوعلار بؤیوک ماراق گوستریدی. بو ماراغی ایلہ مشهور مجار تورکولوقو گیولا نمت^۲-ین دقتینی چکدی و بئله لیکله ۱۹۳۸ ایلینده بوداپست اونیورسیتہ سی تورکولوژی بؤلومونون تک اؤیرنجیسی اولاراق اونیورسیتہ حیاتیئا باشلادی. اورادا

۸۴

تورکولوژی ایلہ یاناشی موغولجا و مجارجا درسلیرینہ داوام ائتدی، تورک دیلی نین سؤز وارلینی ایلہ ایلگیلی چالیشمالارینا دا اونیورسیتہ اؤیرنجیسی اولدوغو ایللرده باشلادی. ۱۹۴۲ ایلینده دوکتور، ۱۹۴۶ ایلینده ایسه "تورک سؤز بیلمی" ساحه سینده دوچنت عنوانینی آلدی، ۱۹۴۸ ایلینده تورکیه یه گله رک آنکارا اونیورسیتہ سی دیل و تاریخ- جوغرافیا فاکولتہ سینده دوچنت اولاراق گؤزه وه (وظیفه یه) باشلادی. بو آرادا تورک دیل قوروموندا دا چالیشمالارینی سوردورن پروفیسور دوکتور حسن ارن، سؤزلوک چالیشمالارینا چوخ دگرلی قاتقیلاردا بولوندو. حسن ارن، ۱۹۸۸-ده یایملانان تورکجه سؤزلوک ون یانیندا باشقانلیق وظیفه سینده ده چالیشدی.

قورومدا ۱۹۵۷ ایلینده ایکینجی باشقانلیق گؤزه وینی یوروتدو، داها سونرا بو گؤزه ودن ایریلاراق ترمین (اصطلاح) قولو باشقانی اولدو. قول باشقانی ایکن اونیورسیتہ اؤیرتیم اویه لری (علمی هیئت عضولری) ایلہ ایش بیرلیگی آپاراراق چئشیدلی آلتارلا عاید ترمینلری بیر آرایا گتیره رک یایملادی. ۱۹۶۰ ایلینده تورک دیل قورومونداکی وظیفه سیندن آیریلدی. ۱۹۸۵ ایلیندن اعتباراً تورک آنسیکلوپدیسی باش

^۱ یازی، مودرن تورکلوک ارشدیرمالاری درگیسی نین ۲۹ حزیران ۲۰۰۷ تاریخلی سایسیندان الیناراق م. ر. هیئت طرفیندن ایفبامیزا کؤچورولموشدور.

^۲ Gyula Németh

رداكتورلۇغونا كىتىرىلدى ۋە ئانسىكلوپىدى نىن تاماملانماسىنى ساغلادى. پروفىسور دوكتور حسن ارن، ۱۷ اۆكتوبر ۱۹۸۳-دە تورك دىل قورومو باشقانلىغىنا كىتىرىلدى، بو گۆرە ۋى ۲۰ سېتامبر ۱۹۹۳ تارىخىنە قدر سوردوردو. ۱۹۸۴-دە "ت.ت.ت." رادىيو ۋە تلۋىزىيون يوكسك قورولو عضولويونە اتاندى (تعيين اولدو) ۋە آلتى ايل وظيفه ياپدى.

پروفىسور دوكتور حسن ارن، مىلى ۋە اولوسلار آراسى بىلىم چئورە لىرىندە بىر چوخ اۆدوله (جايزه يە) ۋە شرف عضويتىنە دگر گۇرولموشدور. ۱۹۶۶-دا مجار دىل بىلىمى درنگى شرف اويە سى (عضوو)، ۱۹۷۲-دە مجار دوغو بىلىملىرى درنگى اويە سى، ۱۹۸۸-دە مجار بىلىملىر اكاىمىسى شرف اويە سى، ۱۹۹۶-دا اولوسلار آراسى هونقارولوژى (مجار شانسلىق) درنگى شرف عضوو اولموش، اونا ۲۴ ژوئن ۲۰۰۰-دە مجارىستان جمهور باشقانى طرفىندىن ان يوكسك سيويل مجار لياقت نشانى وئرىلمىشىدىر. پروفىسور دوكتور حسن ارن-ە تورك دىل قورومو دا ۲۶ سېتامبر ۱۹۹۶-دا شوكران براتى ۋە شرف نشانى وئرمىشىدىر.

تورك دىلى نىن اۆزلىكلە سۆز وارلىغى آلانىندا بوراخدىنى دگرلى اثرلر ۋە يئتىشىدىردىكى بىلىم اداملارى ايله توركىيە دە ۋە يابانجى اۆلكە لردە توركولوژى بىلىمى نىن گلىشمە سىنە ائشسىز قاتقىلار سونان پروفىسور دوكتور حسن ارن-ىن وفاتى ايله توركلوك بىلىمى بۇيوك بىر ايتكى وئرمىشىدىر.

وارلىق درگىسى اولاراق دگرلى بىلىم ادامى، اوستاد پروفىسور دوكتور حسن ارن-ە تانىردان رحمت، سئوكىلى عايە سىنە، امكداشلارىنا ۋە اؤيرنجىلرىنە باش ساغلىغى دىلە بىرىك.

باھار و ایشیق

یئنه دوست الیمی اوزاتدیم باھارا
یئنیندن باخچادا گول آپسین دئییه
خریطه سیز یوللاردا گزیرم حیران
آختاریرام دورمادان
قارانلیقدا، طوفاندا
قودورموش دنیزلرده ساحیللردن بیر ایشیق گۆزله یین

قایقچی تک

قارلاردا، بورانلاردا
اۆزونو پنجره یه ووران قوشلار میثالی
اۆلن آغاجلار بیرر- بیرر
تازا یاریقلاردا دیریلدیلمر
بلکه من ده یئنی گونله برابر
گوله جگم،
دان یئری نین بولاغیندان قانا- قانا ایچه جگم،
رویولارین گرچگینی گۆره جگم،
مین بیر رنگلی دیلکلردن چلنگلر هۆره جگم.
قوی اونودوم سحر- آخشام ایچدیردیگین آغومو
آغیر ایللری، قارا قیشلاری، آلدانیشلاری
شیرین- شیرین وعده لرین اۆزوم اویدوردوغومو
سکوت زندانیمین قالین دووارلارینی
قوی قوشلارین قاناديله هاوالانیم
یالانسا دا آلدانیم،
یالانسا دا قوی قانیم
کیم بیلیر پنجره لر بلکه ایشیقلاناجاق
فضولی نین دئدیگی "مراد شمعى ياناچاق"

۸۶

نیر

خوشام عۆمرومده بوندان کیم، بو یتر دوغما دیاریمدیر
باغیم، باغچام، گولوم، سرویم، یاشیل سولماز باهاریمدیر.
هر عاشیق کۆنلونه باخسان گۆروشچون بیر دیلک واردیر
شوکور آلاها بو وصلت، بو دا گول اوزلو یاریمدیر.
منیم اصلیم، کۆکوم بورد؛ جانیم قورباندى بو یوردا
فلک سالسین منی هاردا بو یتر فخریم، وقاریمدیر.
سولار قاینار حیاتدیر بو، شیرین شربت، ناباتدیر بو
ستوینج دولموش نشاطدیر بو، منیم صبریم، قراریمدیر.
اولار هر دن بورا گللم، چاتارکن بوردا دینجللم
آنامدیر آنام مسلّم، اودور کیم، غمگساریمدیر.
باغ ایچره بولبولوم سرخوش، اکینده سونبولوم سرخوش
سویوم بولدور، چۆلوم سرخوش، بالیقلم شاره‌شاریمدیر.
بهشتدن بیر بوچاق یوردوم، مقدس‌دیر اوجاق یوردوم
اوغول - قیزلی قوچاق یوردوم، ارنلر یادگاریمدیر.
ساوالان دا ائله باغلی، شیرین دادلی دیله باغلی
بولبول اولسا گوله باغلی، منیم سئوگیم دیاریمدیر.

گۆرونمز سئوگىلى

ای کۆنول وئر موشتولوق باده جان پرور گلیر
روحوم اولموش تیره غمندن باخ اونا جوهر گلیر
کیمسه یوخدور بی نیاز اولسون بو خوش منظوردن
سسلنیر ساقی فتوت اهلینه ساغر گلیر
گرچی آلدی لن ترانی طور سیناده ولی
بی نیاز اولموشدو موسی خالقینا رهبر گلیر
تا نیاز اتدیم در میخانه اوپدوم صدق ایله
شوکر اولا چاتدیم مراد روحوما شهپر گلیر
گۆردو پروانه اوزون دالديرمیش آتشدە یانا
اتمه بین سورقو- سوال، پروانه خاکستر گلیر
تا کی قیلدین ترک عالم اولدون آزاد و رها
علم لذنی کی تعلیمسيز اولا ازبر گلیر
ای خیوانلی غم هیجران یاری چکمیسن
ایندی هوشیار اول گۆرونمز سئوگىلى، دیلبر گلیر.

شوریده

ساقیا دل تنگم امشب باز کن میخانه را
چون تو دانی چون خمارم بر کن این پیمانه را
عهد و پیمان بستگان را نیست ساقی اعتبار
نک همی من ماندم آخر این غمین میخانه را
زین همه نامردمی ها دل مرا بشکست و خست
ناکسان آتش فکندند آخرم کاشانه را
این شررتا تار و پود هستیم را سوخت سوخت
گو بسوزد حالیا هم خویش و هم بیگانه را
چشمه مهر و محبت را دگر جوشی نماند
نیست گوشه بر خروش و نعره مستانه را
این سر شوریده نا آرام و بی خویشم کند
ساقیا جامی به پیمایم کن دیوانه را
بر شرار مهر تابان ای خیابانی بسوز
تا بیاموزیش سرخوش سوختن پروانه را

Küs

Kaybolan yıllara baktım beni kandırmışımış
Kandırıp ömrü çalarken de usandırmışımış
Suç benim mi diye doğdum bu hayatı yaşayım
Küsgünüm anneme kardeş beni yandırmışımış
Olamaz bunca cefâ, gam bu kadar yüklenemez
Bu kötü kâbusu devran ne uzandırmışımış
Bu hâyâlimdeki sevgiyle yaşarken bir ömür
Sevgiler hep yalan olmuş bak uyandırmışımış
Beni sarhoş eder iken bu acı gerçekler
Sevgi, şefkat bulamazsın bana andırmışımış
Söyle aç gözlerini ey Hıyabanlı geri bak
Seni senden çalar iken ne kazandırmışımış
Benim artık bana yoktur güvenim çâresizim
Beni bu çarkıfelek kendime dandırmışımış

9.

Ali Rıza Hıyabanî

تور كچه م

آتامين ميرائينى منە اختاران^۱ ديليم
اونونلا حيسلريمى دويوب بيلدى سئوگيليم
من اونونلا آنلادار، آنلارام كاتناتى
ايفاده مين ذهنيمنن آزاد اولوش براتى
من اونونلا تانيرام مين بير چئشيد دويقونو
اونونلا رنگلنديرير رويالاريم اويقونو^۲
او مينلرجه شاعيرين كوئلونو گزير گلير
او ايلاهى سيرلارلا مصراعلار دوزور گلير
اونون سوسدوغو يترده، سوسار اوركلر، دورور
چونكى قلبدن قلبه حيس اختاران پينار قورور
اونا گلن هر ضربه دوشونجه مه گلמידير.
ايتن كلمه لريم آن به آن توكنميشدير.
چيندن تا بالتيكه دك گزديم ده چوخ اولكه من
داها لطيف دادلى سس دوياماديم تور كچه دن

۹۱

باشقا ديل اوپرنمگه آرالار قايى ديليم
كشف اتدن حيرت ائدر مكمل يايى ديليم
يوزلرجه ديل اوپرنسم منطيقيم سنى ارار
سنه صاحب چينخديقجا ميلتيم دونيادا وار.

نازلى رعنا گورال

یئنی یاینلار

• حسین حق پرست قراملکی: تحلیل زبان ترکی آذربایجانی به طریق ریاضی، اندیشه آریا یاینلاری، تهران ۱۳۸۶، ۱۳۶ صحیفه

آذربایجان تورکجه سی نین قراماتیک اؤزلیکلی نین ریاضی یوللار اینجه لندیگی بو اثرین ایلک بؤلومونده آذربایجان تورکجه سی و الیفبای ایلگیلی بیلگی وئرلمیش، سسلیلر، سس سیزلر، آهنگ قانونو، سس دگیشکلری و هجا نؤعلری ایضاح ائدیلمیشدیر. ایکینجی بؤلومده رقم، القوریتیم، بیر کلمه نین تورکجه اولوب اولمادیغینی بلیرله مه مرحله لری، سس دگیشمه لری، ادبی دیلده کی دگیشمه لر، سسلرده کی دگیشکلر و دانیشیق دیلینده کی دگیشمه لر اینجه لیمیشدیر.

اثرین اوچونجو بؤلومونده اکلر، زامان کییلری، گنچمیش زامان، گله جک زامان، ایندیکی زامان، گنیش زامان و بونلارین چنشدیلری؛ فعللرین منفی لشدیریلمه شکلی، اکلرین کلمه یه علاوه ائدیلمه سی و اکلرین بؤلوملنمه سی آچیقلا نیر. کیتابین سون بؤلومو اولان دؤردونجو بؤلومده ایسه اکلرین بؤلوملنمه سی و درجه لندیلمه سی، اک قروپلاری درجه لری نین قارشیلانمیشدیلماسی، اک درجه لری نین خلاصه سی و ریاضی آچیقلامالاری گنیش بیر شکیلده و اؤزکلرله ایفاده ائدیلمیشدیر.

تورکجه نین ماتماتیک منطقی ایله اویوم حالیندا اولدوغو گرچکیندن یولا چیخاراق بو اثری یازان دوکتور حسین حق پرست، تورک دیلی آراشدیرمچیلاری و اؤیرننلری اوچون چوخ دگرلی و یارارلی بیر کیتاب اورتایا قویموشدور.

• قارداش قلملر آوراسیا ادبیات درگیسی نین یئنی سایسی ۱۲؛ دسامبر ۲۰۰۷

آنکارادا آوراسیا یازارلار بیرلیگی طرفیندن یاینلانان قارداش قلملر درگیسی نین یئنی سایسی نشر ائدیلدی. درگی نین بو سایسیندا آشاغیداکی یازیلار بولونماقدادیر:

علی آقباش: شب یلدا (شعر)؛

بهاءالدین قاراقوچ: هانگی بوگت قوتسار اولو بالیغی (شعر)؛

محمد اسماعیل: شعرلر؛

ملاحت آقاجان قیزی: شعرلر؛

فرهاد بایات: کونئیسیز (شعر)؛

حسین اوزبای: بو شهیر (۲)، یحیی کمال ین ایتیردیگی شهره؛

باھار ھېچ دۇنمز: ھې كندیمه (اۆزومە) قیزدیم بن (حكایه):
 بتول چكراوغلونون س. غاییبوف ایله مصاحبه سی: وان، ایسیق گۆل كیمی گۆرونودو؛
 اوران یاغمور: مزارسیز قالان آدم (حكایه):
 امداد آوشار: كرم (حكایه):
 شلاله اییل: رنگلی ایپ (حكایه):
 خالد آشلار: آناهتار (آچار) (حكایه):
 عثمان چئویك سوی: گون گلیر حساب دۆنر (حكایه):
 میخاییل سینلنیکوف: گۆرونمز خئییر دوعا، روس شعرینده اسلام موتیولری؛
 اراده یوزیگ: آذربایجانلی شاعیر میرزا علی اکبر صابرین شعرلرینده قادین؛
 احمد بوران: ماناس داستانی، تۆره قول آیتماتوف و چون- تاش قتل عامی؛
 ضیا آوشار: مولانانین عشقی ھارادان گلیر؟
 کیتاب تانیتمی؛
 خبەرلر.

بیرینجی تورک دیلی ادبیات درگیلری قورولتای گنچیریلدی

۱۶-۱۵ دسامبر ۲۰۰۷ تاریخلرینده اوراسیا یازارلار بیرلیگی نین ایستانبولدا ByOtell هوتلی نین

کونفرانس سالونوندا دوزنله دیگی «بیرینجی تورک دونیاسی ادبیات درگیلری کونقره سی» تورک دونیاسیندان بیر چوخ درگی تمثیلچیسی نین اشتراکی ایله گرچکلشدی. «تورک دیلی نین دگیشیک رنگلری ایله باینلانماقدا اولان ادبیات درگیلری آراسینداکی ایش بیرلیگی امکاملاری نین اله آیینماسی» هدفی ایله گنچیریلن بو قورولتایا تورکیه دن *تورک ادبیاتی، وارلیق، یاغمور، یوز آقی، مردیون شعر، قارداش قلمر؛ آذربایجاندا آنریباچان و اولدوز؛ قازاغیستاندا جولدوز و آنا تیلی؛ اوزبکیستاندا نشرق ییلدیزی؛ باشقوردیستاندا آق ایدیل؛ کیریمدان ییلدیز؛ مقدونیه دن کؤپرو؛ عراقدان قارداشلیق و ایشیق؛ ایراندان وارلیق؛ قیرقیزیستاندا قیرقیز ادبیاتی؛ کوزووادان*

بای؛ قاقاووزیادان قاقاووز ادبیات درگیلری نین تمثیلچیلری دعوت ائدلمیشدی.

اوراسیا یازارلار بیرلیگی باشقانی یعقوب دلی عمر اوغلونون آچیلیش دانیشماسی ایله باشلابان قورولتای، درگی تمثیلچیلری نین تائیتما ماهیتینده اولان قیسا نظرلریله داوام ائتدی.

«صنعت و کولتور ایلتیشمینده (ارتباطات) ادبیات درگیلری نین رولو» موضوعلو ایلک اوتورومدا انور ارچان تورکیه یازارلار سندیکاسی باشقانی و *وارلیق* درگیسی باش ادیتورو؛ بشیر آیواز اوغلو *تورک ادبیاتی* درگیسی باش ادیتورو؛ حسین اؤزبای اوراسیا یازارلار بیرلیگی ادبیات آکادمیسی باشقانی و بخشایش عسگروف آذربایجان علملر آکادمیسی باشقان یاردیمچیسی دانیشدی.

«ادبیات درگیسی یاینجیلینی و پروبلملری» موضوعلو ایکنیجی اوتورومدا انتقام قاسیموف آنریایجان ادبیات درگیسی باش ادیتورو؛ اکرام آتا مراد سرق ییلدیزی درگیسی (اۆزبکیستان) باش ادیتورو و بییت کوشیایثو جولدوز درگیسی (قازاغیستان) باش ادیتورو موضوع اوزرینده فیکیرلرینی ایفاده اتدیلر.

اوجونجو اوتورومون موضوعسو «ادبیات درگیلری آراسیندا اولوسلار آراسی (بین الملل) ایش بیرلیگی امکانلاری» ایدی. اوتورومدا قارداش قلملر درگیسی باش ادیتورو علی آقباش؛ ییلدیز درگیسی (کیریم) تمثیلچیسى لنیارا سلیمووا و وارلیق درگیسی یازی ایشلری مودورو محمدرضا هیئت دانیشدیلار.

کونقره نین سونوندا «سونوچ ییلدیزیسی» (آلینان نتیجه لر) حاضرلانیب اشتراکچیلار طرفیندن امضالاندیقان سونرا کونقره باشقانی یعقوب دلی عمراوغلو طرفیندن اوخوندو. بو ییلدیزی ده آشاغیداکى قرارلار آیینمیشدیر:

اوراسیا بؤلگه سینده ادبیات درگیلری و قزتلری ایله شاعیر و یازارلار آراسینداکی ایلیشکیلری گلشیدیرمک، ادبیات درگیلری نین گوژه ییله جکلری اورتاق پروژه لری گوژوشمک، اولوسلار آراسی

تانیتم، ساتیش و بنزری ایشلرده یاردیملاشما و امکداشلیق فعالیتلرینی اله آلماق آماجی ایله؛ ۱۶-۱۵ دسامبر تاریخلرینده ایستانبولدا ۹ اولکه دن ۱۶ ادبیات درگیسی تمثیلچیسى و ییلیم آدمی و یازارلارین اشتراکی ایله توپلانان «بیرینجی تورک دونیاسی ادبیات درگیلری کونقره سی» چالیشمالارینی سوردورموش؛ ادبیات و صنعت میلى و بین الملل ساحه ده انسانلار آراسینداکی دوستلوق و قارداشلیق دویقولارینی گلشیدیره جگینی دفته آلاق؛

اولوسلار آراسی (بین الملل) حقوق و دموکراسی اصوللارینی گوژ اؤنونده بولوندوراراق آشاغیداکى قرارلاری آنیشدیر:

۱- ادبیات درگیلری آراسینداکی ایلیشکیلری قوروملاشدیراراق (موسسه لشدیره رک) سوردوره ییلیمک اوجون «تورک دونیاسی ادبیات درگیلری کونقره سی دایمی شوراسی» اولوشدورولماسینا؛

الف) دایمی شورانین، کاتبیلیک (دیبرلیک) خدمتلی نین اوراسیا یازارلار بیرلیگی طرفیندن یشردیلمه سینه؛

ب) دایمی شورانین، کونقره یه عضو اولان ادبیات درگیلری نین ادیتورلری آراسیندان گله جک کونقره یه قدر ایکی ائش باشقان (هم صدر) و درگی تمثیلچیلری آراسیندان سئچيله جک بیر گئل کاتب (دیبر کل) و اوچ عضو طرفیندن اداره ائدیلمه سینه؛

پ) تورک دونیاسی ادبیات درگیلری کونقره سی دایمی شوراسی ائش باشقانلارینا (هم صدرلرینه)؛ تورکیه دن قارداش قلملر درگیسی باش ادیتورو علی آقباش ایله آذربایجاندان / آذربایجان درگیسی باش ادیتورو انتقام قاسم زادهنین؛ عمومی کاتیبلیگه آذربایجاندان اولوز درگیسی باش ادیتورو ائلچین حسین بگلی، عضولوکلره ایسه قازاغیستاندان جولدیز درگیسی باش ادیتور یاردیمچیسی بییت کویشیاپتو، کیریمدان ییلدیز درگیسی باش ادیتور یاردیمچیسی لئیپارا سلیمووا، مقدونیه دن کوپرو درگیسی یازی ایشلری مودورو خسرو حسینین سئچیلمه لرینه؛

۲- تورک دونیاسی ادبیات درگیلری کونقره سی دایمی شوراسی نین ادبیات درگیلری نین اولوسلار آراسی (بین الملل) تائیتیملاری نوچون چالشمالار آپاریلماسینا، بو اماجلا بیر اینترنت پورتالی قورولماسینا؛

۳- قارداش قلملر درگیسی نین تورک دونیاسی نین اورتاق ادبیات درگیسی اعلان ائدیلمه سینه، بو درگی نوچون کونقره یه عضو اولان درگیلرین یازی گؤنדרمه لرینه. بو یازیلارین گؤنדרن درگی نین اؤز لوقوسو ایله قارداش قلملرده یئر آلماسینا؛

۴- کونقره عضوو درگیلرین اؤز آرالاریندا درگی مبادلہ سی ائتمه لرینه؛

۵- عضو درگیلرین، بیریرلری نین یئنی ساییلارینا اؤز صحیفه لرینده تائیتمالارینا؛

۶- حکایه، شعر، دنه مه (اوپرک) وب. ادبی ساحه لرده اورتاق یاریشمالار (مسابقه لر) آپیلماسینا؛

الف) ۲۰۰۸ ایلینده اولوسلار آراسی حکایه یاریشماسی دوزنلنمه سینه؛

۹۶

ب) یاریشمای؛ هر اؤلکه دن بیر درگی نین اوستلنه بیله جگی کیمی، عینی اؤلکه دن یاریشما یا قاتیلماق ایسته ین درگیلرین اؤز آرالاریندا اورتاق سئچیجی کومیته قوراراق فعالیتی بیرلیکده سوردوره بیلمه لرینه؛

پ) هر اؤلکه دن سئچیله جک ایلک، اوچ درجه یه و اوچ جایزه وئريلمه سینه؛

ت) هر اؤلکه ده کی یاریشما بیرینجیلری آراسیندا «تورک دونیاسی حکایه یاریشماسی» ایلک، اوچ و اوچ جایزه نین صاحبیلری نین بلیرنمه سینه؛

ث) هر اؤلکه دن ایلک اوچه گیرنلرین آوراسیا یازارلار بیرلیگی ادبیات آکادمیسی طرفیندن

دوزنلننه جک «ادبیات آتولیه سی یای مکتبی» پروگرامینا دعوت ائدیلمه لرینه؛

ج) یاریشما جایزه لری نین مالیه لشدیرمه سی نین آوراسیا یازارلار بیرلیگی و تورک دونیاسی ادبیات درگیلری دایمی شوراسی نین اورتاق چالیشماسی ایله بولونماسینا و بلیرنمه سینه؛

جايزه لرین بیر مراسیمله صاحیبلرینه وئرلمه سینه؛

۷- عضو درگیلرین فیانسمان احتیاجلاری نین قارشیلانماسی اوچون یاردیملاشما امکداشلیغین گلیشدیرلمه سینه؛

۸- عضو درگیلرین بیربیرلریندن ایسته دیکلری یازیلاری اقتباس اتمه لرینه اؤنم گؤسترلمه سینه؛

۹- عضو درگیلرین ژنریک (مشخصات) بؤلوملرینده گؤرونور طرزده «بو درگی تورک دونیاسی ادبیات درگیلری کونقره سی نین عضوودور» ایفاده سی نین و «أوراسیا ادبیات درگیلری اینترنت پورتالی» آدرسی نین ایشلدیلمه سی نین توصیه ائدیلمه سینه؛

۱۰- اؤلکه لرده کیتابخانالارین و دیگر قوروملارین ادبیات درگیلرینه آبونه اولمالاری اوچون مراجعتلرده بولونماسینا؛

۱۱- گله جک کونقره یه یئنی درگیلرین عضو درگیلرین تکلیف ویا راضییلیقی ایله دعوت ائدیلمه لرینه؛

۱۲- ایکینجی تورک دونیاسی ادبیات درگیلری کونقره سی نین تاریخ و یئر سئجیمینه أوراسیا یازارلار بیرلیگی نین مسئول اولماسینا
قرار وئرلمیشدیر.

بیلدیری

(دوکتور جواد هیئت جایزه سی)

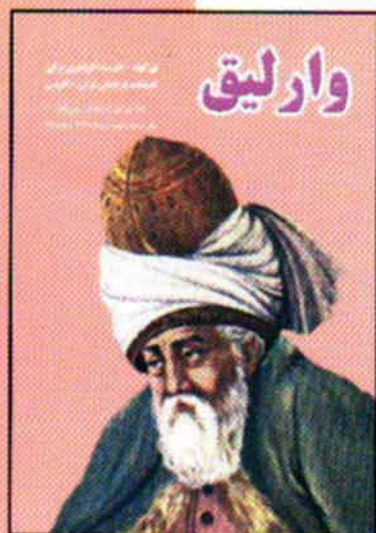

الدینیمیز قرارا گووره ۱۳۸۷- جی ایلدن اعتبارا هر ایلین ایکینجی یاریسیندا تورک دیلی، ادبیاتی، فولکلورو و تاریخی اوزره یازیلیمیش ان یاخشی اثره «دوکتور جواد هیئت» جایزه سی وئریله جکدیر. تکلیف اولونان اثرلر هر ساحه نین متخصصلری و وارلیق درگیسی نین یازارلار هیئتتی عضولریندن توپلام بئش نفر طرفیندن اینجه لندیکدن سونرا سئچیله جک و اثر صاحیبینه بیر مراسیمله جایزه وئریله جکدیر. جایزه نین نؤعو و مقداری گله جک ساییمیزدا آچیقلاناجاقدیر.

ایلک یاریشمانین ۱۳۸۷ ایلینده و حکایه ساحه سینده اولماسی قرارلاشدیریلیمیشدیر. تورکجه حکایه یازارلاریندان اثرلرینی ان گئج خرداد ۱۳۸۷ تاریخینه قدر آشاغیداکی آدرسه گوئندرمه لری رجا اولونور. یاریشما بیرینجیسی عینی زاماندا میلتلر آراسی حکایه یاریشمالارینا قاتیلما حاقی قازاناجاقدیر. «دوکتور جواد هیئت» جایزه سی دوزنلمه کمیته سی

۹۸

mrheyet@yahoo.com

وارلیق

مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر: محمدرضا هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

چاپ سارنگ: خ وصال، شماره ۲۷، تلفن: ۴۶۴۸۰۷۷۰

آدرس اول

تهران، فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱، کد پستی ۱۴۱۶۹۶۳۱۹

آدرس دوم

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمان، برج ۹، طبقه ۳

تلفن: ۶۶۴۶۶۳۶۶-۲۱+

E-mail:

mrheyet@yahoo.com

قیمت: ۱۰۰۰ تومان